श्री.

महाराष्ट्राच्या भाषेचा व इतिहासाचा

आस्थापूर्वक अभ्यास करूं पाहा-

णाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

परम प्रेमानें अर्पण करितों.

ग्रंथ-प्रकाशक.

RESPECTFULLY OFFERED TO THE STUDENT

OF

THE LANGUAGE AND HISTORY OF THE MARATHAS.

अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठें.
उपोद्घात	१– ८
बखरीची उपयुक्तता–बखरी इतिहासपर–बखरी चरित्रपर ...	१– २
बखरीच जुने मराठी गद्य ग्रंथ–भाषाशास्त्राच्या संबंधें बखरींची योग्यता.	३– ४
बखरी इतिहासाचीं साधनें. ...	४
मदत करण्याविषयीं लोकांस प्रार्थना	५– ६
पेशव्यांची बखर––नांव–उपलब्धी–बखर रचणार सोहनी–	६– ८

बाळाजी विश्वनाथ–१७१४–१७२०.

विषय	पृष्ठें.
पेशव्यांच्या इतिवृत्ताची पृच्छा–बाळाजी विश्वनाथ भट श्रीवर्धन सोडतात. (१७०६) भट व भानू, ' भाकरींत चतकोर '–भट व भानू जाधवाकडे (१७०६)–शाहू खानदेशांत (१७०८)–धनाजी त्यास मिळतो–शाहूची व भटाची भेट.	१०–११
पिंगळे पेशवे यांजवर शाहूची इतराजी–शके १६३५. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे (१७१४)-	११
बाळाजी पुरंदरीं (१७१६) लोहगड––आंग्रे व पेशवे ओलवणास-तह–फडनिशी–– ...	१२–१३
पेशवे व सय्यद्–पेशवे दिल्लीस (१७१७)–बादशहाशीं तह. राजकार्यासाठीं भानूंचें प्राणदान (१७१८)...	१३–१४
फडणिशीवर योजना	१४–१५
बाळाजी विश्वनाथ सासवडीं (१७१९) मृत्यू. (१७२०)	१५–१६

विषय.	
वसुलाची पद्धत व मराठ्यांची जूट	

बाजीराव बल्लाळ १७२१–१

विषय.	
पेशवाई कोणास द्यावी ? देशस्थ ब्राह्मणांचा रोख	
दक्षिणच्या सुभ्यावर बादशहाची इतराजी–तो शाहूकडे मदत मागतो–	
मराठ्यांच्या दरबारीं मदतीस कोणीं जावें हा विचार–अंबाजी पंताची समयसूचकता–बाजीरावाची हिंमत–बाजीराव बल्लाळ पेशवे	
बाजीरावाची तयारी	
नबाब व अंबाजीपंत	
बाजीरावाची व निजामाची भेट–मौक्तिकवर्षाव-खिजमतगार-" एक बाजी सब पाजी " (१७२८)...	
नबाब पुढें बाजीराव पाठीमागें–नबाबाची दिल्लीस कांघाई–" ए तो सैतान है ! " ...	
बाजीरावाशीं बादशहाचा तह.	
बाजीराव सातान्यास·शाबासकी–	
बुंदेलखंड–दोहऱ्याचें पत्र–छत्रसाल खुषी––राज्यविभाग––गोविंदपंत बुंदेले (१७३३)...	
चिमणाजी बल्लाळ–मस्तानी–	२
मस्तानी व बाजीराव–शनवारचा वाडा (१७२९)–......	३
चिमाजी आपा उत्तर कोंकणांत-(१७३४––३५)––वाडा पुरा होतो (१७३५)–	

विषय.	पृष्ठें.
चिमाजी आपा वसईस (१७३९) किल्याचा भेद–फिरंगी याची बायको–चिमाजीस भीष्माची उपमा–वसई कौलांत येते–...	३२–३५
बाजीराव हिंदुस्थानांत–कर्नाटकांत ३५-३६ बाजीराव व जयसिंग–'शापादपि शरादपि' (१७३६)	३५–३६
पेशवे व दाभाडे–डुभईची लढाई–दाभाड्यांचें पतन–गायकवाड (१७३१)	३६–३८
बाजीराव कंचनीशीं लंपट (१७३९)–...	३८
बाजीरावाचे पुत्र–	३८–३९
पिलाजी जाधवास कामगिरी (१७३४)	३९
राज्य जोरावर–शिं[illegible], होळकर यांची स्थापना (१७३२)–वसुलाची वांटणी–	४०–४१
मोंगलाशीं कटकट–रावेर येथें कैलासवास (१७४०) ...	४१–४२
बाळाजी बाजीराव–१७४०–१७६१.	
[illegible] व चें उत्तरकार्य,–बाळा-[illegible] बाजीराव प्रधान–कोंकण सर करतात–...	४२–४३
वाड्यांत पाणी–गवंड्यास इनाम–	४३–४४
हिंदुस्थानांत स्वारी (१७४१–४२) 'छातीचा कोट असतां मातीचा कशाला?' ...	४४–४५
सावनूरावर मोहीम (१७५५) नगरच्या किल्याचा भेद (१७५९)–कर्नाटकावर स्वारी (१७५५) व (१७५६)	४५–४७
सदाशिव चिमणाजी ऊर्फ भाऊसाहेब व रामचंद्रबाबा. ...	४७–४८
'सोन्याच्या ताटासही उटिंगण लागतें'	४८
सांगोल्याची स्वारी–भाऊसाहेब 'कोल्हापूरचे पेशवे' होण्याचा रंग–भाऊसाहेब कुल कारभारी–(१७४९)	४९–५०
दादांची पंजाबची स्वारी–कर्ज–भाऊसाहेब मोहिमशीर–(१७५८—५९)... ...	५०–५१
उदगीरची लढाई–तह (१७६०)	५१–५२
भाऊसाहेब नाशिक येथें–त्र्यंबकेश्वरीं–मशिदी मोडून देवळें–मुलुखाची वांटणी–गिरीपुरींच्या तंट्याचा उलगडा (१७५५)	५२–५३
दादांची हिंदुस्थानांत मोहिम–हिंगणे–"रघुनाथराव ते कोणते?" या प्रश्नाचा जबाब (१७५५)	५३–५४
शाहू महाराज कैलासवासी–रामराजे (१७४९)	५४
पर्वती संस्थान–गंडकी शिळेची मूर्ती–दक्षणासमारंभ-त्याचा उद्देश–(१७५०)	५४–५६
नानासाहेब हिंदुस्थानांत—काशीकर ब्राम्हणांवर संकट–पाटणकर दीक्षित–गुप्त गंगास्नान (१७४८)... ...	५६–५७
दादासाहेब हिंदुस्थानांत–फत्तरगडास वेढा–विंचुरकर यांचा फितूर–फत्तरगडची लूट– ...	५७–५९
रास्ते–पटवर्धन–विंचुरकर–राजेबहादूर इत्यादींस जहागीर.	५९
दक्षिणेस ऐंशी हजार ब्राह्मण (१७५८)...	५९
अहमदशहा अबदाली (१७४८-१७६१) भाऊसाहेबांची हिंदुस्थानांत मोहिम–पाणिपत येथील युद्धें–मोड–नानांचा शोक	५९–६२
दादांची गिलच्यावर चाल–भीमाचें अनुकरण–नानासाहेबांचा कैलासवास	६२–६३

अनुक्रमणिका.

विषय. पृष्ठें.

माधवराव बल्लाळ १७६१-१७७२.

माधवराव बल्लाळ यांस वर्षे- माधवरावांस प्रतिबंध-त्यांचा तापट स्वभाव ६३-६४

मोंगलांवर मोहिम-राक्षसभुवनची लढाई (१७६३)-माधवरावाचा पराक्रम ६४-६६

दादांस प्रतिबंध (१७६८)- सखारामपंत बापू बोकीलयांची ढवळाढवळ-त्यांस प्रतिबंध-माधवरावांच्या कृपेंतील मंडळी. ६६-६७

हैदरावर स्वारी (१७६४-६५)- येतगिरीचा किल्ला (१७६९) ६८-६९

भोंसल्यांशीं बिघाड-पुण्यास आग-नागपुरास आग-दिवेलावणीचा कौल (१७६२-६३)... ६९-७०

बिनीवाले, शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत-दिल्लीचा बंदोबस्त १७६९-७० बापूंचा फितूर-त्याचा परिस्फोट. ७०-७१

बापू व देवाजीपंत-बुदबळांचा डाव ७१-७२

मोंगलावर स्वारी-नारायणराव समागमें ७२-७३

बारामतीस मुक्काम हत्ती मोकाट -पेशव्यांचें धैर्य ७३-७४

दादा बाहेर पडतात-पाठलाग-कैद-(१७६८) ७४-७५

मामांची कर्नाटकांत रवानगी (१७७०)... ... ... ७५

माधवरावांचा दरारा-हैदराबादच्या ब्राह्मणाची दाद-चार ढालाईत दोन लाख फौजेस भारी! (१७७०) ७५-७९

हैदरावर मोहीम करण्याची तयारी- माधवरावांचें दुखणें-(१७७०)- थेउरास मुक्काम (१७७१)— ७९-८०

तीन हेतू-नानांची हिंमत-कर्जाची फेड-तात्यांस बक्षीस ...

दादांची भेट-निरवानिरव-कैलासवास (१७७२)-रमाबाई सती ... ...

नारायण बल्लाळ-१७७२-

नारायणराव पंत प्रधान-दादांस प्रतिबंध-गंगापूर-फितूर-गारदी वाड्यांत-गर्दी-खून-टिळेकर व फाटक यांची स्वामिभक्ती (१७७३)... ... ...

शहरांत हूल-चावडीवर जमाव नारोजी नाइकाची हत्या-मालोजी घोरपडे व भवानराव प्रतिनिधी यांच्या स्पष्टोक्ती ...

वाड्यांतील शोक-सहा खून- नारायणरावाचा उत्तरविधी - वाळूचीं लिंगें-शपथा ...

रघुनाथ बाजीराव-१७७

रघुनाथ बाजीराव यांस वर्षे- मोंगलांवर स्वारी (१७७३)- मुत्सद्दी यांची मसलत ... ८

बापू, नानाप्रभृती मंडळी पुण्यास परत-बाया पुरंदरीं-गंगाबाईच्या नांवचीं पत्रें ... ...

माधवराव नारायण यांचा जन्म (१७७४)— ९

माधवराव नारायण-१७७४-१७

सवाई माधवराव यांस वर्षे-कारभाऱ्यांची व्यवस्था व नेमणुका-हरिपंताची दादांवर चाल- त्र्यंबकराव मामांची अखेर... ९२

नबाबाशीं तात्यांचा तह-नबाब व हरिपंत दादामागें (१७७५) ९४

दादाचा इंग्रजांशीं तह (१७७५)- मराठ्यांचा व इंग्रजांचा पहिला बिघाड (१७७८-१७८२)- इंग्रज घाट चढतो-कारभाऱ्यांची तयारी—तळेगांव-वडगांवची

विषय.	पृष्ठें.
लढाई-इस्टुर फांकडा याचें पतन श्रीमंतांची फत्ते (१७७९)	९७–९८
बालमाधवानें " इंग्रज ठार मारिला " ती गोष्ट.	९९
दादांची कोपरगांवीं स्थापना (१७८२)-	९९–१००
आनंदराव धुळपाचा पराक्रम श्रीमंत पुण्यास (१७७९)	१००–१०१
सखारामबापूंची फितुरी–शासन (१७७८)	१०१
नारायणरावांना मारणारांस शिक्षा-शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत-पुण्यास हुजूर फौजेचा बंदोबस्त	१०१–१०२
श्रीमंतांजवळील मंडळी–	१०२–१०३
सदोबाचें बंड (१७७६–१७७७)	१०३
श्रीमंतांचा व्रतबंध—(१७७९)	–१०४
लग्न-समारंभ—(१७८२)	१०४–१११
आमंत्रणें–पाहुण्यांची व्यवस्था	१०४–१०५
देवकस्थापना व सीमांतपूजन दरबार-पन्नास काठी सोन्याची–आनंदाश्रू–	१०५–१०८
तेलफळ—नवरीच्या मंडपांतील व्यवस्था–आहेर–रुखवत ...	–१०८
वरप्रस्थान	१०८–१०९
पाणिग्रहण-भोजनसमारंभ-वरात-मेजवान्या—	१०९–११०
पोलादजंग यांस जाफत–मंडळीची बोळवणी	११०–१११
गारद्यांचा तंटा–करमरकर ठार होतात	१११
शिकारखाना श्रीमंतांचे खेळ	१११–११२
इंग्रजांचा वकील (१७८८)-भेट–लाल मेणा	११२–११४
बदामीची मोहिम-(१७८४)-नानांची बातमी ...	११४–११५
अलीबहादर याची हिंदुस्थानांत रवानगी (१७८९) गिलच्यांचें व रोहिल्यांचें पारिपत्य	११६–११७
इंग्रजांबरोबर टिपूवर मोहिम–तात्या व भाऊ (१७९१)	११८
दिल्लीचें वर्तमान-गुलाम कादर–महादाजी शिंद्यांकडून त्याचें पारिपत्य—शिंदे बादशाही वजिरात मिळवितात (१७८४)	११८–११९
कर्नाटक-टिपूशीं तह–(१७९३)	११९-१२१
पुण्यांतील 'ब्ल्याकहोल'–घाशीरामास शिक्षा (१७९१)	१२१–१२३
शिंदे दक्षिणेंत (१७९२–९४)	१२३
शिंद्यांची संपत्ती–त्यांच्या फौजेची कवाईत	१२४–१२५
वजिरातीच्या वस्त्रांचा समारंभ	१२६–१२८
मुतालिकी शिंद्यांस	१२८
शिंदे नानांस हिशेब विचारतात	१२८
नाना काशीयात्रेस निघतात ...	१२८
नौकाक्रीडा–शिंद्यांचें बोलणें व श्रीमंतांचें उत्तर	१२९
तात्या व शिंदे–समेट ...	१२९–१३०
तुळाराम भि. धे. 'पटेल आगेदेखो'	१३१
हिंदुस्थानांतील राजांच्या गोष्टी	१३१
दारूची लंका	१३२
रंगक्रीडा	१३२–१३५
रमाबाईचा मृत्यू—दुसरें लग्न (१७९२)	१३५–१३६
मल्हारराव होळकराची अनावली व त्याचा बंदोबस्त ...	१३६–१३७
शिंदे व तात्या यांचा कैलासवास (१७९४)–त्यांच्या चिरंजिवांची व्यवस्था.	१३७–१३८
हैदराबाद—तमाशा—नबाबावर मसलत. १७९४–९५ ...	१३८–१४०
काळे, पिंगळे व नाना–सरदारांस बलावणीं	१४०
हैदराबादवाले यांच्या वकिलांचीं बोलणीं	१४१
शिंदे, होळकर, भोंसले यांस पत्रें-शिंद्यांस सरदारीचीं वस्त्रें	१४१–१४२

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठें.
मानकरी, सरदार, पागे, अष्टप्रधान—	१४२–१४३
मानाजी फांकडे यांची समजूत	१४३
फौजेचा तळ–पुण्याचा बंदोबस्त	१४४
श्रीमंतांचा डेरा गारपिरावर–...	१४४
श्रीमंत बाहेर पडतात–स्वारीचा थाट	१४५
गारदौंडेचा मुक्काम–मोंगलांच्या मुलखाची जप्ती	१४५–१४६
मोंगलाची चाल–खरड्याचें मैदान	१४६
मराठी फौजेचा तळ	१४६–१४७
लढाई खरड्याची (१७९५) श्रीमंतांची फत्ते	१४७–१५१
तहाचें बोलणें–नवाब व मश्रुन्मुलुख	१५१
मश्रुन्मुलुख हस्तगत–इतर शर्ती–	१५२
स्वारी परत–पुण्यांतील प्रवेशसमारंभ–सोन्याहळ्याचीं फुलें	१५२–१५३
मश्रुन्मुलुख यांची व्यवस्था ... तोफांची सरबत्ती	१५५
मंडळीस निरोप...	१५६
" राज्य कळसास आलें "...	१५७
ताड्ताचा प्रयोग—नागनाथ...	१५७
गणपतीच्या दिवाणखान्यांतून उडी—मुत्सद्दी मंडळाची धांदल	१५८
श्रीमंत निजधामास	१५९
मागील बंदोबस्त-खटपटी-नानांचीं राजकारणें—उलट खटपटी.	१५९–१६६
बाजीराव रघुनाथ १७९६—१८१८	
बाजीराव बाबासाहेब यांस वस्त्रें बाजीरावाचें मंडळ	१६६
नानांची भेट–चिंतोपंत देशमुख	१६७
साताराच्या महाराजांची बंडाळी–परशुरामभाऊंची सुटका	१६७–१६८
होळकरांची हकीगत–मल्हारराव होळकरास दगा-लाखेयाचारगीर	१६८-१६९
नाना फडणीस कैद (१७९७)–सरजेराव घाडगे (१७९७–१७९८)–बायांचा दंगा–नानांची सुटका–मृत्यू (१८००)	१६९–
नानांस दत्तक—नानांच्या पक्षाच्या लोकांस कैद	
बाळोजी कुंजर कारभारी (१८००)	
यशवंतरावाचें बंड-शिंद्यांची त्याजवर चाल(१८००-१८०१)	१७२–
जहागिरींच्या जप्त्या	
अमृतरावाशीं बेमनाव-यशवंतराव व अमृतराव	१७३–
फौजेची तयारी–यशवंतरावाची दौड १८०१-१८०२...	१७४–
पुण्याची लढाई–(१८०२) यशवंतरावाचा पराक्रम–पेशवे व शिंदे यांचा मोड... ...	१
होळकर पुण्यांत–दंगा–	१
बाजीराव वसईस (१८०२–१८०३)	१
इंग्रजांची चाल–होळकर व अमृतराव हिंदुस्थानांत जातात.	१
इंग्रज नगरचा किल्ला घेतात...	१
आसईची लढाई–(१८०३)–	१
शिंदे होळकरांचा तह(१८०५)–	१
होळकर व इंग्रज (१८०४–५)	१
इंग्रजांचा उपदेश–श्रीमंतांची ढिलाई	१८
दोन शास्त्री–डेंगळे–(१८१३)–	१८
अलपिष्टन–मोदी-गंगाधर शास्त्री (१८१३–१८१४)–	१८३–१८
पंढरीची यात्रा–गंगाधर शास्त्री यांचा वध. (१८१५)	१८
त्रिंबकजी डेंगळे ठाणें येथें–(१८१६–१७) पळतो–(१८१६) बंड करितो— ...	१८
श्रीमंतांची तयारी–गोविंदराव काळे...	१८

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठें.
शिंदे होळकर वगैरेस पत्रें ...	१८६
बेटावर हल्ला-(१८१७)-फितुरी	१८७
खडकीची लढाई (१८१७) मोरुनाना पडतो-बाजीरावाचा अनिश्चितपणा ...	१८७-१८८
येरवड्याची लढाई-आरब व गोसांवी यांचा नाइलाज (१८१७)	१८८-१८९
श्रीमंत "दिव्याच्या घाटाचा रस्ता धरतात"-कंपनी सरकारचा बावटा शनवारच्या वाड्यावर लागतो-...	१८९
श्रीमंतांचा पाठलाग-कोरेगांवची ई (१८१८) सातारकर श्रीमंतांसमागमें-फौजेच्या दोन टोळ्या—अष्टे येथील झकमक (१८१८)—बापू गोखले यांचें पाणिपत-गारपगारी-मराठे सरदारांचा इंग्रजावर इतरत्र हल्ला ...	१९०-१९१
त्रिंबकजी डेंगळे चांडाळगडास-राज्याचा बेदावा (१८१८) ब्रह्मावर्त	१९१
चिमाजी आपा व वाराणशीबाई यांची रवानगी	१९२
बखर रचणाराचे विचार ...	१९२
पेशव्यांच्या घराण्याची वंशावळ माहितीच्या टिपासुद्धां	१९३-१९५

शुद्धिपत्रक.

पृष्ठांक	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१	कवि	कवी
३	२०	इत्यादि	इत्यादी
,,	२३	दुसरेकडून	दुसरीकडून
९	७	यांचें	यांचे
,,	२१	बरें आहे	बरें आहे,
२४	८	तेव्हा	तेव्हां
२८	२८	मृत्यु	मृत्यू
२९	११	आपलें	आपले
३५	१६	खानदेशातून	खानदेशांतून
५४	२६	दक्षिणेसाटी	दक्षिणेसाठीं
७०	१७	गल हात	गेले होते
,,	१९	कलीं	केलीं
७१	७	संरकारचें	सरकारचें
७५	२	वरतें	वरतीं
७६	१६	निंळकंठराव	निळकंठराव
८२	१७	पालखीची	पालखीचीं
९७	२	रवान	रवाना
१०६	७	करावयाच	करावयाचा
११३	२२	मज्कूर	मजकूर
११४	२४	टिपूचर	टिपूवर
११५	३	बसले असत	बसले असतां
,,	१३	कोणीं	कोणी
,,	२३	दुसरें	दुसरे
११६	१७	स कारचीं	सरकारचीं
११७	१४	गिलच्यांचे	गिलच्यांचें
११८	२३	मेहेमानी	मेहेरबानी

११९	२०	हिंदुस्थान त	हिंदुस्थानांत
१२०	२१	लढाईच	लढाईचें
,,	७	जरी पटक्याचा	जरीपटक्याचा
,,	८	जरी पटक्यावर	जरीपटक्यावर
१४१	१३	सलूख्याचीं	सलुख्याचीं
१४८	११	उतरले. होते	उतरले होते.
१५४	१८	अंचारीं	अंचारी
१६३	१६	करावयाचे	करावयाचें
१७०	१४	आहें	आहे
१७३	१५	दौलतीची	दौलतीची
१७९	१७	भोला	भोला-
१८२	१	सहाशे	सहाशें
,,	३	घोडनदीं	घोडनदी
,,	२३	महालापैकीं	महालापैकीं
१८५	४	त्यासुद्धां	त्यांसुद्धां
१८७	५	सरजाम	सरंजाम
,,	९	मिळाली	मिळालीं
,,	१२	जमले नाहीं	जमलें नाहीं
१९०	८	वाघोलीपावतों	वाघोलीपावेतों
,,	२१	होत	होते

उपोद्घात.

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविबुद्धयः ।
पञ्चभ्यइव भूतेभ्यो लोकसंविधयस्त्रयः ॥
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

महाभारत.

प्रसिद्धिपत्रकांत लिहिल्याप्रमाणें आम्हीं हा आमचे पुस्तकाचा प्रथम अंक रसिक जनांस सादर केला आहे. पूर्व संकेतान्वयें या प्रथमांकाच्या तीन भागांपैकीं ह्या एका भागांत महाराष्ट्रीयांनीं लिहून ठेवलेला मराठी राज्याचा इतिहास देण्यास सुरुवात करावयाची ती करण्यापूर्वी कांहीं गोष्टी आमच्या वाचकांस कळविणें आहेत, त्या येणेंप्रमाणें:—

१. विषयमाहात्म्य—ह्याविषयीं उल्लेख आम्हीं आपले प्रसिद्धिपत्रकांत केलाच आहे, व ह्या विषयाकडे आमच्या लोकांचें मन आलीकडे थोडथोडें लागत चाललें आहे, तेव्हां आपल्या लोकांनीं लिहून ठेविलेल्या ऐतिहासिक माहितीचे महत्त्वाविषयीं विशेष लिहिण्याची जरूर नाहीं. तथापी ह्या पुस्तकाच्या स्वरूपावरून आम्हांस या गोष्टीविषयीं वारंवार लिहितां येणार नाहीं हें उघड आहे. तेव्हां ही उत्तम संधी अगदींच दवडणें हें नीट नव्हे. मराठे लोकांचे मुख्य इतिहासकार जे ग्रांट डफ साहेब, त्यांनीं स्वतः असें लिहिलें आहे कीं, मराठ्यांच्या इतिहासाच्या पुष्कळ बखरी व यादी व पत्रकें मीं मिळविलीं होतीं. श्रीमंत पेशवे यांचें दफ्तर व कंपनी सरकारचें दफ्तर हींही मला सुगम्य होतीं. ह्या बखरींपैकीं कांहीं इतक्या मोठ्या होत्या कीं, त्यांतील एक एक खुद्द माझ्या ग्रंथा एवढी होईल. खेरीज खाजगी पत्रें व मुसलमानी ऐतिहासिक ग्रंथ मला उपलब्ध होते, व इतिहासांत लिहिलेल्या गोष्टी ज्यांनीं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिल्या अशा वृद्ध पुरुषांपासूनही मला बरीच माहिती मिळे. याप्रमाणें साहेबांची सामग्री विपुल होती व ह्या सर्व विपुल सामग्रीचा उपयोग साहेबांनीं आपल्या समजुतीप्रमाणें करवला तितका केलाही आहे. आज त्यांचा ग्रंथ हिंदुस्थानाचे जे इंग्रजी इतिहास आहेत त्यांतील उत्तमांत मोडतो—किंबहुना हाच त्या सर्वांत उत्तम ठरतो, असें म्हटलें तरी चालेल. असो; साहेबांनीं इतकी विपुल सामग्री मिळविली

१. आमची अशी शिफारस आहे कीं, प्रत्येक 'महाराष्ट्रीय जन' म्हणविणारानें—किंबहुना प्रत्येक 'हिंदू' म्हणविणाऱ्यानेंही—ह्या इतिहासाची प्रत आपले संग्रहीं ठेवावी. निदान

होती तथापी त्यांस ज्यांची माहिती मिळाली नाहीं अशा गोष्टी अनेक आहेत, असें म्हणण्यास पुष्कळ आधार आहे. त्यांच्या ग्रंथांतही कोठें कोठें ही गोष्ट त्यांणीं स्वतः कबूल केली आहे. तर अशा प्रकारची माहिती धुंडून काढणें किती उपयोगाचें आहे वरें? तसेंच साहेब लोक परद्वीपस्थ पडले, त्यांचें आमच्या लोकांशीं कितीही संघट्टण असलें व त्यांनीं कितीही आमच्या भाषेवर व्यासंग चालविला, तथापी आमच्या लोकांतील अंतस्थ गोष्टी, आमचे हृद्गत विचार, त्यांच्या आचारांहून व धर्मपंथांहून अतिभिन्न असे आमचे आचार व धर्मपंथ वगैरे गोष्टी पूर्णपणें त्यांना कळणें म्हणजे अशक्यच होये. ह्या न्यूनतेमुळें अमुक एक गोष्ट अशी कां घडली, असें सांगण्याचा प्रसंग आला म्हणजे कांहीं ठिकाणीं साहेबांस स्तब्ध बसावें लागतें, किंवा कांहीं शुष्क तर्क करावा लागतो. ह्यावद्दल येथें विस्तार करणें नाहीं. ह्याविषयीं दिग्दर्शन पुढील बखरींत व टिपांत प्रसंगानुसार होत जाईल. येथें इतकेंच सांगणें पुरे कीं, अशा प्रकारची न्यूनता आम्हां महाराष्ट्रीयांपैकीं कोणी सर्व उपलभ्य साधनें मिळवून आपल्या देशाचा इतिहास लिहिण्यास पुढें सरून काढून टाकील तेव्हांच जाईल. हीं साधनें बखरी, तहनामे, यादी इत्यादि जुने लेख हे होत. असो, ह्या शिवाय आणखी एक गोष्ट डफ् साहेबांच्या ग्रंथाच्या संबंधानें सांगणें आहे. ती ही कीं, साहेबांचा ग्रंथ इतिहासपर पडला, चरित्रपर नव्हे. तेव्हां इतिहास लिहिण्याची जी पद्धत यूरोपीय पंडितांनीं परिपक्क दशेस आणिली आहे, त्या पद्धतीस पुष्कळ अंशीं धरून चालल्यानें त्यांना उपलब्ध असलेल्या बखरींतीलही पुरुषमात्राविषयीं चमत्कारिक चमत्कारिक आख्यायिका [illegible] आपल्या ग्रंथांतून गाळिल्या आहेत असें वाटतें. त्या फार मनोरंजक व उपदेशपर आहेत. म्हणून इंग्लंडामध्यें जशा सर वॉल्टर स्कॉट यांणीं ऐतिहासिक कादंबऱ्या, म्हणजे ऐतिहासिक पुरुषांच्या चमत्कारिक गोष्टींस अनुलक्षून तत्कालीन लोकांच्या स्थितिरीती त्यांचे आचारविचार व आपल्या पात्रांचे इतिहास प्रसिद्ध स्वभाव यांस व्यक्त करणाऱ्या चित्तवेधक कथा रचिल्या, तशा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणारा आमचे देशांत कोणी कादंबरीकार

एकवार ती कोठें मिळवून वाचण्याची तरी तसदी घ्यावी. असें केल्यानें आमचे लोक म्हणजे गचाळ, वेडे, पौरुषहीन, अकल्पक असे जे आम्हांपैकीं पुष्कळांचे ग्रह झालेले आहेत, ते जाऊन आपल्या लोकांच्या पराक्रमाविषयीं, बुद्धीविषयीं, चातुर्याविषयीं वगैरे तथ्य कळून योग्य अभिमान जागृत होईल.

२. हें आमचें म्हणणें मराठी भाषाभिज्ञ जे वयांर्टसाहेब त्यांच्यांशीं ज्यांचा समागम झाला असेल त्यांस अगदीं रास्त वाटेल. खेरीज प्रसिद्ध कादंबरीकार कर्नल मेडोज टेलर हे बहुतेक जन्मभर या देशांत होते. त्यांचा आमचे लोकांशीं बराच परिचय होता. त्यांच्या कादंबरींतील पात्रें, आमच्या देशांतील असल्यामुळें त्यांनीं आमच्या रितीभाती, धर्माचार, स्वभाव इ० गोष्टींचें लक्षपूर्वक अवलोकनही केलें असावें. तथापी जो कोणी त्यांचे ताराप्रभृती ग्रंथ पाहील त्यांसही आमचा वरील लेख अयोग्य वाटणार नाहीं.

झाला असतां, किंवा प्रसिद्ध कवि शेक्स्पियर यांणीं जशीं ऐतिहासिक नाटकें लिहिलीं तशीं नाटकें लिहिणारा कोणी महाराष्ट्रीय नाटककार झाला असतां, त्यास अशा आख्यायिकांची अवश्यकता फार आहे, हें सांगणें नको.

याखेरीज या जुन्या ऐतिहासिक ग्रंथाच्या प्रसिद्धीपासून दुसरा एक मोठा लाभ आहे. कविवर वामन, श्रीधर, मोरोपंत, इत्यादिकांचे कवित्वशक्तीनें आमच्या मराठी भाषेंतील पद्य ग्रंथांचें दुर्भिक्ष घालविलें. परंतु गद्य ग्रंथांस पूर्वी मान कमी असल्यामुळें, किंवहुना मुळींच नसल्यामुळें, गद्य पद्धतीचा प्रचार अर्थात् कुंठित झाला व तिला सरकारी व खाजगी हिशेब, यादी, पत्रें वगैरे मध्यें संकुचित होऊन बसावें लागलें. पुढें मराठी राज्याचा उत्कर्ष झाल्यावर निरनिराळ्या प्रतापी सरदारांच्या हकीगती लिहिण्याचा प्रसंग आला, तेव्हां लोक लहान लहान टिपणें करून ठेवावयास लागले, व तदनंतर त्या टिपणांच्या आधारें मोठमोठ्या बखरी रचिल्या. असा बखरी लिहिण्याचा प्रघात पडला. त्या ह्या बखरीच काय त्या मराठी भाषेंतील जुने गद्य ग्रंथ होत. इंग्रजी झाल्यावर गद्य पुस्तकें लिहिण्याचा प्रघात पडण्यापूर्वी ह्याशिवाय दुसरे गद्य ग्रंथ होते, असें म्हणतां येत नाहीं. ह्या जुन्या गद्य ग्रंथांत व आधुनिक गद्य पुस्तकांत भाषेच्या मानानें पाहिलें असतां महदंतर दिसून येतें. जुने लिहिण्याची शैली निराळी. त्यांतील शब्द साधे असून वाक्येंही लहान लहान असत. संस्कृत शब्दांचा भरणा कमी. मुसलमानी शब्दांची योजना जास्त. आलीकडच्या ग्रंथां-विषयीं विशेष लिहिणें नको. वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उलट सर्व प्रकार सहज दृष्टीस येईल. तेव्हां मराठी भाषेंतील जुन्या गद्य ग्रंथाचें रक्षण न केल्यास पूर्वीची भाषा होती कशी, लोक बोलत होते कसे, शब्दयोजना कशी होती, व वाक्यरचनेचा प्रकार कसा, इत्यादि भाषेसंबंधीं गोष्टी महाराष्ट्र भाषेचें पूर्ण ज्ञान संपादणारांस कशा कळाव्या? दुसरी गोष्ट. आमची मराठी भाषा अद्याप सुधारली नाहीं. तींत शब्दभरणा अद्याप पुष्कळ होणें आहे. वाक्यरचनेचे प्रकार ही तींत सर्व प्रकारचे आले नाहींत. ह्याकरितां आलीकडील ग्रंथकार झटून एकीकडून संस्कृतांतील व दुसरेकडून इंग्रजींतील शब्द व भाषासरणी मराठींत आणूं पहात आहेत. तर अशा वेळीं जे शब्द व जे भाषासरणीचे प्रकार महाराष्ट्र भाषेंत पूर्वी प्रचारांत असून आमच्या अज्ञानामुळें आम्हांस नाहींसे झाले आहेत किंवा होत आहेत, त्यांचा संग्रह भाषेंत केला असतां तसें करणें किती उपयोगी होईल? सुधारणेच्या शिखरास पोहोंचलेली जी इंग्रजी भाषा तिजलाही जुन्या ग्रंथांपासून पुष्टीकरण होत आहे व त्यामुळें तिला एक विलक्षण शोभाही येत आहे. इंग्रज लोकांत जुन्या ग्रंथांचें किती मोल आहे, हें पहावयास लांब जाणें नको. प्रत्येक इंग्रजी पुस्तकालयांत—मग तें खाजगी असो कीं सार्वजनिक असो—जुन्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ नाहींत असें कधींच होणें नाहीं; ह्यावरून व युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांस अशा ग्रंथांतील अमुक असलेच पाहिजेत असा त्यांमध्यें जो नियम

आहे, त्यावरून ही गोष्ट चांगली ध्यानीं येईल. ही गोष्ट उत्तम प्रकारें सुधारलेल्या इंग्रजी भाषेची झाली. आपल्या मराठी भाषेस तर ती स्थिती येण्यास अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तेव्हां अशा उपयुक्त गद्य ग्रंथांचें संरक्षण करून त्यांचा संग्रह करण्याचें श्रेय आपणांस घ्यावयास नको काय?

शेवटीं मुख्य गोष्ट ही सांगणें राहिली कीं, ग्रांट डफ् यांचा ग्रंथ छापून आज पन्नासांवर वर्षें झालीं. ह्या काळांतच कोणी महाराष्ट्रीयानें आमचे देशाचा इतिहास लिहावयाचा. पण तसा सुदिन अद्याप प्राप्त झाला नाहीं. यूरोपीय लोकांनींही कोठें विशेष शोध लावून आमचे देशाचा इतिहास लिहिल्याचें ऐकिवांत नाहीं. आम्हां मराठ्यांविषयीं ज्या कोणीं जें लिहिलें आहे तें सर्व डफकृत ग्रंथांच्या आधारें होय. स्वतंत्र निराळा ग्रंथ कोणीं अद्याप लिहिला नाहीं. ह्या गोष्टीबद्दल आम्ही कोणास फारसा दोष देतों असें समजूं नये. कारण आमच्या मतें महाराष्ट्रदेशाचा स्वतंत्र इतिहास लिहिण्यास जीं साधनें असावीं तीं पूर्णपणें अद्याप मिळविणें आहेत; तीं पूर्णपणें उपलब्ध होत तोंपर्यंत आमचे देशाचा इतिहास असावा तसा होणें मुष्कील आहे. हीं साधनें मिळवून प्रसिद्ध करण्याच्या कामांत कोणीं आजपर्यंत फारसे हातपाय हालविले नाहींत हें पाहून मात्र दिलगिरी वाटते. हल्लींचा वेळ हें काम करण्याचाच आहे. आतां हयगय करतां कामा नये. केली तर ती मोठी चुकीची गोष्ट होईल व ती चूक पुढें नीट करितांही येणें नाहीं. कारण जे कांहीं जुन्या माहितीचे लेख आमच्या लोकांपाशीं आज आहेत त्यांची स्थिती फार वाईट आहे. कोठें बखरी कसरीच्या भक्ष्यस्थानीं पडल्या आहेत, कोठें मुलांनीं त्यांचीं लिखितें करून फाडून टाकिल्या आहेत, कोठें त्यांचीं पानें गहाळ झालीं आहेत, कोठें जुने लेख इतके जीर्ण झाले आहेत कीं, त्यांस हस्तस्पर्श करणें तो फार जपून करावा लागतो, व कोठें तर त्यांस वाण्याच्या हातून सोडवावें लागतें. ही जुन्या कागदपत्रांची स्थिती अती अनिष्ट होय. तेव्हां अशा पेंचांत सांपडलेल्या ग्रंथांचा जीर्णोद्धार लवकर झाला असतां आमच्या राष्ट्राच्या भावी इतिहासकारास त्यांचा किती उपयोग होईल, हें सांगणें नको.

हे सर्व विचार मनांत आणून जुन्या माहितीचे—इतिहासाच्या व पुरुषचरित्रांच्या उपयोगी पडणारे—बखरी, वंशावळी, तहनामे, पत्रें, स्वाऱ्यांच्या मुक्कामांच्या यादी वगैरे जे लेख मिळतील ते मिळवून त्या सर्वांचा एकत्र संग्रह करण्याचें व त्यांस टिपांनीं सुबोध करण्याचें काम आम्हीं अंगिकारिलें आहे तें किती महत्त्वाचें आहे हें सुज्ञांच्या ध्यानांत सहज येईल.

२. आतां जें काम आम्हीं हातीं घेतलें आहे त्याबद्दल साधारणतः सर्व लोकांस व विशेषतः आमचे वाचकांस ज्या सूचना करणें आहेत त्या करितोंः—

ज्या ह्या कामास आम्हीं आरंभ केला आहे त्या करितां आमच्याजवळ सामग्री बरीच आहे. तथापी ह्या कामाच्या स्वरूपावरूनच तें एकादोघांचें नव्हे ही गोष्ट उघड होते. तेव्हां

सर्वांकडून यथाशक्ती सामग्रीचें साहाय्य झालें पाहिजे अशी सर्वांस विनंती आहे. याकरितां बखरी, तहनामे, पत्रें, यादी, ठराव, वंशावळी वगैरे हरएक प्रकारचे जुने इतिहासोपयोगी लेख ज्यांस जितके मिळतील तितके त्यांणीं आम्हांकडे पाठविण्याची जरूर तसदी घेतली पाहिजे—निदान आम्हांस स्थलनिर्देश तरी केला पाहिजे. आपले पूर्वजांचे पराक्रम चिर-स्थायी व्हावे अशी कोणाची इच्छा नसेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. आमची अशी समजूत आहे कीं, हें काम करण्याची प्रत्येकास हौस असावी. तेव्हां मराठी साम्राज्याची जी मोठी अवाढव्य इमारत बांधली गेली होती, (जिचीं पडकीं भिंताडें व गाटेगोटे या भरतखंडभर पसरलेले आज दृष्टीस पडतात) ती बांधितांना कोणकोणाची कशी कशी मदत झाली, हें सांगणें त्यांचे त्यांचे वंशजांस व नातेवाइकांस आमच्या मतें भूषणावह होईल. " आमचें वैभव गेलें, आतां जुन्या गोष्टींचें व्यर्थ कथन कां करावें? गेलेलें वैभव पुनः प्राप्त होतें कीं काय?" असें कित्येकांचें म्हणणें पडेल. पण असा विचार अगदीं निरर्थक होय. त्यापासून औदासिन्य मात्र उत्पन्न होऊन कांहींच पौरुष आमचे हातून होणार नाहीं. पूर्ववैभव तर गेलें तें गेलेंच. परंतु हल्लींचें राज्य व तदनुगत प्रस्तुतची शांतता जीं कार्यें साधून घेण्यास उत्तम अनुकूळ, तीं कार्यें—आणि तीं अनेक आहेत—साधून घेण्यासही वरील औदासिन्यामुळें पुष्कळ नड आली आहे असें सूक्ष्म विचारांतीं कळून येईल. एका ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे, " ज्या राष्ट्रास पूर्वकाल नाहीं त्या राष्ट्रास भविष्यकाळ कोठला?" म्हणजे ज्या लोकांस आपल्या पूर्वजांचे पराक्रम, त्यांचें शहाणपण, त्यांची विद्वत्ता वगैरे कोणत्याच प्रकारची गोष्ट हुरूप आणण्यास नाहीं, त्यांणीं पुढें प्रख्यातीस यावें कसें? व उच्चस्थिती संपादावी कशी? असो, तेव्हां अशा वेळीं अशा लोकांनीं सर्व औदासिन्य झाडून टाकून आपल्या घराण्यानें पूर्वीं काय काय केलें, आपल्या पूर्वजांनीं कोणकोणतीं अब्रूचीं कामें बजाविलीं, वगैरे वृत्तांत साभिमान पुढें येऊन प्रांजलपणें सांगावा व त्यांत लज्जेची गोष्ट न वाटतां उलटी प्रतिष्ठा मानावी.

इतिहासाच्या कामास प्रत्येक पुरुषाचा व स्थलाचा निर्णय झाला पाहिजे. ह्या बखरींत आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचा व स्थलाचा जितका छडा लागला तितका आम्हीं लाविला आहे.

---

३. कीर्ती संपादण्यास हा काल प्रतिकूल आहे असेंही फारसें म्हणतां येत नाहीं. मार्ग मात्र निराळे व अवघड आहेत. पूर्वींप्रमाणें हल्लीं लढाया किंवा बंडाळी करण्यास फावणें नाहींच व तसा कोणाचा आशयही नसावा. तथापी आपल्या वाडवडिलांच्या नांवारूपाप्रमाणें करामत करून दाखवून कीर्ती मिळविण्याचे मार्ग या इंग्रजी राज्यांत अगदींच बंद पडले आहेत असें नाहीं. दुसऱ्या गोष्टीविषयीं असो पण लष्करी नौकरींतही हल्लीं थोडा बहुत लौकिक संपादितां येईल असें थोड्या वर्षांपूर्वीं बडे लोकांस लष्करांत हुद्याच्या जागा द्याव्या असा जो ठराव झाला त्यावरून सहज कळेल.

जेथें माहिती देतां आली नाहीं तेथें प्रश्न चिन्ह (?) असें केलें आहे. तर ज्या कोणास त्या पुरुषाचा अगर स्थलाचा तलास लागेल, त्यांणीं आम्हांकडे त्याची माहिती पाठवावी. खेरीज आम्ही जी कांहीं माहिती टिपांत देतों त्यांत कमजास्त असल्यास ती सुधारून पाठविली तर त्या सुधारणेस ही अवश्य स्थल मिळेल. सारांश खऱ्या इतिहासाचे कामीं ज्यांकडून जितकी मदत होईल तितकी त्यांणीं आळस न करितां अवश्य करावी अशी आमची प्रार्थना आहे.

३. प्रस्तुत अंकांत जी बखर आम्हीं छापण्यास आरंभ केला आहे तिजविषयीं कांहीं माहिती देणें इष्ट आहे, ती येथें देतों:—

"पेशव्यांची बखर" हें तिचें नांव. ही कल्याण येथील एका प्रसिद्ध गृहस्थानें आम्हांस दिली. ह्या बखरीचे तीन वंद गहाळ झाले आहेत व पुढें मध्येंच १२१ वा वंद हरवला आहे. ही बखर आरंभापासून वंदांच्या एका अंगानें लिहितां लिहितां २४० वंद पर्यंत जाऊन, तेथून वंदांच्या पाठीवर लिहीत लिहीत पहिल्या वंदापर्यंत आणून संपविली आहे. अशा रितीनें लिहिल्यामुळें पहिले वंद गहाळ झाले, तेव्हां अर्थात् पाठीमागलि शेवटचे वंदही त्यांजबरोबर गेले. हिचे खर्चीं कागदाचे २४० वंद पाठपोट आहेत, हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. अक्षर दोन तीन प्रकारचें आहे, तरी पुष्कळ सुवाच्य आहे. हींत पहिले पेशवे श्रीमंत बाळाजी विश्वनाथ भट हे त्यांचा मूळ गांव जो श्रीवर्धन तेथून निघाल्यापासून तहत इंग्रज सरकारानें पुण्यांत शनवारचे वाड्यावर आपला बावटा चडविला तोंपर्यंत हकीगत आहे.

ह्या बखरीचे कांहीं वंद गेले आहेत म्हणून वर सांगितलें, परंतु आमच्या एका स्नेह्यानें ४ बखरीची एक साद्यंत प्रत आम्हांस पाठविली तिजवरून ते ते वंद घेतले आहेत. ही प्रत आमच्या कल्याणच्या प्रतीवरूनच उतरून घेतली असावी असें मानण्यास सबळ आधार आहे; व ती कल्याणच्या प्रतीचे वंद हरवण्यापूर्वी उतरली असावी असें हिचे सर्व वंद शाबूद असल्यावरून स्पष्ट होतें.

ह्या खेरीज कुसुरवांटा खालीं भिवपुरी म्हणून गांव आहे, तेथून ह्याच बखरीचें उत्तरार्ध आम्हांस मिळालें आहे. पूर्वार्धाचा शोध चालू आहे.

शिवाय भिवपुरी जवळच वैजनाथ म्हणून गांव आहे. तेथेंही ह्याच बखरीची अस्सल प्रत मिळवून देण्याचें एका वैजनाथकर गृहस्थानें अभिवचन दिलें आहे.

---

४. रा० रा० वासुदेव पांडुरंग काळे.

५. रा० व० नीळकंठ जनार्दन कीर्तने.

६. हें भिवपुरी येथील कर्दीकर यांजकडील रा० आबा अभ्यंकर मुजुमदार रहाणार माहिम यांणीं पाठविलें.

७. रा० रा० रामभाऊ पेठे.

ज्या जुन्या बखरी हल्लीं उपलब्ध होतात त्यांचीं बहुतकरून पहिलीं व शेवटचीं पानें गहाळ झालेलीं आढळतात. तेव्हां त्या केव्हां, कोठें, व कोणीं लिहिल्या वगैरे माहिती आरंभीं अगर शेवटीं असावयाची ती अर्थात् नाहींशी होते. कधीं कधीं बखरी सबंध मिळाल्याच तर वरील प्रकारची बखर लिहिणाराविषयीं वगैरे हकीगत त्यांत दिलेली आढळत नाहीं. असो प्रस्तुत बखर कोणीं व कोठें लिहिली हें समजत नाहीं असेंच आम्हांस लिहिणें प्राप्त झालें होतें, व ज्या अर्थी ही बखर पेशवाईचे अखेरीपर्यंत आहे त्या अर्थी ती त्या राज्याच्या शेवटीं अगर अव्वल इंग्रजींत लिहिली असावी हें सहज सिद्ध होतें, असें सांगून आमचे वाचकांस समाधान मानून घेण्याचें भाग पाडण्याचा प्रसंग आला होता. पण सुदैवेंकरून वर सांगितलेले वैजनाथकर गृहस्थ यांजपासून ह्या बखरीच्या उत्पत्तिस्थानाची वगैरे बरीच माहिती मिळाली ती येथें सादर करितों:--

ही बखर सदर्हू वैजनाथ गांवीं रा० रा० कृष्णाजी विनायक सोहनी यांणीं तोंडीं सांगितली व तेथील लोकांपैकीं कित्येकांनीं ती आदरपूर्वक लिहून घेऊन तिचा संग्रह केला. हे कृष्णाजीपंत पेशवाईत सुभेदारीच्या कामावर होते. शेवटले पेशवे यांचे कारभारी श्री० चिंतोपंत देशमुख पावसकर यांचे कृष्णाजीपंत हे आप्त होते व देशमुख यांची त्यांजवर कृपाही होती असें म्हणतात. कृष्णाजीपंत हे कोंकणांत रत्नागिरी नजीक सोमेश्वर नांवाचा गांव आहे तेथील रहाणारे. पंताविषयीं जास्त हकीगत मिळत नाहीं ही दिलगिरीची गोष्ट होय. अशी विलक्षण माहिती ज्या पुरुषास होती व ज्याणें इतकें संगतवार तिचें स्वमुखानें निवेदन केलें, त्या चतुरस्र पुरुषाचे बाळपणचे दिवस कोठें गेले, व तो पुढें उदयास कसा आला, वगैरे हकीगत तपशीलवार कळणें मोठें अगत्याचें होतें. पण ती मिळण्याचा योग सध्यां घडून येत नाहीं ही मोठी दुःखाची गोष्ट समजली पाहिजे. असो, सोहनी यांजवर काल-चक्र फिरून विपत्तीचा पगडा पडल्यावर त्यांणीं सर्व संसारकार्यें सोडून वैजनाथ येथें नदीतीरीं शिवालयांत आपलें उत्तर आयुष्य घालविलें. तेव्हां तेथील लोकांनीं त्यांचें कांहीं न्यून पडूं दिलें नाहीं हें त्यांस भूषणास्पद होय. तेथें पंत जटा वाढवून तपस्व्याप्रमाणें आपला काल ईश्वरोपासनेमध्यें घालवीत. हा क्रम वर्षानुवर्ष चालला होता. शेवटीं त्या शिवालयांत त्यांचा काल सुमारें इसवी सन १८५४।५५ या सालीं झाला. त्या वेळीं त्यांचे वयास सुमारें ७० वर्षें असावीं. यावरून त्यांचें जन्म इसवी सन १७८४।८५ चे सुमारास म्हणजे श्री० सवाई माधवराव यांचें कारकीर्दीत झालें असें होतें. असो आज ही हकीगत पुरी कारितों. ह्या ग्रंथकर्त्याची जी ज्यास्त माहिती मिळेल ती पुढें सादर करूं.

४ मूळ बखरींत आम्हीं कोणकोणते फेरफार करण्याचें योजिलें आहे तें वाचकांस पूर्वी कळविणें अवश्य आहे.

जुने लेख मोडी असोत अगर बाळबोध असोत, त्यांत विरामचिन्हें नसतात हें सर्वांस माहीत आहेच. हीं विरामचिन्हें आम्हीं अर्थानुरोधें घातलीं आहेत, व तशींच विषयानुरोधें कलमेंही पाडिलीं आहेत, व सर्व कारकीर्दी एकसारख्या एकत्र लिहिल्या होत्या त्या निरनिराळ्या करून लिहिण्याचें योजिलें आहे. जेथें वाक्यरचनेच्या नियमाविरुद्ध रचना मूळांत दृष्टीस पडली, तेथें शब्द रूपें बदलून ती नीट केली आहे, व पुनरुक्तभूत शब्द व वाक्यें होतीं तीं गाळलीं आहेत. ह्यावरून ध्यानांत येईल कीं, मूळग्रंथ जितका सुगम होईल तितका केला आहे; तथापि त्यांतील भावार्थ किंवा त्यांतील विशेष शब्दयोजना व वाक्यरचना ह्यांस बिलकूल धक्का न लावितां तीं तशींच्या तशींच ठेविलीं आहेत.

आवृत्ती तिसरी.

दुसऱ्या आवृत्तींत नजरचुकीनें राहिलेलीं अशुद्धें शुद्ध केलीं आहेत. टिपांतील माहिती धारून वाढविली आहे. मूळ बखर व टिपा मिळून पेशव्यांच्या घराण्याचा इतिहास चांगला अवगत होईल अशी प्रकाशकाची खात्री आहे. किंमत कमी केली आहे. इतर बाह्य सुधारणा वाचकांस सहज समजतील.

ग्रंथ-प्रकाशक.

आवृत्ती चौथी.

ही आवृत्ती तिसऱ्या आवृत्तीवरूनच काढिली आहे; फेरफार म्हणण्यासारखा नाहीं.

का० ना० साने.

---

८ तथापी एका विद्वान् मित्राकडून [प्रोफेसर आ० वि० काथवटे] सूचना आल्यावरून व ती आम्हांस योग्य वाटल्यावरून हा क्रम आम्हीं सोडून दिला व ग्रंथाची मूळरचना जशीच्या तशीच कायम ठेविली.

हा उपोद्घात काव्येतिहास-संग्रह हें मासिक पुस्तक १८७८ सालीं सुरू झालें तेव्हां पहिल्या अंकांत लिहिला होता.

पेशव्यांची बखर.

बाळाजी विश्वनाथ—इ० स० १७१४—१७२०.

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री
श्रीनिवासपंत दाजी, स्वामीचे सेवेशीं.

सेवक नारो मेघश्याम कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जावें. विशेष. आपण पत्र पाठविलें त्यांत मजकूर लिहिला कीं, श्रीमंत पेशवे यांस पेशवाई कशी प्राप्त झाली; व कोणत्या पुरुषानें शाहू महाराज यांचें येथें पराक्रम करून महाराजांची कृपा संपादन करून, कामगिरी मोठी कोणती बजाविली; म्हणून महाराज कृपावंत होऊन यांसच पेशवाई देण्याचें कारण कोणतें झालें; व कोणत्या पुरुषानें किती दिवस राज्य केलें; तें तपशीलवार लिहून पाठविणें. येविशीं पत्रीं आज्ञा झाली, त्यावरून सविस्तर मजकूर लिहून आपणांस पाठविला आहे त्याजवरून कळेल.

बाळाजी विश्वनाथ भट व जानोजी विश्वनाथ भट हे राहणारे *श्रीवर्धनचे. यांचें वतन देशमुखीचें. देशमुखीचा कारभार हे उभयतां बंधू करीत असतां, तें राज्य हवशी यांचें पडलें, जानोजी विश्वनाथ भट यांस हवशी याणें जंजिऱ्यास धरून नेलें आणि कैद करून गोणत्यांत घालून समुद्रांत बुडविलें. त्या दहशतीनें बाळाजी विश्वनाथ श्रीवर्धनाहून पळून मौजे *वेळास येथें बाळाजी[1] महादेव भानू यांचे येथें आले. भानू व भट यांचा स्नेह पूर्वीचा होता. बाळाजी विश्वनाथ तेथें येऊन भानूंस भेटले. ते समयीं भानू यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांस विचारिलें, "असे तुम्ही कां आला" मग भट यांणीं मागील मजकूर झाला तो भानूंस सांगितला, आणि बोलिले:—"आतां या प्रांतांत रहावयाचें नाहीं; बाहेर कोठें तरी रोजगारास जावें." तेव्हां बाळाजी महादेव बोलले, "आम्ही तुमचे समागमें त्रिवर्ग[2] बंधू येतों." हें ऐकून भट यांणीं उत्तर केलें, "बरें आहे आम्हांस भाकर मिळेल तींत तुम्हांसही चतकोर मिळेल."

असें बोलणें झाल्यानंतर त्रिवर्ग बंधू भानू व भट, असे चारी असामी निघाले ते

---

* हीं दोन्हीं गांवें कोंकणांत सावित्री नदीच्या मुखाच्या टप्यांत आहेत.

१. हे प्रसिद्ध नाना फडणवीस यांचे पूर्वज.

२. त्रिवर्ग—हरी, बाळाजी, रामाजी महादेव.

नाहींत, साताऱ्यास ताराबाई जवळ होते. धनाजी जाधवराव खानदेशांत महाराजांचे भेटीस गेले, त्यासमयीं बाळाजी विश्वनाथ देशमुख व हरी महादेव भानू व बाळाजी महादेव भानू, असे त्रिवर्ग धनाजी जाधवराव यांजवळ होते. ते तसेच त्यांच्यासमागमें खानदेशांत गेले. तेथें महाराजांच्या भेटी झाल्या. नंतर जाधवराव यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांची महाराजांची भेट करविली. नंतर शाहू महाराज साताऱ्यास आले. ते समयीं शंकराजी नारायण सचिव यांणीं हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

शाहू महाराज साताऱ्यास राज्य करूं लागले, त्यासमयीं बहिरोपंत पिंगळे पेशवे होते. महाराज राज्य करूं लागल्यानंतर एका वर्षानें[११] बहिरोपंत पिंगळे पेशवे यांजकडे लोहगड किल्ला होता तो पिंगळे लोहगडास असतां कॅन्होजी[१२] आंग्रे यांणीं घेतला. हें वर्तमान साताऱ्यास समजलें. ते समयीं पिंगळे यांजवर इतराजी करून पेशवाई त्यांजकडील दूर करून दुसऱ्यास सांगावी हा विचार करीत असतां बाळाजी विश्वनाथ हे खानदेशापासून महाराज साताऱ्यास येत तों पावेतों महाराजांचे स्वारीबरोबरच होते, ते कांहीं मसलतींच्यो[१३] उपयोगीं पडले होते, हें महाराजांच्या मनांत येऊन व बाळाजी विश्वनाथ शहाणे, कर्ते, असें पाहून, त्यांस महाराजांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. शके १६३५ विजयनाम संवत्सरे सन अर्बा अश्शर मय्यां व अल्लफ या सालीं पिंगळे यांची पेशवाई काढून बाळाजी विश्वनाथ यांस सांगितली.[१४]

१०. यास घाटमाथा संभाळण्यास ठेविलें होतें. शाहू खरा मालक असतां ताराबाईचा अधिकार चालविण्याविषयीं शपथ केल्याचा पश्चात्ताप होऊन त्याणें जलसमाधी घेतली, असें ग्रांट डफ म्हणतात. याचा मुलगा नारो शंकर [illegible] लहान होता तरी शाहूनें [illegible] घेतलें.

१३. ह्या मसलती खरोखर मोठ्या महत्त्वाच्या होत्या. ह्या वेळीं महाराष्ट्रांत फारच घोंटाळा होऊन कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नाहीं, अशी अवस्था झाली होती. अशा वेळीं बाळाजी मसलतीनें व पराक्रमानेंही शाहूच्या उपयोगीं फार पडला; व शाहूनें 'सेनाकर्ते' असें पद त्यास लौकरच दिलें.

पळून मौजे *वेळास येथें बा[illegible] स्नेह पूर्वींचा होता. बाळाजी विश्वनाथ [illegible] यांणीं बाळाजी विश्वनाथ यांस विचारिलें, "अ[illegible] मागील मजकूर झाला तो भानूंस सांगितला, आणि व[illegible] वयाचें नाहीं; बाहेर कोठें तरी रोजगारास जावें." तेव्हां "आम्ही तुमचे समागमें त्रिवर्ग बंधू येतों." हें ऐकून भट यांणीं आम्हांस भाकर मिळेल तींत तुम्हांसही चतकोर मिळेल."

असें बोलणें झाल्यानंतर त्रिवर्ग बंधू भानू व भट, असे चारी अस[illegible]

१४. सुरुसन आरबांअश्शर इत्यादि सन [illegible]४ = शके १६३५ = इसवी सन [illegible]४. छ ९ जिल्काद रोजीं. ग्रांट [illegible]शवे' ही पदवी लोहगड [illegible] आंग्र्यास आपल्याकडे [illegible]ह्यानंतर दिली असें [illegible]याचा मूळपुरुष

* हीं दोन्हीं गांवें कोंकणांत सावित्री नदीच्या मुखाच्या टप्यांत आहेत.

१. हे प्रसिद्ध नाना फडणवीस [illegible]

२. [illegible]

त्या समयीं बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं महाराजांस विनंती करून राज्याची फडणिशी आपल्याकडे मागून घेतली, आणि हरी महादेव भानू यांस फडणिशीची वस्त्रे पेशवे यांणीं दिली. पुरंदर किल्ला, व लोहगड किल्ला, असे दोन किल्ले बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं मागून घेऊन, ते व हरी महादेव भानू फडणीस असे निघून पुरंदरास आले. त्यासमयीं किल्ल्यावरतीं सचिवांकडून कारभारी बापूजीपंत होते. त्या बापूजीपंताचा व भानू यांचा स्नेह पूर्वीचा, म्हणजे ज्या समयीं भानू सचिवांजवळ चाकर होते त्या वेळचा होता. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं किल्ल्याखालीं येतांच किल्ला खाली करून द्यावा सबब हरी महादेव भानू यांस किल्ल्यावरतीं पाठविलें. ते किल्ल्यावरतीं जातांच बापूजीपंत यांस घेऊन, किल्ल्याखालीं येऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची व बापूजीपंतांची भेट केली. त्या वेळेस बापूजीपंत यांजपासून आण शपथक्रिया घेऊन मागती किल्ल्याचें काम त्यांजकडेसच सांगितलें.

असा पुरंदर किल्ल्याचा बंदोबस्त करून पेशवे तेथून कूच करून लोहगडास आले. मौजे *ओलवण येथें मुक्काम केला आणि किल्ल्यावरतीं कान्होजी आंग्रे होते त्यांजकडे मध्यस्तीकरितां शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांजवळ मजकूर सांगितला कीं, "तुमचा आमचा स्नेह पूर्वीपासून; जंजिऱ्यास बाहिरराव दैवळी यांणीं दास्तान मांडिलें तेव्हां त्यांजवळ तुम्ही होतां व आम्ही श्रीवर्धनास देशमुखीचा कारभार करीत होतों. तेथील तुमचा आमचा स्नेह. हल्लीं शाहू महाराज यांणीं पेशवाई आम्हांस सांगितली व लोहगड किल्ला आम्हांस दला, या साठीं लोहगड आमचे हवालीं करावा." असें कान्होजी आंग्रे यांणीं ऐकून, संतोष पावून लागलेच बाळाजी विश्वनाथ यांचे भेटीस मौजे ओलवणास आले. येथें येऊन, उभयतांच्या भेटी होऊन बोलणीं चालणीं दोघांचीं झालीं. त्यांत उभयतांची आण शपथ परस्परें झाली कीं, उभयतांनीं एकमेकांचा भाऊपणा चालवावा. ह्याप्रमाणें होतांच लागलाच किल्ला पेशवे यांचे हवालीं करून आंग्रे कुलाब्यास गेले. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे किल्ल्या-

---

१५. ग्रांट डफ म्हणतात रानाजीपंत यास दिली.

१६. हा किल्ला नारो शंकर सचिव यांची आई येसूबाई इणें आपण होऊन दिला. कारण, हिंगणगांवचे दमाजी थोरात यांणीं सचिवास कैदेत घातलें होतें. येथून त्याची सुटका बाळाजीनें मोठ्या युक्तीनें करून त्यांचा प्राण वांचविला होता. ग्रांट डफ.

* त्यास हल्लीं 'वलवण' म्हणतात तें, हें लोणावळ्याजवळ आहे.

१७. शृंगारपूरचे [?] दास्तान म्ह० धान्याची कोठी, किंवा धान्यादि सामग्रीचा सांठा करणें. बाळाजीनें व त्याच्या भावानें जंजिऱ्याचे शिद्दीचे विरुद्ध आंग्र्याशीं कांहीं खटपट चालविली होती, असें ग्रांट डफनें ग्रंथांत लिहिलें आहे, त्यास अनुलक्षून हें बाळाजीचें बोलणें असावें.

वर जाऊन किल्ल्याचा बंदोबस्त करून, किल्ल्याची सबनिशी रामाजी महादेव भानू यांजकडे सांगितली व नाणे मावळची मुजुमु हरी महादेव भानू यांस सांगितली. असें होऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे चिंचवडास आले. तेथून रामाजी महादेव भानू लोहगडास गेले. त्या दिवसापासून हरी महादेव भानू व बाळाजी महादेव भानू हे बाळाजी विश्वनाथ यांजबरोबर होते. तेथून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे निघून जेजुरीस आले. तेथें मुक्काम होता. त्या मुक्कामास हरी महादेव भानू फडणीस चार पांच महिने फडणिशीचें काम करून होते ते मृत्यु पावले. त्यांचा काल झाल्यानंतर बाळाजी महादेव भानू हे स्वारीबरोबर होते, त्यांसच फडणिशीचीं वस्त्रें बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं दिलीं.

पुढें बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचा व सय्यद यांचा तह होऊन उभयतां दिल्लीस स्वारीस गेले, त्यांबरोबर बाळाजी महादेव भानू फडणिशीचें काम करून होतेच. नंतर फौजेंत बाळाजी महादेव भानू व शंकराजी भोंसले असे मुख्यत्वें ठेवून पेशवे व सय्यद असे उभयतां शहरांत पातशहाचे भेटीस गेले. पाठीमागें पादशाही फौज शहरांतून निघाली. बाहेर येऊन त्या फौजेनें पेशवे यांचे फौजेवर मोठी गर्दी करून फौजेमध्यें मारहाण केली. त्या गर्दींत बाळाजी महादेव भानू व शंकराजी भोंसले, असे लढाईंत सरकार कामास आले. इतक्यांत पातशहाच्या भेटी होऊन बाळाजी विश्वनाथ पेशवे आपले फौजेंत शहराबाहेर

---

१८. ‘सबनीस’ हा दरकदारांचा मुख्य कारकून. शिबंदी व दुसरे सरकारी नोकरांस पगार वांटणें हें याचें काम. यासच दफ्तरदार म्हणत. सबनीस = सेनालेखक. राज्यव्यवहार कोश.

१९. ‘मुजुमदार’ यांजकडे वसुलाच्या हिशेबाचें काम. खर्च होणें तो सर्व यांच्या मंजुरीनें. हल्लींचे अकौंटंट जनरल किंवा इंग्लंडांतील फायन्यान्स मिनिस्टर यांचें काम व मुजुमदाराचें काम हीं पुष्कळ अंशीं जुळतात.

२०. हा तह इ. सन १७१७ सालीं सय्यद व मराठे यांजमध्यें झाला. पातशहाची मंजुरी १७२० मध्यें मिळाली (पुढें टीप २४ पहा.) हा सय्यद दक्षिणेचा सुभेदार होता. याचा भाऊ सय्यद अबदुल्ला हा दिल्लीस राज्यकारभार करी. हे दोघे भाऊ मोठे पराक्रमी होते. त्यांणीं जहांदरशहाचा पराभव करून त्याचा वध केला. आणि बहादरशहाचा नातू फरुकशीर यास गादीवर बसविलें. (१७१३) पुढें फरुकशीर पातशहास त्यांची ताबेदारी न आवडून त्यांचा नाश करण्याचें त्याणें मनांत आणिलें. सय्यद हुसेन यास दक्षिणेंत पाठविलें व त्याचा नाश करण्यासाठीं निरनिराळ्या युक्ती योजिल्या. त्याच काळीं मराठ्यांनींही त्याजवर चोहोंकडून हल्ले सुरू केले याप्रमाणें दुहेरी पेचांत सांपडल्यामुळें हुसेन याणें शाहूशीं तह केला व मराठ्यांच्या मदतीनें पादशाहाची खोड मोडून आपला अधिकार पूर्वीप्रमाणें चालवावा म्हणून तो दिल्लीस गेला. मराठ्यांची फौज १०–१२ हजार होती.

२१. ‘संताजी’ भोंसले व १५०० लोक दिल्लीचे रस्त्यांत तेथील लोकांनीं ठार केले. हा भोंसला परसोजीचा दासीपुत्र. ग्रांट डफ.

२२. कामास आले=लढाईंत पडले.

आले. पहातात तों बाळाजी महादेव[23] फडणीस व शंकाजी भोंसले पडले. हें पाहून पेशवे यांणीं आपले फौजेचा मुक्काम दिल्लीपासून चार कोशांवर केला सय्यद बरोबर होता, त्यास दक्षिणेचा सुभा *सांगितला. उपरांत पातशाहाचें बोलणें होऊन तह[24] झाला. त्यांत सरदेशमुखी, बावती व मोकाशे शाहू महाराज यांस †दिले.

याप्रमाणें पातशहाशीं तह होऊन सय्यदसुद्धां बाळाजी विश्वनाथ पेशवे दिल्लीहून निघाले. शहर औरंगाबाद येथें आले. तेथपावेतों फडणिशीचें काम बाळाजी महादेव फडणीस यांच्याबरोबर नारो बाबाजी[25] परचुरे दप्तरदार होते, त्यांणीं चालविलें. पेशवे औरंगाबादेस आल्यानंतर रामाजी महादेव भानू लोहगडास सबनिशीचें काम करीत होते, त्यांस बलावूं पाठविलें. ते समयीं रामाजी महादेव भानू यांणीं भिकाजी नारायण भानू मौजे पोस [च ?] री कोंकणांत आहे त्यांस बोलावून आणून सबनिशीवर लोहगडास ठेविलें व फडणिशीचें काम करावयास आपले मायेचा फडावर कोणी तरी पाहिजे, म्हणून

---

२३. चौथ व सरदेशमुखी ह्या हक्कांच्या सनदा दिल्या त्या दिल्लीचे दरबारी लोकांस न आवडून त्यांनीं असा बेत केला कीं, पेशवे सनदा घेऊन दरबारांतून निघाले म्हणजे रस्त्यानें त्यांस गांठून, गर्दी करून त्या हिसकावून घ्याव्या. हा बेत बाळाजीस समजला. तेव्हां त्यांणीं बाळाजी महादेव यांस विचारिलें, याची मसलत कशी ? भानूंनीं उत्तर दिलें, " ठीक आहे. मी तुमचे पालखींत बसून जातों. तुम्हीं सनदा खाकेस मारून दुसऱ्या वाटेनें गोटास जाणें." याप्रमाणें पेशव्यांच्या थाटानें जात असतां वरील हल्ला झाला. या वेळीं भानू किती उपयोगीं पडले बरें ?

* हा हुसेन सय्यद पुन्हां दक्षिणेंत येत असतां त्यास मारेकऱ्यांनीं ठार केलें. व अबदुला शहापूरचे लढाईत पडला. (इ०सन१७२०) ह्या दोन्हीं गोष्टींस पातशहा अनुकूळ होता. सय्यदांचे मुख्य शत्रु निजामउल्मुल्क व असफखान (अयोध्येचा सुभेदार) हे होते.

२४. पूर्वी सय्यद हुसेन याणें केलेल्या तहास बादशहाची मंजुरी मिळाली. ह्या तहानें दक्षिणेचे सहा सुभ्यांची चौथ व सरदेशमुखी आणि स्वराज्य अशीं शाहूस प्राप्त झालीं. चौथ म्हणजे एकंदर जमाबंदीचा चतुर्थांश. सरदेशमुखी म्हणजे सर्व उत्पन्नाचा दशांश (किंवा शेंकडा १० प्र०)

सहा सुभे म्ह० औरंगाबाद, वऱ्हाड, बेदर, विजापूर, हैदराबाद आणि खानदेश. यांशिवाय तंजोर, त्रिचनापल्ली, म्हैसूर हीं संस्थानेंही ह्या तहानें चौथ व सरदेशमुखी खालीं आलीं. फक्त सहा सुभ्यांचें उत्पन्न या वेळीं १८,०५,१७,२९४ रुपये होतें.

स्वराज्य म्ह० खुद्द शिवाजी महाराजांचे अधिकाराखालीं आलेले प्रांत—पुणें, सुपें, इंदापूर, वाई; मावळें, सातारा, कऱ्हाड, खटाव, माण, फलटण, मलकापूर, तारळें, पन्हाळा, अजेरा, [अजरें ?] जुन्नर, कोल्हापूर आणि कोंकण व तुंगभद्रेच्या उत्तरेचे कांहीं परगणे.

ह्या हक्कांबद्दल शाहूनें १५,००० स्वार तयार ठेवून देशाची स्वस्थता राखण्याच्या कामांत मोंगल सुभेदार यांस मदत देत जावी असें ठरलें.

† शाहूचें कुटुंब व त्याची आई येसूबाई यांसही बाळाजीनें दिल्लीहून परत आणिलें.

२५. बखर मोडी असल्यामुळें "बोवाजी" किंवा " बनोजी " असेंही वाचतां येईल.

अंताजी नारायण[२६] भानू नाणेसावळचे मुजमूवर होते, त्यांस बोलावून आणून त्या कामावर हरि महादेव भानू यांचे कन्येचे पुत्र[२७] कृष्णाजी महादेव बापये[२८] यांस मुजमु दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू अंताजी नारायण भानू यांस समागमें घेऊन लोहगडाहून नेघून औरंगाबादेस आले, तेथें आल्यानंतर बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची भेट झाली. ते समयीं पेशवे यांणीं भानूंस आज्ञा केली जे, "तुम्हीं आपले फडणिशींचें कामकाज करावें." ते समयीं रामाजी महादेव भानू यांणीं विनंती केली कीं, 'मी कानानें बाहिरा आहें, ऐकूं येत नाहीं. तेव्हां *फडावरील काम मला कसें आटपेल?" हें ऐकून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांणीं आज्ञा केली कीं, "तुम्हीं दप्तर आटोपावें. तुमचे मायेचा कोणी असेल त्यास फडाचें काम सांगावें; त्याची असामी वेगळी करून देऊं." त्याजवरून अंताजी नारायण भानू यांस पेशवे यांसि भेटविलें. तेव्हां त्यांची असामी वेगळी करार करून दिली. नंतर रामाजी महादेव भानू फडणिशीचें काम करूं लागले. उपरांत बाळाजी विश्वनाथ पेशवे औरंगाबादेहून देशीं आले. रामाजी महादेव भानू यांणीं फडणेशीचा कारभार पांच वर्षें केला. नंतर त्यांचा काळ झाला, ते समयीं बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ भानू हे पांच सात वर्षांचे होते, ते मोठे होत तोंपर्यंत अंताजी नारायण भानू यांणीं फडणिशीचें काम चालविलें. पुढें बाबूराव राम व जनार्दन बल्लाळ मोठे झाल्यावर फडणिशी करूं लागले[२९].

असा पेशवाईचा कारभार बाळाजी विश्वनाथ करीत असतां § दोन वेळां हिंदुस्थान पावेतों मोहीम करून आले. महाराजांची आज्ञा घेऊन सासवड मुक्कामीं राहूं लागले.

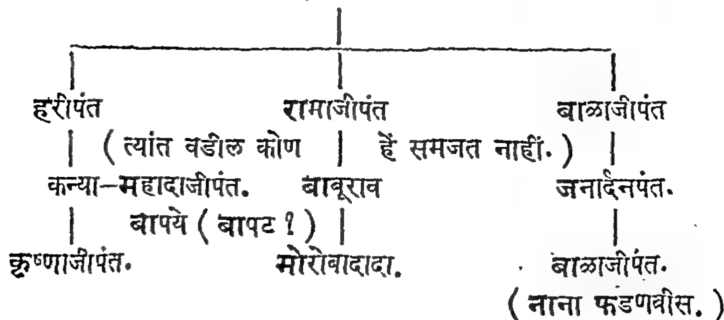
२६. हा भानू कोण तें समजत नाहीं तरी रामाजीपंताचाच कोणी निकटसंबंधी असावा असें दिसतें.

२७. हरी महादेव यांस पुत्र नव्हता असें दिसतें.

२८. बापट किंवा बापये? पुढें टीप २९ पहा.

* फड = कचेरीची, कारभाराची जागा. देवघेवीची कचेरी. सेक्रेटारिअट.

२९. भानूंची वंशावळ.

§ केव्हां ?

तेव्हां पुरंदरे पेशवे यांजपाशीं चाकरीस राहिले. अंबाजीपंत हे शहाणे पाहून त्यास आपल्या दिवाणगिरीचीं वस्त्रें बाळाजी विश्वनाथ यांणीं दिलीं. मल्हारजी होळकर हे सातारे मुक्कामीं बांडे[31] म्हणून सरदार होते त्यांचे पतकांत चाकरीस होते, त्यांस बाळाजी विश्वनाथ यांणीं आपले जवळ चाकरीस ठेविलें. तसेच आपले शिंदेही[32] केले. अशी फौज जमवून सासवड मुक्कामीं राहूं लागले. त्यांणीं आठ वर्षेपर्यंत पेशवाईचा कारभार केला. पुढें सासवड मुक्कामीं पेशवे यांचे शरीरास व्यथा होऊन तेथेंच मृत्यु पावले.

---

३०. अंबाजीपंत व बाळाजी विश्वनाथ हे उभयतां पूर्वी धनाजी जाधव यांचे कारकून होते. बाळाजीचा उदयकाळ आल्यावरही अंबाजीपंत त्यास आपली मसलत सदोदित देत असे. पेशवाई मिळाल्यावर बाळाजीनें अंबाजीपंतास आपला दिवाण केलें. हेच पुरंदरे यांचे मूळ पुरुष.

३१. कंठाजी कदम बांडे. मल्हारराव नीरा नदीचे कांठीं ' होळ ' गांव अ[illegible] त्याचा मुलगा. सुमारें [illegible] तेथील चौगुलाचा तक किंवा [illegible] वेत १०० स्वारांचें एक पथक घेऊन दरक.

३२. राणोजी शिंदे हे बाळाजीच्या पागेंत बारगीर होते. हे कण्हेरखेडचे पाटील.

३३. आक्टोबर १७२०. दिल्लीस जाऊन आल्याचे व वसुलाची वांटणीची व उगवणीची पद्धती घालून देण्याचे श्रमांनीं त्यांची प्रकृती जी एकदां बिघडली ती पुनः सांवरली नाहीं. इसवी सन १७२० सालच्या तहानें जे हक्क त्यांणीं मराठ्यांस मिळवून दिले त्यांच्या उत्पन्नांची उगवणी व वांटणी करण्याची विलक्षण पद्धती ही यांणींच सुरू केली, ती देणें इष्ट वाटल्यावरून येथें संक्षेपतः लिहितों:—

(१) सरदेशमुखीचें उत्पन्न—हें राजाचें वतन. ह्यावर गादीचे मालकाशिवाय दुसऱ्या कोणाचा हक्क नाहीं.

(२) बाकी सर्व हक्क मिळून जें उत्पन्न तें स्वराज्य.

(अ) यांतील शेंकडा २५ प्रमाणें विभाग गादीचे मालकाचा. याचें नांव ' राजबाबती.'

(आ) बाकी शेंकडा ७५ उरले, तो 'मोकासा.' यांपैकीं साहोत्रा (सर्व स्वराज्यापैकीं शेंकडा ६ प्रमाणें) विभाग पंत सचिव यांचा.

(इ) बाकी शेंकडा ६९ राहिले, तो ' ऐन ' मोकासा. या पैकीं ' नाडगौडा ' (स्वराज्यावर शेंकडा ३ प्र०) विभाग, तो राजानें इच्छेनुरूप पाहिजे त्यास द्यावा.

(ई) शेंकडा ६६ उरले. ते निरनिराळे सरदार लोकांस जहागीर देण्यांत जावे.

(३) ' राजबाबती ' वसूल करण्याचें काम [illegible] पेशवे, प्रतिनिधी व सचिव यांजकडे. ' मोकासा ' सचिव यांणीं आपला वसूल करून घ्यावा. लांबलांबच्या प्रांतीं हा वसूल करण्याकरितां राजानें कामगार नेमावे.

' नाडगौडा ' ज्याला दिला असेल त्यानें वसूल करावा.

' जहागीर ' ज्याची त्यानें वसूल करावी.

(४) सरदार लोकांस एकमेकांच्या मुलखांत त्या त्या मुलखाच्या उत्पन्नाच्या विभागावर किंवा तेथील गांवच्या उत्पन्नावर, कांहीं हक्क मिळावे.

अशी उत्पन्न विभागण्याची व वसूल करण्याची पद्धती घातल्यामुळें मराठे सरदारांत एकाचा फायदा तो दुसऱ्याचा, असें झालें. आणि म्हणून त्यांच्यांतच आलीकडे जी फाटाफूट होऊन बंडाळी चालली होती ती बहुतेक बंद होऊन त्यांचे हे हक्क जिकडे तिकडे वाढविण्यास त्यांस फावलें. मराठे शाहीच्या पाऱ्या जिकडे तिकडे पुढें लौकरच फुटूं लागल्या, त्यानें मुख्य कारण ही वरील पद्धतीच होय. ही पद्धती यापूर्वी अंशतः चालू होती, तरी ती पूर्ण दशेस आणून सुरळीतपणें चालू करण्याचें श्रेय ह्या पहिल्या पेशव्याकडेसच येतें.

बाजीराव बल्लाळ—इ० स० १७२१–१७४०

[बाळाजीपंत मृत्यु पावल्या*] नंतर बाजीराव बल्लाळ यांणीं झाडून सरंजामसुद्धां अंबाजीपंत पुरंदरे समागमें घेऊन, शिंदे होळकर सहित साताऱ्यास येऊन महाराज यांची भेट घेतली. त्या वेळेस शाहू महाराज यांणीं सर्व मजकूर बाजीराव यांस विचारला. नंतर अंबाजीपंत यांणीं शाहू राजे यांस विनंती केली कीं, "आतां पेशवाई-पदाचीं वस्त्रें बाजीराव यास देण्याची आज्ञा व्हावी." तें ऐकून महाराज "बरें" म्हणाले. त्यास दोन चार दिवस गेल्यानंतर श्रीमंत शाहू महाराज यांणीं दरबार करून सकल अष्टप्रधान[1] जमा करून अवघ्यांस सांगितलें कीं, "आतां पेशवाईचीं वस्त्रें बाजीराव यांस द्यावयाचीं." हा मजकूर सर्वांस सांगितला त्या वेळेस श्रीपतराव प्रतिनिधी यांणीं महाराजांस उत्तर केलें कीं, "आजच वस्त्रें देण्याची घाई कोणती आहे? पुढें वस्त्रें देतां येतील." तितक्यावरच ती गोष्ट तेव्हां राहिली. प्रतिनिधीसुद्धां अष्टप्रधान यांचे मनांत कीं, "हें पद कोंकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं." परंतु स्पष्ट कोणीं बोललें नाहीं. त्या दिवसापासून तो मजकूर तसाच राहिला. बाजीराव बल्लाळ यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. तेव्हां बाजीराव यांणीं नित्य असा पाठ चालविला कीं, नित्य महाराजांचे भेटीस जावें व विनंती करीत असावें; असा क्रम चालत असतां कोणे एके दिवशीं शाहू महाराज यांणीं बाजीरावांस उत्तर केलें कीं, "तुम्हांस वस्त्रें द्यावयाचा हा मजकूर माझे मनांत आहे, परंतु श्रीपतराव प्रतिनिधी वगैरे अष्टप्रधान यांचे मनांत मतलब असा आहे कीं, हें पद कोंकणस्थांत द्यावयाचें नाहीं." नंतर दोन चार महिने तसेच लोटले. शेवटीं शाहू महाराज यांणीं दुसरे वेळेस बाजीराव यांस असें उत्तर केलें कीं, "आमचा निश्चय हाच कीं, तुमची पेशवाई काढून दुसऱ्यास द्यावयाची नाहीं; परंतु श्रीपतराव यांची भीड वस्त्रें न देण्याची बहुत आहे."[2] ह्या गोष्टीसही दिवस मास पक्ष लोटले.

---

* चौकटीच्या कौंसांतील शब्द मजकुराच्या जुळणीसाठीं आम्हीं पदरचे घातले आहेत.

१. प्रतिनिधीसुद्धां ९ प्रधान होते.

या वेळीं हे ९ प्रधान होते तेः—

१ पेशवे—जागा खालीं. २ अमात्य—अंबाराव बापूराव हनवंते. ३ सचिव—नारो शंकर. मंत्री—नारोराम शेणवी. ५ सेनापती—जागा खालीं. (खंडेराव दाभाडे या पूर्वीं मृत्यु पावले होते. पुढें त्यांचे पुत्र त्रिंबकराव दाभाडे सेनापती केले.) ६ सुमंत—आनंदराव. ७ न्यायाधीश—होनाजी अनंत. ८ पंडितराव—मुद्गल भट्ट उपाध्ये. ९ प्रतिनिधी—श्रीपतराव.

२. बाजीराव व श्रीपतराव यांचें बरें नव्हतें याचें कारण हा जातिमत्सर होय. बाळाजी विश्वनाथ मरण पावल्यावर बरेच महिने बाजीरावांस पेशवाईचा अधिकार प्राप्त झाला नाहीं. याचें कारण ग्रांट डफ यांचे ध्यानांत आलें नाहीं. आम्हांस वाटतें कीं, प्रतिनिधी वगैरे देशस्थ प्रधानांचा आग्रह हें पद बाजीरावास न

इकडे औरंगाबादेस दिल्लीचे पातशहाकडील दक्षिणेंत निजामन्मुलुख³ हे दक्षिणचे साडे-
हा सुभ्यांचा कारभार करीत होते. कारभार करीत असतां निजामन्मुलुख यांजकडून
हापांच⁴ वर्षें दक्षिणेचे मुलुखाची रसदें⁵ दिल्लीस पोहोंचली नाहीं व हिशेबही नाहीं. याव
न पातशहाची निजामन्मुलुख यांजवर इतराजी होऊन सुभा तगीर⁶ करावा, या मसलतीनें
देल्लीहून पातशहाची फौज निजामन्मुलुख यांजवर रवाना⁷ झाली तो मजकूर दिल्लीस वकील
नेजामन्मुलुख यांजकडील होते त्यांणीं सारा *नक्ते नवाब निजामन्मुलुख यांस लिहून
कळविला. दिल्लीहून फौज रवाना झाली तिच्या सरदारांस हुकूम पातशाही झाला कीं,
नेजामन्मुलुख यांस कैद करून आणावें. हा सारा मजकूर नवाबास समजल्यावर नवाब
गावरले आणि मोठ्या विचारांत पडले. त्यासमयीं नवाब यांस असा विचार सुचला कीं,
मराठे यांची फौज आपल्या कुमकेस वळवावी. असें मनांत आणून साताऱ्यास श्रीमंत
शाहू महाराज यांजकडे, "आम्हांवर पातशहाचा रोष होऊन फौज रवाना झाली आहे
यासाठीं तुमची फौज पंचवीस हजार आम्हांस मदत पाठवावी." म्हणून वकिलांबरोबर
सांगून वकील साताऱ्यास रवाना केले. ते वकील साताऱ्यास येऊन महाराज यांची भेट
घेऊन सारा मजकूर त्यांणीं महाराजांस विदित केला. तो मजकूर शाहू महाराज यांणीं
ऐकून घेऊन वकिलास उत्तर सांगितलें कीं, "तुम्हीं मुक्काम करावा. फौजेची तजवीज
करून देऊं." तेव्हां वकील तेथें राहिला.

ड्रेण्याचा असल्यामुळें शाहूस एकदम त्या
सर्वांची भीड तुटेना, म्हणून तें काम टाळाटाळी-
र त्याणें लोटिलें. बखरीचा आशय असाच आहे.

३. 'निजाम उल्मुल्क' याची नेमणूक
दक्षिणेच्या सुभ्यावर प्रथम १७१३ मध्यें झाली.
नंतर १७१६ च्या सुमारास त्या सुभ्यावर स-
य्यद हुसेन हा आला, तो तेथें १७२० पर्यंत
होता. हा सय्यद दिल्लीस असतां (१७२०)
निजाम हा माळव्यांतून दक्षिणेंत येऊन सय्य-
दाच्या पक्षाचे लोकांचा बऱ्हाणपूर व बाळापूर
येथें मोड करून आपणच दक्षिणेचा सुभेदार
बनला. (पुढें ७ व ८ टीप पहा.)

४. प्रथम १७१३त नेमणूक झाल्यापासून (?)

५. कमावीसदारानें सरकारांत भरावयाची
रक्कम ती 'रसद'

६. दूर करावा, सुभ्यावरून त्यास काढावें.

७. निजामावर हुसेन सय्यद स्वतः बाद-
शहास घेऊन येत होता. पण निजामाच्या
जातभाईनीं सय्यद याची खोड मोडून
नाइनाट करण्याचा गुप्त बेत करून हुसेनास
मारेकरी घालून मारिलें, व अबदुल्ला याचा
शहापूरच्या लढाईत पराभव केला. अशा प्रकारें
बादशहा सय्यदांच्या कैदेंतून मुक्त होतांच पर-
मानंदित होऊन त्याणें निजामास दक्षिणच्या सु-
भ्यावर कायम करून खेरीज आपल्या वजिरीचीं
वस्त्रेंही दिलीं.

* बडे, मोठे, मुख्य.

८. हें केव्हां घडलें तें समजत नाहीं. ग्रांट
डफ या तहाविषयीं कांहींच लिहीत नाहींत, तरी
शाहूशीं मैत्री ठेवण्याविषयीं निजाम झटत होता व
यासमयीं प्रतिनिधीशीं स्नेह वाढवून त्याणें त्यास
आपलासा केलें होतें, असें म्हणतात. ही हकी-
गत सय्यदाच्या तहास अनुलक्षून लिहिली
असावी. पण तो तर बाळाजी विश्वनाथ असतां
झाला होता.

पुढें शाहू महाराज यांणीं चित्तांत विचार केला कीं, आतां मोंगलांचे मदतीस कोण पाठवावा? मोंगलांकडील वकिलांची निकड फौजेविषयीं महाराजांस होऊं लागली. त्यामुळें शाहू महाराज ह्मांहून अष्टप्रधान व सरदार बलावून आणून दरबार करून बसले. तेव्हां "मोंगलांकडील वकील आले आहेत, फौज मागतात," हा मजकूर सर्वांस सांगितला, आणि विचारलें, "पुढें याची तजवीज कशी? व याची मसलत कोणती करावी? हें सांगावें" तो मजकूर ऐकून घेऊन श्रीपतराव प्रतिनिधी यांणीं उत्तर केलें कीं, "पंचवीस हजार फौज आपल्यापाशीं आहे कोठें? या मंडळींतही जाण्याची हिंमत कोणाची दिसत नाहीं." असें बोलणें राजे यांणीं ऐकून महाराज म्हणतात, "तुम्ही कोणी जात नाहीं तर राज्याचा आब जातो. पुढें आपलें राज्य राहणें कठीण." हें उत्तर ऐकून सारे मंडळींनें प्रति उत्तर महाराजांस विनंती करून सांगितलें कीं, "पंचवीस हजार फौज आपलेपाशीं कोणाजवळ आहे?" असें साऱ्यांचें बोलणें ऐकून शाहू महाराज यांणीं चोपदारास सांगितलें कीं, "बाजीराव यांजकडील अंबाजीपंत पुरंदरे कारभारी आहेत, त्यांस बलावून आणावें. त्यासमयीं चोपदार जाऊन अंबाजीपंतांस राजे यांजकडे घेऊन आले. अंबाजीपंत आल्यावर राजांस मुजरा करून हात जोडून उभे राहिले. त्यावेळेस शाहू महाराज यांणीं अंबाजीपंत यांस मजकूर सांगितला कीं, "मोंगलांकडील वकील आला आहे तो आमची फौज पंचवीस हजार कुमकेस मागतो; तेव्हां तुमच्यामध्यें मोंगलांस कुमक जाण्याची हिंमत आहे किंवा नाहीं हें मला सांगावें." हें ऐकून घेऊन अंबाजीपंत यांणीं राजे यांस विनंती केली कीं, "महाराज! आपण असें विचारतां हेंच अपूर्व आहे! आम्ही सरकारचे चाकर, जिकडे सरकारचा हुकूम होईल तिकडे जाणें भाग आहे. तेव्हां एवढीं वस्त्रें आमचे आंगावर पडलीं म्हणजे आम्हांस कोणे गोष्टीचा तोटा नाहीं." असा मजकूर अंबाजीपंतांचा ऐकून राजे यांणीं आज्ञा केली कीं, "बाजीराव यांस घेऊन येणें; आतांच वस्त्रें देतों." असें ऐकतांच अंबाजीपंत माघारे येऊन बाजीराव यांस घेऊन राजांकडे आले. महाराजांची भेट झाली. त्यासमयीं अंबाजीपंतांस जसा मजकूर विचारला होता त्याप्रमाणेंच बाजीरावांस विचारला. त्यावेळेस बाजीराव यांणीं उत्तर केलें कीं, मोंगल म्हणजे काय! आज्ञा झाली असतां मोठ्या काळाच्या तोंडांत देखील जाऊन सरकारचे पुण्यप्रतापेंकरून त्याचा बंदोबस्त करून येऊं. तेथें मोंगलांची कथा काय†?" असें ऐकतांच शाहू राजे यांणीं

९. वस्त्रें पेशवाई पदाचीं.

१०. येथें व पुढेंही अनेक प्रसंगीं अंबाजीपंताची तत्परता व समयसूचकता दिसून येते.

† हें आवेशाचें भाषण मोंगल राज्यरूपवृक्षाच्या मुळावरच कुऱ्हाडीचा घाव घालणाऱ्या या विक्रमशाली पेशव्यास किती शोभतें हें सहज लक्षांत येईल. मोंगल=पातशाही फौज.

लागलीच पेशवाई–पदाचीं वस्त्रें बाजीराव यांस देऊन *शिके कटार हवाली केली. शके १६४२ शार्वरी नाम संवत्सरे. त्या दिवशीं मोठा आनंद झाला.[11]

नंतर राजे यांणीं बाजीराव यांस विचारलें कीं, "आतां मोंगलांकडील वकील आला आहे त्यास काय उत्तर सांगावें?" तेव्हां बाजीराव यांणीं उत्तर केलें, "वकील आला आहे त्यास मोंगलाकडे रुखसत[12] करावें आणि आमची फौज तुम्हांकडे रवाना झाली असें सांगून त्यास पाठवावें." असें ऐकून शाहू महाराज यांणीं मोंगलाकडील वकिलास बलावून आणून त्यास सांगितलें कीं, "आमची फौज तुम्हांकडे रवाना झाली. तुम्हीं जाऊन हा मजकूर नवाबास सांगावा." असें सांगून लागलींच वस्त्रें वकिलास देऊन माघारां मोंगल यांजकडे त्याची रवानगी केली.

---

* बाळाजी विश्वनाथ यांचे मागें बाजीरावाची नेमणूक होईपर्यंत बाळाजीच्या शिक्क्या-मोर्तबानेंच अंबाजीपंत हे पेशव्यांच्या दप्तरचें काम चालवीत होते.

बाळाजी विश्वनाथ यांचा शिक्का "श्री शाहू नरपती हर्षनिधान, बाळाजी विश्वनाथ [मुख्य?] प्रधान" असा होता. व पुढें बाजीराव यांचा,

"श्री शाहू नरपती हर्षनिधान बाजीराव बल्लाळ मुख्य प्रधान" असा झाला.

११. ग्रांट डफ यांनीं दिलेली हकीगत ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. ती अशीः—(मागें टीप ३, ७, ८ पहा.)

(१) सय्यदांचे मरणानंतर निजामावर बादशहा खूष होऊन त्यास त्यांणीं दिल्लीस बलाविलें. परंतु १७२२ पर्यंत त्यास तिकडे जातां आलें नाहीं.

(२) गेल्यावर १७२४ पर्यंत तो तिकडेच होता.

(३) बाजीरावास १७२१ चे एप्रिल महिन्यांत पेशवाईचीं वस्त्रें प्राप्त झालीं व त्याणें १७२४ पर्यंत नर्मदेपर्यंत ३ स्वाऱ्या केल्या. परंतु जरी त्याणें आपले कांहीं सरदार माळव्यांत पाठविले तरी या काळीं तो स्वतः नर्मदा उतरून पलीकडे गेलासें दिसत नाहीं.

(४) खुद्द बाजीरावाची व निजामाची भेट १७२८ सालीं एक झाली व दुसरी १७३२ च्या सुमारास झाली. या वेळीं आपल्यावरील संकट टाळण्याकरितां निजामानें बाजीरावास हिंदुस्थानांत पातशाही मुलखांत स्वाऱ्या करण्यास अनुमोदन दिलें.

(५) नंतर २ वर्षें बाजीराव आपला अंमल माळव्यांत बसवीत होता. (१७३२–३४) व पुढें १७३६ सालीं दिल्लीपर्यंत जाऊन त्या राजधानीपुढें त्यानें आपला तळ दिला व भोंवतालच्या मुलखांतून खंडणी घेतली.

(६) त्यावर पुनः निजामास बादशहानें दिल्लीस बलाविलें, व मराठ्यांस शिक्षा करण्यांस सांगितलें. १७३८ सालीं निजामाची भोपाळ येथें बाजीरावानें फारच गाळण उडविली. शेवटीं निजामानें माळवा, नर्मदा व चंबळा या नद्यांमधील प्रदेश, व रोख ५० लक्ष रुपये बाजीरावास देऊं करून आपली सुटका केली.

(७) ह्याच्या पूर्वींच राजा जयसिंग व खान दौरान यांचा बाजीरावास ह्या प्रांतांची चौथ व सरदेशमुखी देण्याचा इरादा होता.

ह्यांशीं व बखरींतील गोष्टींशीं पुष्कळ मेळ आहे. तरी बखरींत पुढल्या गोष्टी मागें व मागच्या पुढें असें झालें आहे, असें ग्रांट डफ यांचे ग्रंथावरून लक्षांत येतें.

१२. पाठवणी करावी, निरोप द्यावा.

नंतर बाजीराव पेशवे यांणीं सातारे मुक्कामीं लाख दोन लाख रुपये [13]कर्ज घेऊन फौजेची तयारी करून स्वारीस जाण्याची आज्ञा राजे यांची घेतली. त्या समयीं आपले कनिष्ठ बंधू [14]चिमणाजी बल्लाळ यांस राजांस भेटवून महाराजांपाशीं ठेविलें, आणि आपण सारी फौज-घेऊन स्वारीस निघाले ते दोहों तिहीं दिवसांत पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेथें मुक्काम करून आणखी फौजेची तयारी करून तेथून कूच करून निघून गेले. सातान्यामुक्कामाहून वकील रवाना झाले होते ते औरंगाबादेस पोहोंचून नबाब निजामन्मुलुख यांस भेटून झाला मजकूर तो सारा विदित केला. बाजीराव पेशवे पुण्याहून कूच करून निघाले ते कूचद-रकूच [15]गंगा उतरून औरंगाबादेच्या अलीकडे खराडी *तुर्काबाद आहे तेथें आले व श्रीमंत यांचा मुक्काम झाला.

ती बातमी औरंगाबादेस मोंगल यांस लागली कीं, मराठे यांची फौज तुर्काबादेवर येऊन उतरली. हें ऐकून नबाब यांणीं मराठे यांचे लष्करांत जासूद पाठविले कीं, फौज मराठे यांची आली आहे ती कशी आहे तें पाहून यावें. तेव्हां ते जासूद पेशवे यांचे लष्करांत येऊन फौज पाहून माघारे फिरले. शहरांत जाऊन नबाब यांस वर्तमान जाहीर केलें कीं, फौज आली आहे, परंतु बेसरंजामी. खराबी फौजेची बहुत आहे. तेव्हां निजामन्मुलुख म्हणतात, “ अशा फौजेनें आमची मदतगारी करून आमचें काम शेवटास कसें जातें ? ” ते समयीं बाजीराव पेशवे यांजकडील कारभारी अंबाजीपंत पुरंदरे यांस नबाब यांणीं जासूद पाठवून शहरांत बलावून नेलें. अंबाजीपंत शहरांत गेल्यावर पुरंदरे यांची व नबा-बांची भेट झाली. भेट झाल्यानंतर अंबाजीपंतांस नबाब यांणीं मजकूर विचारला कीं, “ आम्हीं तुम्हांस आपले कार्यासाठीं आणिलें, तें कार्य आमचें तुमच्यानें शेवटास लागतें असें आमच्या दिसण्यांत येत नाहीं. ” हा मजकूर ऐकून पुरंदरे अंबाजीपंत नबाबास अर्ज करि-तात कीं, “आपण कशावरून म्हणतां कीं ‘ तुमच्यानें काम शेवटास लागत नाहीं ? ’ हें आपणांस कशावरून समजलें ? आपलें काम कोणतें आमच्यानें शेवटास जाणार नाहीं असें आम्हीं कशावरून बोलावें ? आम्हांस कोणताही मजकूर विदित नाहीं, तेव्हां आम्हीं कार्य-भाग होतो न होतो हें आपणांस कशावरून सांगावें ? ” हें नबाब यांणीं ऐकल्यानंतर ते म्हणतात, “ आम्ही ७।८ वर्षें दिल्लीस गेलों नाहीं व सरकारचा खजिनाही दिला नाहीं

---

१३. स्वाऱ्यांच्या खर्चामुळें बाजीरावास प्रथमपासून शेवटपर्यंत कर्ज फार होतें. व त्याचें प्रायश्चित्त त्याचा पुत्र जो बाळाजी यास बरेंच भोगावें लागलें. बारामतीकर नाईक हे त्याचे मुख्य सावकार.

१४. चिमणाजीला नायब पेशवा केलें होतें.

१५. गंगा=गोदावरी.

* मुळांत ‘ दुर्गाबाद ’ असें आहे. या गांवचें मूळ नांव ‘ खराडी ’ असें होतें. पुढें तुरुक साजखां नांवच्या सरदाराला येथील पाटीलकी मिळाली तेव्हांपासून ‘ खराडी तुर्काबाद ’ हें नांव सुरू झालें.

यामुळें पातशहाची आम्हांवर गैरमर्जी होऊन इतराजी झाली. त्यामुळें आमचा सुभा तगीर करून आम्हांवर फौज हुजुरची रवाना झाली आहे. यासाठीं तुम्हांस आम्हीं मदत आणिलें. त्या तुमचा प्रकार सारा खरावीचा पाहून आम्हांस असें वाटलें." हें ऐकून अंवाजीपंत नवावास म्हणतात, "वोललां ही गोष्ट खरी. आम्ही फौजेविषयीं खरावींत आहों. परंतु काम करण्यास कोणासही हटणार नाहीं. सर्व गोष्टीनें हुशारी काम करण्याची आमची आहे. परंतु एक गोष्टीनें आम्ही वहुत अडचणांत आहों. तेवढी आमची तर्तूद झाली असतां मग पातशहाच्या ‡पलीकडे जाऊन वंदोवस्त करूं." तेव्हां नवाव म्हणतात, "कोणती गोष्ट तुम्हांस कमती आहे ती सांगावी" तेव्हां अंवाजीपंत यांणीं नवावास अर्ज केला कीं, "आम्हांपाशीं खजीना नाहीं त्यामुळें आम्ही फार अडचणांत आहों." असा मजकूर ऐकिल्यानंतर नवाव म्हणतात, "तुम्हांस लागेल तो खजीना आम्हीं [१६]देतों." हें ऐकून अंवाजीपंत वोलतात, "आपण पैक्याचा पुरावा केला तर आम्ही मोठया काळाच्या तोंडांतही जाण्यास मजवूत आहों. आतां आपण इतकाच वेत राखावा,—आपण शहरावाहेर दिल्लीस जाण्याच्या उद्योगें निघावें; आम्ही आपले पाठीवर पाठलाग करीत लागलेच [१७]येतों." असा नवाव यांणीं मजकूर ऐकिल्यावर अंवाजीपंतांस म्हणतात, "वरें आहे." असें म्हणून अंवाजीपंतांस निरोप दिला. अंवाजीपंतांनीं निघते वेळेस नवावास अर्ज केला कीं, "आपण वाहेर निघाल्यावर आपले फौजेस थोडा फांटा द्यावा." असें वोलून अंवाजीपंत आपले लष्करांत येऊन वाजीराव साहेव यांस मजकूर शहरांत झाला तो सारा समजाविला.

नंतर नवाव यांणीं औरंगावादेहून * पन्नास लक्ष रुपये श्रीमंतांचे लष्करांत पाठविले. खजीना लष्करांत पोहोंचतांच श्रीमंतांनीं नवी फौज चाकरीस ठेवण्याविषयीं कलॅमजारी [१८] नित्य हजार दोन हजार फौजेची हजिरी होऊं लागली. असें इकडे होत असतां ॰ व देस नवाव यांणींही वाहेर निघण्याची तयारी केली.

त्या समयीं जनानखान्यामध्यें वर्तमान समजलें कीं, वाजीराव आले आहेत ते फार देखणे [१९]सुरतपाक आहेत. तेव्हां त्यांस दृष्टीनें पहावें हा मजकूर त्यांणीं नवावांस सांगितल्यावरून नवावांच्याही मनांत भरलें कीं, वाजीराव यांची भेट आपण घ्यावी. याप्रमाणें मजकूर नवाव यांचे मनांत येऊन, वाजीराव यांजकडे वकील पाठविले आणि "तुम्हांस

‡ पातशहापेक्षांही मोठा शत्रु आला असतां त्याचा वंदोवस्त करूं (?)

१६. १७३२ चे सुमारास भेट झाली तेव्हां वाजीरावानें पैशाचें मागणें केलें खरें पण तें निजामानें कवूल केलें नाहीं. फक्त पूर्वीप्रमाणें दक्षिणच्या सुभ्यांची खंडणी देऊं इतकेंच सांगितलें.

१७. ही विलक्षण युक्ती ग्रांट डफ देत नाहींत.

* मागें टीप ११—(४) व १६ पहा.

१८. कलमजारी=नांवनिशी, चाकरीस ठेवणें.

१९. चांगले चेहऱ्याचे, सुंदर.

जाफत[20] करावयाची आहे यासाठीं तुम्हीं आमचे येथें यावें." असें वलावणें करायास सांगितलें. त्या वकिलांनीं श्रीमंतांस मजकूर समजाविला. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही शहरांत येणार नाहीं. बाहेर कोठें बसावयाची जागा केल्यास तेथें येऊं. तुमची आमची मुलाखत होईल." असें श्रीमंतांनीं सांगितल्यावर तो मजकूर वकिलांनीं येऊन नबाबांस समजाविला. तें नबाबांच्या मनांत येऊन, बरें म्हणून "आम्ही शहराबाहेर सातार्‍यानजीक मेजवानीची जागा करितों तेथें तुम्हीं यावें," असें सांगून पाठविलें. तें श्रीमंतांनीं कबूल केल्यानंतर नबाब यांणीं सातारें मुक्कामीं मेजवानीची तयारी केली, आणि श्रीमंतांस सांगून पाठविलें कीं, "आतां आपण सडे पांच खिजमतगारांनिशीं यावें." तेव्हां ती गोष्ट श्रीमंतांचे मर्जीस येऊन श्रीमंतांनीं रुकार दिला. नंतर सातार्‍याजवळ मेजवानीची जागा करून, डेरे-दांडे देऊन, बिछायत करून, सभोंवतीं चिकेचीं वाडें चिरून आंत सारा जनानखाना मोंगलाकडील बसला. इकडून बाजीराव साहेब स्वारी तयार करून निघाले. ते सातार्‍यापासून अलीकडे कोसावर सारी फौज ठेवून खांसा स्वारी तेथून घोड्यावर स्वार होऊन निघाले ते डेर्‍याजवळ आले. नबाबही डेर्‍याबाहेर येऊन बाजीराव यांस आंत घेऊन गेले. उभयतांच्या भेटी होऊन बिछायतीवर जाऊन बसले. मग सार्‍या बायकांनीं बाजीराव यांस पाहिलें. तेव्हां मोहोरा चांगला पाहून सर्व बायका खूष होऊन दोन पायली मोत्यें बाजीराव यांजवर उधळलीं. नंतर श्रीमंत व नबाबांचीं बोलणीं बहुत झालीं. त्या वेळेस नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, "आतां कसें! आतां तुम्ही आमचे हातांत सांपडला!! तुमचे शिंदे, होळकर ते कोठें आहेत? आतां तुम्हांस येथें आम्हीं एखादा दगा केला तर कसें होईल?" असें बाजीराव साहेब यांणीं ऐकून श्रीमंत बोलतात, "मी जेथें आहें तेथें माझ्याजवळ सारे आहेत." असें उत्तर ऐकून नबाब म्हणतात, "कोठें आहेत?" मग होळकर व शिंदे यांच्या भेटी नबाबांशीं करविल्या. त्या समयीं निजामन्मुलुक यांची खातरजमा झाली. नंतर नबाब बाजीराव यांस म्हणतात, "आम्ही तुम्हांस या वेळीं दगा करणार नाहीं, कारण यासमयीं आम्हांस तुमची गरज. तुम्हांपाशीं काम बहुत आहे. याउपर आमचे विश्वासावर आमचे भेटीस कोणीं येऊं नये. आम्ही दगा करावयास चुकाव

२०. मेजवानी. जाफत १७२८ तील भेटीच्या वेळीं निजामानें केली. ग्रांट डफ.

२१. हें सातारें गांव औरंगाबादेजवळ १॥ कोसावर मोंगलाईंत यज्ञेश्वर बाळकृष्ण दीक्षित यांस जहागीर आहे. वरील जाफत दीक्षित यांचे पूर्वज नारायण दीक्षित व वासुदेव दीक्षित यांच्या सल्लेनें झाली.

२२. बांबूचे कूड घालून, चिकाचे पडदे लावून.

२३. वर पांचा खिजमतगारांनिशीं आले असें आहेच. तेच हे सरदार लोक.

२४. खातरी, संशयनिवृत्ती.

याचे नाहीं." असें म्हणून नबाव बोलतात, "एक बाजी सब् पाजी." हें श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत नबाबांस बोलले, "एक निजाम, सब् हजाम." अशीं परस्परें बोलणीं होऊन, श्रीमंतांस वस्त्रें, अलंकार, जवाहीर वगैरे देऊन समागमें सरदार होते त्यांसही पोषाग दिले. नंतर बाजीराव साहेब नबाबांचा निरोप घेऊन आपले लष्करांत येऊन दाखल* झाले.

इकडे मोंगल[२५] दिल्लीस जाण्यास निघाले ते अजिंठयाचा घाट उतरून खानदेशांत आले. बाजीरावसाहेबही फौजेसुद्धां खानदेशांत आले. आणखी फौज कूचमुक्कामास[२६] ठेवीत चालले. असें जातां जातां मोंगल फौजसुद्धां नर्मदा उतरून गेले. पाठीमागून श्रीमंतही उतरले. असे उज्जनी पावेतों पाठलाग करीत चालले. तेव्हा कोटेयांचे[२७] मैदानांत दिल्लीहून फौज आली होती तिची व निजामन्मुलुख यांची गांठी पडून भेटी झाल्या. तेव्हां दिल्लीहून सरदार आले होते त्यांणीं नबाबास विचारलें, "तुम्ही असे बदमस्त[२८] कां झालां? दाहा दाहा वर्षें पर्यंत पातशहा यांची भेट नाहीं. अशी मस्ती पातशहा बरोबर चालेल कीं काय?" असें ऐकून दिल्लीचे सरदारांस निजामन्मुलुख म्हणतात कीं, "हल्लीं बंड आमचे पाठीवर येत आहे. अशीं अशीं बंडें दक्षिणेंत हरेदम, नेहेमीं लढाईशीं गांठ; तेव्हां या बंडाचा बंदोबस्त करावा किंवा पातशहाचे भेटीस यावें? असा नित्य उठून दंगा. असो हल्लीं आमच्या पाठीवर बंड येत आहे, याचा आतां बंदोबस्त करावा." अशीं त्यांचीं ह्यांचीं बोलणीं होतात तों श्रीमंतांची फौज जाऊन पोहोंचली. तेव्हां दिल्लीचे फौजेची व श्रीमंतांचे फौजेची गांठ पडून लढाई होऊं लागली. लढाई होतां होतां पातशाही फौजेचा मोड झाला. त्यासमयीं पातशाही फौज पळूं लागली. त्यांच्यासमागमें निजामन्मुलुखही

---

* हें भेटीचें वर्णन मोठें मनोवेधक आहे. वरून बाजीरावाचा साधा शिपाईबाणा व समयसूचकता, निजामाच्या स्वभावाबद्दल त्याची माहिती व तद्विषयीं पुढील तरतूद वगैरे गोष्टी प्रकट होतात. तो रूपानें देखणा असून बोलणारा मोठा वांका होता असेंही ह्या वर्णनावरून निष्पन्न होतें. तसेंच निजामाचें कपट व आंत एक असून प्रसंगानुसार बाहेर दुसरेंच दाखविण्याचें त्याचें कसब हींही व्यक्त होतात. युरोपामध्यें अशाच राज्यस्थितीच्या एका प्रसंगीं दोन मोठे मोठे राजे भाऊपणाच्या नात्यानें भेटले. त्यांची प्रस्तुतच्या दोघां राजपुरुषांशीं तुलना चांगली करितां येईल. बाजीराव हा फ्रान्स देशाचा राजा पहिला फ्रान्सिस ह्यासारखा मोकळ्या मनाचा व शब्दाला मान देणारा होता. निजाम हा इंग्लंडचा राजा आठवा हेन्री ह्यासारखा कपटी व आपमतलबी होता. ह्या दोन्ही युरोपियन भूपतींची भेट मोठ्या थाटानें फ्रान्स देशांत क्याले जवळ आर्ड्रस येथें १५२० त झाली. तो थाटमाट इतका होता कीं, त्या स्थळाचें नांव 'किनखापी अथवा भरजरी ठिकाण' असें पडलें.

ह्या भेटीची हकीगत ग्रांट डफचे ग्रंथांत नाहीं.

२५. म्हणजे निजामाचे लोक.

२६. निघतांना व तळ दिल्यावरही.

२७. कोटा चंबळानदीचे तीरीं.

२८. गर्वानें धुंद.

२९. प्रतिक्षणीं, नेहमीं.

पळूं लागले. हें पाहून श्रीमंत फौजेसुद्धां पाठीमागें लागले. त्यांणीं शत्रूंस मजल दरमजल नेऊन दिल्लीमध्यें घातलें. श्रीमंतांच्या फौजेनें दिल्ली भोंवतीं मोठी धूंम केली. . . . .

नंतर निजामन्मुलुख पुढें गेले होते त्यांच्या व पातशहाच्या भेटी झाल्या. तेव्हां पातशहा मोठ्या घुस्शांत येऊन नबाबास बोलिले कीं, "ही तुमची रीत! कीं दहा दहा वर्षेंपर्यंत तुमचा पैका सरकारांत दाखल नाहीं व हिशेबही नाहींत व तुम्हांस हुजूर येण्याची गरज़ देखील नाहीं!! असे तुम्ही जोरावर होऊन सरकाराशीं मस्ती करितां हें नीट नाहीं." असा सारा मजकूर ऐकून घेऊन निजामन्मुलुख हात जोडून अर्ज करितात, "आम्हीं सरकारास बैदमामलेची[३१] गोष्ट कधींही सांगितली नाहीं, व पुढेंही सांगावयाची नाहीं; परंतु दक्षिणेंत अशीं बंडें, यांचा बंदोबस्त राखावा किंवा सरकारची[३२] पैरवी ठेवावी? !! अशा मतलबाचीं बोलणीं बोलून, "हल्लीं हें बंड आलें आहे; हुजूरची फौज गेली होती त्या फौजेचा मोड होऊन फौज पळून माघारी आली. हें बंड येऊन मुलुखामध्यें धूम मांडली आहे, त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं करावा;" असा अर्ज नबाबांनीं केला इतक्यांत बाहेरीलही बोभाट आले. त्यामुळें पातशहाची खातरजमा झाली कीं, निजामन्मुलुख वर्तमान सांगतो हें खरें.

तेव्हां पातशहा यांणीं चितान्यास बलावून आणून हुकूम केला कीं, "बाजीराव धूम करितो तेव्हां तूं जाऊन त्याची तसवीर बाजीराव कसा असेल तशी लिहून आणावी."[३३] तेव्हां चितान्यानें लष्करांत येऊन, बाजीराव साहेब यांची तसवीर लिहून नेऊन पातशहास दाखविली. ती पातशहा यांणीं कशी पाहिली? बाजीराव घोड्यावर बसले आहेत, घोड्याची अनीन मानेवर टाकलेली आहे, एक पाय घोड्यावर आडवा टाकलेला आहे, खांद्यावर भाला, आणि घोडा चालला आहे, ते वेळेस शेतांतलीं कणसें हातानें तोडून, हातावर चोळून

---

३०. बाजीरावानें १७३६ सालीं दिल्लीच्यापुढें तळ दिला, तेव्हां बादशाहीची अदबी राखावी म्हणून त्याणें बादशहास निरोप पाठविला कीं, माझ्या फौजेपासून कदाचित् तुमच्या शहरच्या लोकांस इजा होईल, याजकरितां मी आपला मुक्काम जरा दूर करतों. असा निरोप जातांच दिल्लीवाल्यांस स्फुरण चढून आठ हजार लोक मराठ्यांवर चाल करून आले. मराठे तयार होतेच. बाजीरावानें हुकूम केल्याबरोबर दिल्लीवाल्यांस दोहींकडून घेरून त्यांणीं त्यांचा अगदीं चुरा उडविला. एकचतुर्थांश लोक शहरांत परत गेले असतील कीं नाहीं कोण जाणे. ग्रांट डफ.

३१. दांडगावा, उलट जावसाल.

३२. जा ये करणें, भेट घेणें.

३३. ग्रांट डफ म्हणतात् ही गोष्ट प्रथम निजामउल्मुल्क व बाजीराव यांची लढाई होण्याचा प्रसंग आला तेव्हां घडली. त्या वेळीं निजामानें आपल्या चितान्यास बाजीराव जशा स्थितींत असेल तशा स्थितींत त्याचें चित्र काढून आण, असें सांगितलें, व त्याणें काढलेली तसवीर बखरींत लिहिल्याप्रमाणेंच होती. बाजीरावास पेशवाईचा डौल वगैरे कांहीं नव्हता. तो साधारण शिलेदाराप्रमाणेंच तोबरा, मेख, पायबंद वगैरे घोड्याचे पिछाडीस बांधून व हातांत भाला घेऊन जाई. ही तसवीर हैद्राबादेस आहे असें ऐकिवांत आहे.

दाणे तोंडांत टाकीत असावें. अशी तसवीर पाहिल्यानंतर पातशहा म्हणूं लागले, "ए तो सैतान है!" असें म्हणून नवाब निजामन्मुलुख यांस पातशाही हुकूम झाला कीं, "बाजीराव यांशीं समजूत पाहून वाटेस लाविलें पाहिजे."

असा हुकूम होतांच नवाब बाजीराव यांजकडे येऊन बोलणीं चालणीं झालीं. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं नवाबास सांगितलें, "आमचा स्वारी-खर्च काय झाला असेल तो द्यावा, आणि पातशाही मुलूख आहे इतक्याच्या सनदा बाबती सरदेशमुखी व चौथाई मोकासा या अमलाच्या शाहू महाराज छत्रपती यांचे नांवें करून द्याव्या." अशीं बोलणीं होऊन तो मजकूर नवाब यांणीं पातशहास समजाविला. ते समयीं पातशहा यांणीं मजकूर समजून घेऊन, त्या बोलण्यास रुकार देऊन नव्या सनदा सरदेशमुखी चौथाईच्या शाहूमहाराज यांच्या नांवाच्या करून दिल्या व स्वारीखर्चही दिला. तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी माघारी आली. दिल्लीस, निजामन्मुलुख यांस हुकूम झाला कीं, "तुम्हीं दक्षिणेंत जावें. तेथील बंदोबस्त चांगला राखीत जावा." असें होतांच नवाबही हुकूम घेऊन दक्षिणेंत आले. या स्वारीला मोंगल यांणीं खानदेश येथील महाल सारे सरकारांत[35] दिले.

असा मजकूर झाला तेव्हां बाजीराव पेशवे कूच करून निघाले ते नीट सातान्यास आले. सातान्यास आल्यानंतर शाहू महाराज यांची भेट झाली. स्वारीचा सारा मजकूर महाराजांस विदित केला व नव्या सनदा पातशाही बाबती सरदेशमुखी चौथाईच्या आणिल्या होत्या त्या महाराज यांजपुढें ठेविल्या. तें पाहून शाहू महाराज यांची मर्जी बहुत प्रसन्न झाली. आणि बाजीराव यांस शाहू राजे बोलले "शाबास बाजीराव! खूप काम बजाविलें!" असें बोलून नंतर बाजीराव यांस महाराज आज्ञा करितात कीं, "तुम्हीं आपल्यास रहावजागा पेशवाईचे कारभाराजोगी, मध्यदेशीं पाहून, तेथें वाडा बांधून, शहर वसवून करावी." अशी आज्ञा होतांच बाजीराव साहेब यांणीं महाराजांस विनंती केली कीं, "पुणें जागा मध्यदेश आहे. आज्ञा झाल्यास तेथें रहावयाची सोय करूं." अशी विनंती करितांच ती गोष्ट शाहू राजे यांचे चित्तांत येऊन राजे यांची आज्ञा श्रीमंतांस झाली. तेव्हां श्रीमंत बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन चिमाजी आपा बरावर घेऊन पुण्यास आले. पुण्यास येऊन वाड्याची जागा पाहून वाडा बांधावयास आरंभ केला. वाड्यास काम लाविलें व शहर वसविण्यास आरंभ केलें[36].

---

२४. हे बादशहा महंमदशहा हे होत. (१७२०–४८) आयुःक्रमण करण्याच्या यांच्या रिती व संवयी बाजीरावाच्या रिती व संवयी यांपासून अगदीं भिन्न होत्या तेव्हां असें चित्र पाहून त्यांचे आंगावर शहारे उठावे यांत आश्चर्य नाहीं. एकास ऐश्वर्य व कीर्ती मिळविण्याची अत्युत्कंठा असून तदर्थ त्याचे श्रम चालले होते, दुसऱ्याच्या आज्या पणज्यांनीं सर्व मिळवून आयतें तयार करून ठेविलें होतें. हा फरकाचा इतका परिणाम!

२५. पेशवे यांस.

२६. पुणें या कारकीर्दीत पेशव्यांचें रहाण्याचें ठिकाण झालें. याबद्दल ग्रांट डफ यांनीं कोठें स्पष्टपणें लिहिल्याचें आढळांत नाहीं.

पुढें वर्तमान असें झालें. *मोंगल यांचा बंदोबस्त मराठी फौज कुमक घेऊन केला. तशीच मोहीम पातशहा यांची बुंदेलखंडाचे राजावर झाली. त्यासमयीं त्या राजानें हा मजकूर मोंगलांचा ऐकिला होता, त्याजवरून सातार्‍यास वकील पाठविले. त्यांच्या बरोबर शंभर दोहर्‍यांचें पत्र बाजीराव यांस पाठविलें. त्यांत दर दोहर्‍यास तीन चरण आपल्या मजकुराचे व चवथे चरणांत मजकूर असा कीं, "असे राव बाजी राखे बुंदेलेके बाजी." असें पत्र वकील घेऊन आले तें बाजीराव साहेब यांस त्यांणीं दिलें, आणि शाहू महाराज यांजलाही मजकूर बुंदेलखंडच्या वकिलानीं समजाविला. त्याजवरून महाराज यांची आज्ञा बाजीराव पेशवे यांस बुंदेलखंडांत जाण्याची झाली कीं, "तुम्हीं बुंदेलखंडांत जाऊन त्या राज्याचा बंदोबस्त करून द्यावा." त्याजवरून श्रीमंतांची तयारी होऊन फौजेसुद्धां बुंदेलखंडांत जाऊन पोहोंचले. तेथील छत्रसाल राजा याच्या भेटी झाल्यानंतर दिल्लीहून फौज आली होती त्या फौजेची व श्रीमंतांची लढाई मोठी मातबर झाली. त्या वेळेस दिल्लीची फौज आली होती तिचा मोड होऊन फौज माघारीं गेली. त्यासमयीं छत्रसाल राजा यांणीं बाजीराव पेशवे यांस मोठी शाबासकी दिली आणि सांगितलें कीं, "दोन बेटे माझे आहेत तसाच तूंही तिसरा माझा बेटा." मग आपले राज्याचे तीन विभाग करून दोघां लेंकांस

या पूर्वीं पेशव्यांचीं मुलें माणसें सासवडास रहात असत. सुप्यासही कांहीं दिवस होतीं.

वाडा शनवारचा. वाड्यास हीच जागा पसंत करण्याचें कारण बरोबर समजत नाहीं. तरी अशी गोष्ट सांगतात कीं, बाजीराव एके दिवशीं त्या रस्त्यानें जात असतां त्यांनीं कुत्र्याच्या मागें ससा लागलेला पाहिला. यावरून त्यांनीं असें अनुमान बांधिलें कीं, ह्या जागेवर वाडा बांधिला असतां आपला पराजय कधींही होणार नाहीं. कोणी म्हणतात त्यांच्या घोड्याचा पाय तेथें ठेंचाळला, यावरून आमचें रहाणें येथेंच असावें असें श्री गणपतीचे मनांत आहे असें त्यांस वाटलें, व तेथेंच वाडा बांधावा असा निश्चय झाला. पुणें शहरचें वर्णन.

*मोंगल—निजाम उल्मुल्क.

३७. राजा छत्रसाल यावर महंदखान बंगश, अलाहाबादेचा सुभेदार, हा चालून आला. (१७३३.) राजानें बाजीरावाचा लौकिक ऐकिला होता व मदतीकरितां त्याजकडे वकील पाठविले ह्या दोन्ही गोष्टी साहजीक होत्या.

३८. हें पत्र मोठें चमत्कारिक असेल. पण हें आतां सांपडण्याची मारामार. निबंधमालेच्या ३१ व्या अंकांत का० ब० ह्या सहीचें पत्र आहे त्यांत एक दोहरा दिला आहे तो असा:—

"जो गति ग्राह गजेंद्रकी सो गत भइ है आज।
बाजी जात बुंदेलकी राखी बाजीराव।

अर्थ:—

ओंवी ॥ जी गती झाली गजेंद्राची।
तीच आज आमची साची ॥
बाजी जाते बुंदेलाची।
राखी बाजीराजया" ॥

ह्या दोहर्‍याची शेवटची पंक्ती व बखरींतील चवथा चरण हीं बहुतांशीं जमतात. नक्रानें गजेंद्रास ग्रस्त करण्याकरितां तोंडीं धरिलें असतांना त्याणें विष्णूचा धांवा करून आपली सुटका करून घेतली, ही गोष्ट पुराणप्रसिद्ध आहे.

दोन वांटे देऊन तिसरा वांटा बाजीराव यांस दिलें आणि सांगितलें कीं, "मी आपले संतोषानें तुम्हांस आपले राज्यापैकीं मुलूख दिला. या मुलुखाचें राज्य तुम्हीं करून सुखरूप रहावें." त्या समयीं तेथें रहावयास कोणी कबूल होईना. तेव्हां गोविंदपंत कराडे स्वारीमध्यें उमेदवारी करून होते त्यांनीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "मला आज्ञा झाल्यास मी येथें राहीन." असें श्रीमंतांनीं ऐकून "बरें आहे" म्हणून सांगितलें, आणि त्या मुलुखाच्या सनदा त्यांच्या नांवें करून देऊन, त्यांची स्थापना तेथें करून ठेविली. नंतर सरकारची स्वारी माघारी फिरली ती मागती पुण्यास येऊन, साताऱ्यास जाऊन, महाराज यांस भेटून, झाला मजकूर महाराजांस विदित केला.

इकडे बाजीरावसाहेब बुंदेलखंडांत गेल्यावर निजामन्मुलुख याजवर दिल्लीहून फौज रवाना झाली. याजमध्यें सरदार शाहाजतखान भडवुंजे दिल्लीहून रवाना केले. तो येऊन पोहोंचल्यावर निजामन्मुलुख यांणीं शाहू राजे यांजकडे वकील पाठवून राजाची फौज कुमक मागितली. तेव्हां राजास असें वाटलें कीं, बाजीराव बुंदेलखंडांत गेला, आतां मोंगलांकडे कोण पाठवावा ? असे फिकिरींत असतां, चिमणाजी बल्लाळ, बाजीराव यांचे धाकटे बंधू, यांणीं राजांस विनंती केली कीं, "मजला आज्ञा होईल तर मी जाऊन मोंगलांस कुमक करीन." त्याजवरून त्यांजला आज्ञा झाली कीं, "तुम्हांजवळ फौज नाहीं, सारे सरदार बाजीराव यांजबरोबर गेले." तेव्हां चिमाजी आपा यांणीं विनंती केली कीं, "जे सरदार गेले त्यांचे लेंक व पुतणे व भाऊ पाठीमागें आहेत त्यांजला घेऊन मी जातों." त्याजवरून महाराजांनीं आज्ञा दिल्यावर पंचवीस हजार फौज घेऊन गेले, ते मोंगलाकडे न जातां जो सरदार दिल्लीहून आला होता त्याजकडे जाऊन त्यास भेटले. त्यांणीं विचारिलें कीं, "तुम्ही कोण आहां ?" तेव्हां आपासाहेब यांणीं सांगितलें कीं, "मी बाजीराव याचा धाकटा भाऊ आहें. बाजीराव राजाकडेस चाकरीस आहेत; त्यांचें आमचें बनत नाहीं, म्हणून दुसरी निराळी चाकरी पहावयास निघालों आहों. तुम्ही ठेवाल तर आम्ही राहूं."

---

३९. पहिल्यानें झांशीचा किल्ला व त्या खालचा मुलूख सव्वादोन लाखांचा दिला. व मरण समयीं सर्व राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला. हा रजपूत राजा फार वृद्ध होता. मोंगलांपासून सुटका झाल्यानंतर तो लवकरच मृत्यु पावला. याचे मुलांचीं नांवें जगत्-राजजी देव व हरदेश अशीं होतीं. त्यांची व बाजीरावाची मैत्री पुढें सदोदित चालली व ते त्यास सर्वदा मदत करीत. ग्रांट डफ.

४०. यासच पुढें गोविंदराव बुंदेले व गोविंदराव झांशीवाले असें म्हणूं लागले. हा कऱ्हाडा ब्राह्मण. याचें उपनांव खेर. यास नेवाळकर असेंही म्हणत. हा ह्या प्रांतीं पेशव्यांचा सुभा झाला. झांशीचा मुलूख त्यांच्या वंशजांकडे लॉर्ड डलहौसि यांच्या कारकीर्दीपर्यंत चालला. पुढें दत्तक घेण्याचा प्रसंग आल्यावर माजी कंपनी सरकारच्या वहिवाटीप्रमाणें तें संस्थान खालसा करण्याचा निश्चय झाला. राणी लक्ष्मीबाईची पुढील हकीकत सर्वांस माहीत आहेच. स्वतः गोविंदराव पुढें पानिपतच्या मोहिमेंत निवर्तले.

त्याजवरून शाहजतखान[४१] यांणीं चिमाजी आपा यांचे फौजेची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविलें व पुढें त्यांची बोली करून खर्चास द्यावें याप्रमाणें ठरविलें. दरम्यान एकदोन दिवस गेल्यावर दोनप्रहर दिवसांचे सुमारें चिमाजी आपा यांणीं आपले फौजेची तयारी करून शाहजतखान याचे फौजेवर छापा * घातला. ते वेळेस ते मुसलमान लोक बेसावध असून थंड हवा घेण्यास झाडांझाडांखालीं बसावयास गेले होते. त्यांजला मारामार करून उधळून दिलें. नंतर शाहजतखान याची कलावंतीण मस्तानी[४२] होती ती सांपडली. ती फार नाजूक होती. तिणें विडा खाऊन पीक गिळली तर दिसावी ! तिचे पिर्‍खांदींचे[४३] गुंडीस लाख रुपये किमतीचा एक हिरा होता. आणखी तिजजवळ जवाहीरही पुष्कळ होतें. अशी तिची बरदास्त शाहजतखान याणें ठेविली असतां तिजवर असा वख्त पडला. तेव्हां ती वीष खाऊन मरूं लागली. त्या समयीं चिमाजी आपा यांणीं विचारिलें, "तूं वीष कां खातेस ?" तेव्हां तिणें उत्तर केलें कीं, "माझा सांभाळ करील असा आतां कोणी नाहीं, तुम्ही आपलें आंगाखालीं ठेवाल तर मी जीव देणार नाहीं." त्यावरून चिमाजी आपा बोलले कीं, "माझे वडील भाऊ बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील." ‡ असें सांगितल्यावरून ती बरें म्हणून आपासाहेब यांजपाशीं राहिली.

नंतर चिमाजी आपा यांणीं शाहाजतखान याची कांहीं फौज राहिली होती ती आपण चाकरीस ठेवून मोंगलावर चढाई करून गेले, आणि मोंगलांस सांगितलें कीं, "तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें तुमचे गलिमाचें पारिपत्य केलें, आतां आमचा स्वारीखर्च व आम्हांस काय देतां तें सांगावें; नाहीं तर तुमचें ठिकाण आम्ही घेऊं." त्या वेळेस निजामन्मुलुख यांणीं

---

४१. हा शाहाजत्खान कोण तें स्पष्ट होत नाहीं कदाचित् 'सादतखान' असेल. सादतखान हा इराणांतील एका फेरीवाल्याचा मुलगा होता. पुढें तो अयोध्येचा नबाब झाला.

चिमाजी आपा, एकदां (१७२४) उदाजी पवार यास घेऊन माळव्यांत गेले होते. तेव्हां माळव्याचा सुभेदार राजा गिरिधर याचा त्यांणीं पराभव केला, नंतर सारंगपुरावर येऊन तेथील मुसलमान सरदारापासून १५,००० रुपये खंड घेतला. माल्कम्, म० हिं०.

पुनः एकदां दाभाड्याचा पराजय केल्यानंतर (१७३१) बाजीरावानें त्यांस माळव्यांत पाठविलें होतें. ग्रांट डफ.

* या गोष्टींचा उल्लेख ग्रांट डफ कोठें करीत नाहींत.

४२. मस्तानीबद्दल ग्रांट डफ कोठें बोलत नाहींत. 'समशेर बहादर' यवनीपासून बाजीरावास झाला इतकें मात्र ते लिहितात.

अन्यत्र असें आढळतें कीं, ही छत्रसाल राजाची दासीपुत्री. ती त्याणें आपल्या राज्यविभागाबरोबरच बाजीराव यास दिली.

मस्तानी वरील बाजीरावाची आसक्ती, निजामाची व त्याची भेट, तेव्हांची देशस्थिती व काल यांस अनुलक्षून, कांहीं गोष्टी मागें पुढें करून एक उत्तम प्रकारची ऐतिहासिक कादंबरी लिहितां येईल. लिहिणारा मात्र कुशल पाहिजे.

४३. झगा (कलावंतिणीचा.)

‡ येथें वडिलांस मान देण्याची व त्यांची मर्यादा राखण्याची आमच्या लोकांची चाल स्पष्ट दिसून येते. खेरीज आपांचा मनोनिग्रहही व्यक्त होतो.

कसेंही करून आपले सर्व लोकांस विचारिलें कीं, "आतां कसें करावें? गलीम मोडण्यासाठीं वलाविले त्यांणीं गलीम तर मोडला; परंतु तूर्त आपणांस हेच गलीम झाले. त्यांचें न ऐकावें तर ते आज फौजवंद असून यांचे भाऊ बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत त्यांणीं तिकडे फत्ते केली आहे. आतां यांच्याशीं कज्जा करावा तर त्यांचा आपला वांकडेपणा पडून दोस्तींत अंतर §पडतें." तेव्हां सर्व सरदार यांच्या मनांत आलें कीं, "दक्षिणेंत आपण एक व दुसरे शाहू राजे; त्यांशीं वांकडें होऊन तट करावा हें चांगलें नाहीं, आणि राजापाशीं आपण कुमक मागितली त्यापेक्षां त्यांचा स्वारीखर्च देऊन त्यास कांहीं मुलूख देऊन पुनः त्यांचा आपला कज्जा न होतां एकमेकांस मदत करावी असा ठराव करावा." त्याजवरून निजामन्मुलूख यांणीं चिमाजी आपा यांजकडे वकील पाठवून तहाचें बोलणें करून त्यांचा स्वारीखर्च देऊन दौलतावाद किल्ला, बीड, पाथरी वगैरे *मुलूख साठ लक्षांचा दिला.

याप्रमाणें ती मसलत पार होऊन चिमाजी आपा साताऱ्यास आले, व बाजीराव साहेब बुंदेलखंडांत गेले होते तेही आले. आपले स्वारीचा मजकूर चिमाजी आपा यांणीं बाजीराव साहेब यांस सांगितला. "मस्तानी कलावंतीण आणली आहे तिचें म्हणणें जे, 'मजला आंगाखालीं घालावें' त्याजवरून तिजला मीं सांगितलें कीं, 'आमचे वडील बंधू बाजीराव बुंदेलखंडांत गेले आहेत ते आल्यावर तुझा प्रतिपाळ करतील' असें सांगून तिचे सरंजामासुद्धां तिजला बरोबर आणली आहे, आतां आपले मर्जीस येईल तसें करावें." त्याजवरून [बा]जीराव साहेब यांणीं तिला वलावणें पाठवून आपले डेऱ्यांत आणिली. तिचें स्वरूप [पा]हून बाजीराव साहेब भुलले, आणि तिजला सांगितलें कीं, तुजला मी आपले आंगाखालीं घालितों. त्याजवरून बाजीराव साहेब आपल्यास पाहून भुलले, आतां आपण जें मागूं तें देतील, असें चित्तांत आणून बाजीराव साहेब यांस तिणें विनंती केली कीं, "महाराज, मी आपली आज्ञा कबूल करितें; परंतु माझें मागणें आपण कबूल केलें पाहिजे."

§ या गोष्टीस इतिहासाचा आधार नाहीं. निजामउल्मुल्कही अशा नुसत्या दांडदपटणीस ऐकणारा नव्हता. तो मोठा दूरदर्शी मुत्सद्दी असून उत्तम शिपाईही होता. तरी त्यावेळीं खानदौरान (म्ह० बादशाही वजीर) यांसारखे भेंकड व पोरकट बुद्धीचेही लोक होतेच. मझरफरखान म्हणून एक सरदार या वजिरांनीं मराठ्यांस नर्मदे पलीकडे हांकून लावण्यास पाठविला होता. तो तर नुस्ता सिरोंजपावेतों येऊन परत दिल्लीस गेला. तेथें जसा काय तो मोठा दिग्विजय संपादून आला असा लोकांनीं त्याचा सन्मान करून वाहवा केली! (१७३५) सादतखान यांणें दुआबमध्यें होळकराचा मोड करून त्यास तेथून पाठीमागें वळविलें इतक्या वरूनच बादशहास एक लांबलचक पत्र लिहून, आपल्या पराक्रमाचें वर्णन करून मराठ्यांचें बंड मोडून टाकिलें असें कळविलें. ही बातमी बाजीराव यास कळल्यानंतर थोडेच दिवसांत दिल्लीभोंवतीं प्रळय होऊन मराठे जिवंत आहेत असें कळून आलें. ग्रांट डफ.

* हे प्रांत हल्लीं मोंगलाईंत आहेत. हे पुनः पुनः घेतले व परत केले गेले.

तेव्हां बाजीराव साहेब बोलले कीं, "काय मागणें आहे तें माग." त्याजवरून तिनें विनंती केली कीं, "माझे पोटीं आपले पासून बेटा झाला, तर त्याजला आपले संस्थानचा वांटा द्यावा." हें श्रीमंतांनीं ऐकून तिजजवळ कबूल केलें कीं, "माझे पासून *बेटा झाला तर त्याजला मी आपले संस्थानचा वांटा देईन." असें म्हणून तिजला आंगाखालीं घातली आणि तिची बरदास्त पहिले प्रमाणें ठेविली.

पुढें महाराज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले. वाडा बांधावयास प्रारंभ केला तोही मजकूर महाराजांस विदित केला, तेव्हां महाराज बोलले "बरें आहे." पुढें स्वारीस जाण्याची आज्ञा मागितली, ते समयीं श्रीमंत शाहूराजे यांणीं पेशवे यांस सांगितलें, "कारभार कराल तितका सावधगिरीनें मोठ्या †जुर्तीनें करीत जावा." असें सांगून स्वारीस जाण्याची आज्ञा दिली. मग बाजीराव साहेब पेशवे पुण्यास येऊन दाखल झाले. वाड्याचा कारखाना चालता केला. वाड्याभोंवतीं तट बांधिला. तटास दहा बारा बुरूज चांगले केले.

नंतर चिमाजी आपा यांचे मनांत आलें कीं, कोंकण काबीज करावें. असा विचार करून बाजीराव यांस विचारून कोंकणाकडे स्वारी तयार करून मावळांतून फौजेसुद्धां निघाले ते मावळचा अंमल बसवून ‡भीमाशंकर येथील दर्शन घेऊन §कोळवणांत उतरले. सारें कोळवण सर करून, अंमल बसवून, ¶वज्झर जोगिणविरून देवीचें दर्शन घेऊन, तेथें अंमल चालता करून, किल्ले ×माहुली येथें येऊन, किल्ल्यास +शह दिला. कांहीं दिवस किल्ला भांडला. शेवटीं किल्ला सर करून आपलें निशाण चढवून किल्ला सही केला[४४]. सभोंवतीं मुलूख होता तेथें अंमल बसवून; तेथून कूच करून, कल्याणास येऊन दाखल झाले. कल्याण भिंवडी वगैरे ठाणीं बसवून तेथून कूच करून स्वारी पुण्यास गेली. झाला मजकूर बाजीराव यांस समजावून आपासाहेब साताऱ्यास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट घेतली. स्वारीस गेल्याचा मजकूर राजे यांस विदित केला, आणि महाराज यांची आज्ञा घेऊन पुण्यास निघून आले.

* हा बेटा समशेर बहादर. यास पुढें बुंदेलखंडांत मुलूख दिला. असें म्हणतात कीं, या समशेर बहादरचें उपनयन करून त्यास ब्राह्मण करण्याचें बाजीरावाचे मनांत होतें पण ब्राह्मणांच्या पसंतीस न आल्यामुळें तो बेत तसाच राहिला.

† धारिष्टानें, हुशारीनें.

‡ भीमाशंकर हें बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एक होय. हें खेड व कर्जत या तालुक्यांच्या हद्दीवर सह्याद्रीच्या शिखरावर आहे.

§ कोळी-वन, कोळी लोकांचा मुलूख. ठाणें जिल्ह्यांतील वाडें, शहापूर वगैरे तालुके.

¶ वज्झर जोगिणी = वज्रयोगिनी. मूळस्थान कांटी, ता० वाडें. पुढें एका भक्ताकरितां वडवली ता० भिंवडी येथें ही देवी गेली असें म्हणतात. हल्लीं वज्राबाई नांवानें प्रसिद्ध. या देवस्थानास इनाम गांव पांच आहेत. येथें तानसा नदीच्या पात्रांत उष्णोदकाचीं कुंडें आहेत.

× हल्लीं शहापूर तालुक्यांत. (ठाणें जिल्हा)

+ वेढा.

४४. सही केला=घेऊन आपलासा केला.

नंतर वाड्याचें काम पुरें झालें. बुरुज, दरवाजे व तट सारें काम तयार झालें. वाड्याची वास्तुशांती करून आंत रहावयास लागले.

मागती चिमाजी आपा कोंकणपट्टीला स्वारीला निघाले, ते कोंकणांत येऊन तळा, घोंसाळा, अवचितगड, बिरवाडी, करनाळा, रेवदंडा, बेलापूर, साष्टी, असा मुलूख[45] आपले कबजांत आणून आपला अंमल चालता केला. पुढें मुलूख कावीज करावा अशा बेतानें जाऊन वसईला [46]लागले. तेथें अंमल पहिला फिरंग्यांचा तेव्हां शह जाऊन दिला. परंतु किल्ला समुद्रांत. एक आंग खुपकीला. त्यासमयीं आपासाहेब यांणीं जहाजें तयार करून, आरमार जमवून समुद्रांतून लढाईचा उद्योग केला. तीन वर्षें वसई भांडली. किल्ला हस्तगत होतां दिसत नाहीं. मनुष्य फार कामास[47] आलें. नऊ लाख बांगडी फुटली. लढाईचा मोठा प्रसंग केला, परंतु किल्ला हस्तगत होत नाहीं. चिमाजी आपा यांचा तर किल्ला घेण्याचा निश्चय मोठा. तेव्हां सर्व सरदार आपले जमा करून त्यांजला आपासाहेब बोलले कीं, "किल्ला हस्तगत होत नाहीं, याजकरितां मजला तोफेचे तोंडीं बांधून माझें डोकें तरी किल्ल्यांत पाडावें, नाहीं तर किल्ला घ्यावा." तेव्हां सर्व सरदार यांणीं आपासाहेबांस सांगितलें कीं, "जो आपला निश्चय झाला तोच नेम आमचा आहे; परंतु कांहीं तरी किल्ल्यांतील भेद समजल्याशिवाय किल्ला हस्तगत होणें कठीण. यासाठीं याचा विचार करून कांहीं तरी मसलत काढली पाहिजे, मग दुसरा विचार किल्ला घेण्याचा ठरवूं. आधीं किल्ल्यांतील भेद आणावा."

तेव्हां सर्वांनीं विचार करून खंडोजी माणकर[48] यांस गुराखी करून त्यांणीं किल्ल्यांत जाऊन गुरें राखावयाची चाकरी पतकरिली. रोज किल्ल्यांत जाऊन लोकांचीं गुरें चारावयास न्यावीं, आणि फिरून किल्ल्यांत पावतीं करावीं, असा क्रम माणकर यांणीं चालविला. दुसरे *आंजुरकर पंचकळशे सुतार सरदार होते, त्यांणीं सुतार काम करा-

४५. तळा, घोंसाळा, अवचितगड व बिरवाडी हे सर्व किल्ले व त्या खालचा मुलूख जंजिन्याच्या शिद्दीपासून घेतला. (१७३५) त्यावेळीं खुद्द बाजीराव कोंकणांत आले होते.

हे सर्व किल्ले हल्लीं माणगांव व रोहें तालुक्यांत येतात. (जि० कुलाबा)

करनाळा, रेवदंडा, बेलापूर, व साष्टी हा मुलूख फिरंगी लोकांपासून घेतला. करनाळा, ता० पनवेल. बेलापूर, ता० साष्टी. रेवदंडा, ता० आलीबाग. साष्टी, ठाणें.

इतका मुलूख घेण्यास बरींच वर्षें लागलीं.

४६. वेढा दिला. ता० १७ फेब्रुवारी १७३९ रोजीं वेढा दिला व ता० १६ मे रोजीं किल्ल्यावरील फिरंगी लोकांनीं किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें.

४७. कामास आलें=लढाईंत पडले.

४८. खंडोजी माणकर व वेंकटराव घोरपडे हे सरदार कोंकणांत पेशव्यांनीं ज्या लढाया केल्या त्यांत प्रसिद्धीस आले. माणकर यांचे वंशज माणगांव तालुक्यांत खरवली येथें राहतात. खरवली वगैरे गांव त्यांस इनाम आहेत.

* आंजुरकर परशुराम नाईक सरपोतदार यांचे वंशाकडे आणजूर (ता० भिवंडी) हें गांव इनाम आहे.

वयास किल्ल्यांत जाण्याचें पतकरून रोज किल्ल्यांत जावें आणि लोकांचे घरीं सुतारकाम करावें. दुल्लबाजी *मोरे सरदार होते, त्यांणीं कासारपणा पतकरून रोज किल्ल्यांतील लोकांचे बायकांस किल्ल्यांत जाऊन बांगड्या भरून बाहेर येत जावें.

याप्रमाणें तिघांनीं किल्ल्याचा भेद[49] आणल्यावर आपले लष्करांतून सुरुंग खणून, किल्ल्याचे बुरुजाखालीं सुरुंग नेऊन, त्यांत दारूचे बुधले भरून वत्ती दिली. तेव्हां तो बुरूज उडाला. तो मागती जागचे जागीं बुरूज बसला. नंतर दुसरा सुरुंग पाडावयास काम चालविलें. त्यासमयीं किल्ल्यांतील फिरंगी याची बायको जहाजांत बसून बाहेर निघाली. तें पाहून सरकारचीं जहाजें धांवून फिरंग्यांचें जहाज धरिलें आणि त्या बायकोस श्रीमंतांकडे आणिली, व ती बहुत देखणी, रूपवान् होती म्हणून श्रीमंतांस दाखविली. त्यांणीं पाहून आपले लोकांस बोलले कीं, "ही कशाला धरून आणिली?" असें बोलून तिला साडी, चोळी नेसवून सोडून दिली. तेव्हां ती माघारी जाऊन आपले नवऱ्यास तिनें वर्तमान सांगितलें कीं, "तुम्ही त्याशीं कशासाठीं भांडतां? तो पुण्यवान् आहे. मी तेथें गेलें असतां मला वांकडे दृष्टीनें पाहिलें देखील नाहीं, तेव्हां त्यांशीं लढून यश येईल असें दिसत नाहीं, व तुम्हांस दुसरेकडून कुमकही येत नाहीं." असा तिणें उपदेश †केला. याजकरितां[50] गलिमाशीं सल्ला करून, स्नेह ठेवून, आपले खटल्यासुद्धां निघून जावें याप्रमाणें ठरल्यावर फिरंगी यांणीं श्रीमंत यांजकडे बोलणारा पाठवून तह केला कीं, "आमचे पदरीं कारकून आहेत त्यांचा सांभाळ आपण करावा आणि आमची जात आहे त्यांजला आपण हरएक[51] वेगार सांगूं[52] नये; आणि आम्हांस आठ दिवसांची मुदत

---

* मोरे किंवा मोडे (?)

४९. ह्या भेदाची तपशीलवार हकीगत कळती तर त्यापासून फायदा कसा झाला तें समजतें.

५०. चिमाजी आपा मोठा निश्चयी असून त्याचा मनोनिग्रह कांहीं विलक्षण होता, असें मस्तानीच्या व प्रस्तुतच्या उदाहरणावरून उघड होतें.

शिवाजी महाराजांविषयींही असें एक उदाहरण आहे. (निबंधमाला अंक १३ पृष्ट २२) अशा काळांत व लोकस्थितींत हे पुरुष शुक, भीष्म, मारुती यांचे अवतार होत असें कोणीं म्हटल्यास शोभणार नाहीं असें नाहीं.

† ही हकीगत ग्रांट डफ देत नाहींत. फिरंग्याची बायको हातीं लागली असतां श्रीमंतांनीं तिचा गौरव करून परत किल्ल्यांत पाठविली ही गोष्ट वसईचे किरिस्ताव लोक अजूनही मोठ्या आवेशानें सांगतात.

वसईस पोर्तुगीज लोकांचा मुख्य सरदार सिलव्हेरा डी मिनेझिस् Silveira de Menezes हा होता. पण तो एका हल्ल्यांत पडल्यावर क्यापटन् डि सोझा पेरीरा De Souza Pereira हा त्यांचा मुख्य झाला. त्यांणेंच शेवटीं नाइलाज झाल्यावर किल्ला खालीं करून देण्याचें कबूल केलें.

५१ मराठ्यांनीं पुष्कळ श्रम करून व जिवाची आशा न धरितां हल्ला करून बाहेरील तटबंदी फोडून आंत प्रवेश केला होता, हें मुख्य कारण होय.

५२ कोणतेंही वेठीचें काम सांगूं नये.

द्यावी; म्हणजे आम्ही आपला सरंजाम घेऊन जातों आणि किल्ला तुमचे हवालीं करितों.” त्याजवरून आपासाहेव यांणीं कबूल करून त्यांचे पदरचे कारकून होते त्यांस दरसाल ३६ रुपये व पंधरा मण भात याप्रमाणें देऊं, त्यांजकडे कामकाज सांगणार नाहीं, व तुमचे जातींचे लोकांस विगार सांगणार नाहीं,” असें ठरल्यावर फिरंगी यांणीं आपली सर्व वस्तभाव, सारें खटलें, आपले जहाजांत भरून किल्ल्यांतून निघून गेले. पुढें आपासाहेव यांणीं किल्ल्यांत शिरून भगवे झेंडे किल्ल्यावरतीं चढविले. वसईखालीं नवा-लक्षांचा मुलूख होता तितक्या मुलखाचा अंमल चालता केला. असा गुजराथपावेतों अंमल वसवून श्रीमंत आपासाहेव मागती माघारे येऊन वसईवर मुक्काम केला. तेथें आल्यानंतर लढाईंत लोक पडले होते त्यांस कित्येकांस पालख्या दिल्या, व कित्येकांस गांव इनाम दिले. कित्येकांस जमिनी दिल्या. वॉलपरवेशी[५३] पडलेले लोकांची चालविली. ज्याला संतती नव्हती त्याची नानपर्वेशी[५४] चालविली, असा सारा वंदोवस्त करून शंकराजी केशव फडके यांजकडे वसई सरसुभा सांगितला. असा वंदोवस्त करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन, बाजीराव साहेव यांस सारा मजकूर सांगून, सातान्यास जाऊन, शाहूमहाराज यांस भेटून, मुलूख सर केला हा मजकूर महाराजांस सांगून, मागती चिमाजी आपा पुण्यास आले. वाड्याचा कारखाना चालला होता.

पुढें बाजीराव साहेव हिंदुस्थानांत मोहिमेस निघाले तेव्हां सातान्यास जाऊन महाराजांची आज्ञा घेऊन मोंगलाईंतून वऱ्हाडप्रांतीं जावयाच्या उद्योगें चालिले. तेव्हां मोंगल [illegible]णीं कटकट काढली त्याची लढाई करून मोंगल यांचा मोड झाला. त्या स्वारीला गंग-[illegible] महाल मोंगलांपासून घेतले व खानदेशांत वऱ्हाणपूर[५५] शहर घेतलें. अशी स्वारी फत्ते करून पुढें श्रीमंत नेमाडांत उतरले. नेमाड मुलूख सर करून महेश्वर, मंडलेश्वर येथें अंमल आपला वसविला. तेथून निघून वऱ्हाडप्रांतीं येऊन चवथाई बावती सरदेशमुखी यांचा ऐवज दोन चार वर्षांचा येणें राहिला होता तो ऐवज घेऊन, पुढें अंमल चालता करून, आणखी महालोमहालीं मामलेदार आपलेकडील ठेविले. इतका वंदोवस्त करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. महिना दोड महिना पुण्यास मुक्काम करून, फिरून सातान्यास महाराजांचे भेटीस गेले. राजांस भेटून सारा मजकूर विदित करून पुढें विनंती केली कीं, “कर्नाटकास जाण्याची आज्ञा असावी.”

---

५३. वालपरवेशी, वाळपरवर्षा = लढाईंत पडलेल्या शिपायांच्या कुटुंबांस दिलेला पगार, पेन्शन, गांव, जमीन.

५४. नानपरवेशी=लढाईंत मयत होऊन वंश नसेल तर बायकोच्यान निर्वाहापुरतें देणें.

५५. ही मोहीम १७२४ सालपूर्वी ज्या तीन मोहिमा केल्या त्यांतील एक असावी. वऱ्हाणपूरच्या सुभेदाराला निरनिराळे वेळीं बाजीरावानें पराभव केल्याचें ग्रांट डफ म्हणतात. तसेंच दाऊदखान याचाही पराभव केला. हा दाऊदखान माळव्याचे सुभेदाराकडून बाजीरावावर चालून आला होता.

पुढें बाजीराव महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास येऊन कर्नाटकांत जाण्याचे स्वारीची तयारी करून निघाले. प्रथम खानदेशांतून पंढरपूर वगैरे महाल सरकारांत घेऊन, आपला अंमल बसवून, पुढें विजापुरास जाण्याचा बेत करून स्वारी चालली. तेव्हां स्वारी चालतांना मोंगलाई महाल लागले त्यांच्या ठिकाणीं आपला चवथाई सरदेशमुखीचा अंमल यांची टाणीं बसवून, आपलेकडील मामलेदार ठेवीत गेले. असे जातां जातां विजापुरास जाऊन, विजापूर घेऊन, तेथून माघारे फिरले ते मिरजेस येऊन लागले. मिरजेचा किल्ला मासपक्ष भांडला. शेवटीं कौलांत[57] येऊन किल्ला श्रीमंतांस दिला. मिरजेखालीं मुलूख होता तितका सरकारांत घेतला. सारा मुलूख सर करून स्वारी कुरुंदवाडकडून मुलूख घेऊन सोलापूर प्रांतीं जाऊन सोलापूर घेतलें. असा मुलूख घेऊन सारे मुलखाचा बंदोबस्त करून स्वारी सातान्यास येऊन सारा मजकूर महाराजांस समजावून फिरून हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा घेतली आणि निघून पुण्यास आले.

पुण्यास येऊन मुलूख सोडविला होता तेथें कामदार मामलेदार पाठविले. आणि हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी केली. ते औरंगाबादेवरून चालले तेव्हां नवाब निजामन्मुलूख यांणीं कटकट केली. त्या लढाईत मोंगलांचा मोड झाला. तेव्हां स्वारीखर्चाचा पैका घेऊन जुन्नर वगैरे मुलूख सरकारांत घेतला, व शिवनेरी किल्लाही नवाब यांजकडून घेतला आणि स्वारी खानदेशांतून नेमाडांतून नर्मदा उतरून *जांवाचा घाट चढून माळव्यांत आली. माळव्यांतील मुलूख सर केला. त्याचा अंमल बसवीत चालिले ते जाऊन उज्जनीस लागले. तेव्हां उज्जन जैयसिंग राजे जयपूरवाले यांजकडे होती. त्यांणीं हें वर्तमान ऐकून

---

५६. कर्नाटकांतील स्वारी—ही स्वारी १७२६ च्या सुमारास झाली असावी. या वेळीं श्रीरंगपट्टणपर्यंत गेले. ग्रांट डफ.

कर्नाटकावर दुसरी एक स्वारी मराठ्यांनीं बाजीराव जिवंत असतां १७३९ मध्यें केली. पण खुद्द बाजीराव तींत नव्हता.

५७. कौलांत येऊन=कांहीं अटीवर हवालीं करण्याचें कबूल करून.

* जांवाचा घाट=हा विंध्याद्रीमधून जातो. इंदूरचे आलीकडे सुमारें ९ कोसांवर आहे.

५८. यांस सवाई जयसिंग म्हणत. ह्यांनीं १६९९ पासून १७४३ पर्यंत राज्य केलें. यांची व बाळाजी विश्वनाथाची दिल्लीस भेट झाली. तेव्हां बाजीरावाचीही त्यांशीं ओळख झाली. पुढें बाजीरावाचा व जयसिंगाचा पत्रव्यवहार नेहमीं सुरू असे. हा जयसिंग मोठा ज्योतिषी असून साधारण सर्व विद्यांचाही भोक्ता होता. ज्योतिषशास्त्रसंबंधीं त्याचे ग्रंथ व कोष्टकें अद्याप सर्वमान्य आहेत. तो आपणाविषयीं सर्वदा तृतीय पुरुषीं लिहीत असे. त्याणें अश्वमेध यज्ञ करून आपल्याकडे ब्राह्मणांस भोजनें घातलीं. (कर्नल टाड.) असो. ह्या वेळीं मराठ्यांस आड येणें व्यर्थ अशा समजुतीवर किंवा मराठ्यांशीं त्याचें आंतून सूत असल्यामुळें (असा प्रकार असल्याविषयीं मुसलमानी ग्रंथकारांचा त्यावर आक्षेप आहे) जयसिंगानें माळव्याच्या सुभेदारीचें काम बाजीरावाकडे देण्याविषयीं बादशहाचें मन वळविलें. तरी मराठ्यांस माळवा इतक्या सलूख्यानें मिळाला नाहींच. (माल्कम्.)

जयसिंग राजे फौजेची तयारी करून श्रीमंतांवर चढाई करून आले. उभयतांची लढाई जुंपली. त्या लढाईंत जयसिंग यांणीं पाहिलें तों बाजीराव यांचे मस्तकीं ईश्वराचें चक्र फिरतें. असें पाहून जयसिंग राजे यांणीं विचार केला कीं, "यांचे मस्तकीं ईश्वराचें चक्र रक्षण करतें, तेव्हां आम्हांस लढाईस आटोपतात असें दिसत नाहीं. त्यापेक्षां यांशीं तह करावा हें चांगलें." बाजीराव साहेब यांणींही जयसिंग राजे यांस पाहिलें तेव्हां श्रीमंतांस असें वाटलें कीं, "जयसिंग पुण्यवान्, तेजस्वी आहे. हा आम्हांस आटोपतां दिसत नाहीं. तेव्हां याशीं समेट करावा तें उत्तम." असा विचार करीत आहेत तों जयसिंग राजे यांजकडील वकील पेशवे यांजकडे बोलण्यास आले. परस्परें बोलणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत श्रीमंत यांचा मानस उज्जन घेण्याचा आहे असें समजून जयसिंग राजे यांणीं सांगून पाठविलें कीं, "आम्ही उज्जन येरवीं देत नाहीं; तुम्ही दान घेत असाल तर तुम्हांस देतों." हें ऐकून श्रीमंतांनीं उत्तर सांगून पाठविलें कीं, "आम्हीं ब्राह्मण आहों. दान घेण्यास आम्हांस प्रत्यवाय नाहीं." नंतर जयसिंग राजे यांची व श्रीमंतांची भेट झाली. परस्परें बोलणीं होऊन उज्जन श्रीमंतांचे हवालीं केली. मग श्रीमंतांची स्वारी पुढें चालली ते पुढें सुरंग, भेलसें, वगैरे मुलूख सोडवून झांशी पावेतों सोडवून, झांशी घेऊन, झांशीचा मुलूख सरकारांत घेतला. त्या झांशीचे कामावर कामदार ठेविले. पुढें स्वारी उदेपूर पावेतों जाऊन माघारे परतले. अशी स्वारी फत्ते करून माघारे पुण्यास आले.

पुण्यास आल्यानंतर इकडे दक्षिणेंत त्रिंबकराव दाभाडे हे राजाचे सेनापती मोठे जोरावर, फौजबंद, मोठे बंड होते. श्रीमंतांस मानीत नव्हते. तेव्हां बाजीराव साहेब फौजेची तयारी करून दाभाड्यावर चढाई करून गेले. दाभाड्यांशीं व श्रीमंतांशीं मोठी लढाई झाली. दाभाडे आटोपत नाहींतसे झाले. तेव्हां फौजेंत फितूर केला आणि लढाई मोठी मातबर घेतली. त्या लढाईंत दाभाडे यांचा मोड झाला. त्रिंबकराव[५९] दाभाडे जखमा लागून

---

५९. खंडेराव दाभाड्याचा पुत्र. त्रिंबकरावाचें बाजीरावाशीं बरेच दिवस वांकडें होतें. त्यांत निजामानें त्यास चिथावून मदत करण्याचें कबूल केलें. तें बाजीरावास कळतांच त्याणें दाभाड्याशीं सलुख्याचें बोलणें लाविलें. परंतु त्याचे जवळ फौज पुष्कळ असल्यामुळें व निजामाचा आश्रय मिळाल्यामुळें तो ऐकेना. शेवटीं डुभई व बडोदें यांच्यामध्यें (सुमारें ता० ३ एप्रिल १७३१.) दोघांची लढाई झाली. दाभाड्याची फौज ३५ हजार होती व त्याजकडे पिलाजी गायकवाड, कांताजी व रघोजी कदम बांडे, उदाजी व आनंदराव पवार, चिमणाजीपंत व कुरबहादर (?) असे मोठमोठे सरदार मिळाले होते. प्रतिपक्षाची फौज १५–१६ हजार होती. दाभाडे हत्तीवर बसून आपले लोकांस धीर देत देत भांडत होता व बाजीराव घोड्यावर स्वार होऊन आपले लोकांस पुढें नेत होता. शेवटीं त्रिंबकरावास गोळी लागून तो पडला. ग्रांट डफ.

बाजीरावानें त्रिंबकरावाच्या मरणानंतर त्याचा मुलगा यशवंतराव यास सेनापतीचीं वस्त्रें देवविलीं व तो लहान होता म्हणून सर्व कारभार उमाबाईनें (त्रिंबकरावाच्या आईनें) चालवावा असें ठरवून पिलाजीस त्यांना मुतालिक नेमलें.

लढाईंत पडले. श्रीमंतांनीं सारी लूट केली. दौलत मुबलख सांपडली. त्यासमयीं दमाजी[६०] गायकवाड हे दाभाडे यांचे घरीं चाकरीस होते. ते सरकारचे उपयोगीं पडले म्हणून दमाजी गायकवाड यांस श्रीमंतांनीं आपले जवळ चाकरीस ठेवून सरदारी सांगितली आणि आपले जवळ ठेविलें. तेव्हांपासून गायकवाड सरकारचे चाकर झाले. नंतर वाड्याचें काम पुरें झालें. शहर मोठें वसविलें. नंतर गुजराथ प्रांतीं स्वारी सरकारची निघाली आणि सुरतेपावेतों सरकारचा अंमल वसला. सुरतवाला नबाव याणें लढाई केली; परंतु शेवट खालीं हारीस येऊन तह करून सुरतेखालचे अठ्ठावीस महाल सरकारांत दिले. तेथून स्वारी पुढें चालली. सारी गुजराथ सर करून, अमदाबाद शहर घेऊन, काठेवाडांत अंमल बसवून; द्वारकेपावेतों अंमल चालता केला[६१]. अशी गुजराथ सर करून श्रीमंताची स्वारी माघारीं फिरली. त्यासमयीं अहमदाबादेस सरकारचा सरसुभा ठेविला. त्याणें द्वारकेपावेतों अंमल करावा. दमाजी गायकवाड समागमें होते त्यांजला गुजराथेंत पाऊण कोटीचा

६०. 'दमाजी' चे बद्दल 'पिलाजी' असें असावें. गायकवाडाचें घराणें:—

दमाजी व जनकोजी हे दोघे बंधू. पैकीं खंडेराव सेनापतीच्या शिफारशीवरून दमाजीस 'समशेर बहादर' हा किताब शाहू राजानें दिला. तो बाळापूरच्या लढाईंत लौकिकास चढला. दमाजी १७२१ सालीं मृत्यू पावल्यावर त्याचा पुतण्या म्हणजे जनकोजीचा पुत्र पिलाजी ह्यास त्याचें पद प्राप्त झालें.

पिलाजी (खून १७३२.)

|

दमाजी (मृत्यू १७६८.)

- सयाजी (वेडा, मृत्यू १७९२.)
- गोविंदराव (मृत्यू १८००.)
  - आनंदराव (मृत्यू १८१९.)
  - सयाजी (मृत्यू १८४७.)
    - गणपतराव (मृत्यू १८५६.)
    - खंडेराव (मृत्यू १८७०.)
      - सयाजीराव (दत्तक.)
    - मल्हारराव (पदच्युत १८७५.)
- मानाजी (मृत्यू १७९३.)
- फत्तेसिंग (मृत्यू १७८९.)

६१. गुजराथेचा सुभेदार सर बुलंदखान यास मराठे लोकांस चौथाई व सरदेशमुखी द्यावी लागली. अहमदाबाद सन १७५३।५४ सालीं मराठ्यांच्या हातीं आली. ग्रांट डफ.

मुलूख देऊन बडोदें त्यांस रहावयास दिलें. त्याच्या पुढें गुजराथेंत जें उत्पन्न होईल तें निमें गायकवाडाचें व निमें सरकारचें हा ठराव झाला. सुरतेखालच्या अठ्ठावीस महालां पैकीं चवदा महाल सरकारांत ठेवून चवदा महाल गायकवाड यांस दिले. असा गुजराथेचा बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास आली. कर्नाटक प्रांतीं धारवाडपावेतों सरकारचा अंमल वसवून धारवाड किल्ला सरकारांत घेतला. असें राज्य कावीज करून स्वारी पुण्यास आली. राज्य चालूं लागलें.

पुढें मस्तानी कलावंतीण आणली होती तिच्याशिवाय श्रीमंतांस चैन पडेनासें झालें. तिचें वेड भारीच लागलें. तिला घेऊन बाजीराव साहेब सातान्यास गेले. शाहू महाराज यांच्या भेटी झाल्या. सारा मजकूर राजांस विदित केला. परंतु वेड सारें कलावंतिणीचें. तिच्या शिवाय अगदीं एक घटका चैन नाहीं. सातान्यास मुक्काम दोन चार महिने केला. त्या समयीं सौभाग्यवती *राधाबाईचें नांव घेतनासे झाले. अहोरात्र कलावंतिणीशीं लंपट होऊन राहिले. हें वर्तमान शाहू महाराज यांस समजलें. तेव्हां बाजीराव यांचे स्नेही सातान्यास जोशी व अनगळ हे मोठे सावकार त्या वेळेस होते, त्या उभयतांस महाराज यांणीं बोलावून सांगितलें कीं, "तुम्हीं उभयतां बाजीराव यांजकडे जाऊन त्यांस सांगावें कीं, 'तुम्ही येथें चार महिने असून दरबारांत एक दोन वेळां आलां, एरव्हीं आठही प्रहर [६२]चैनीस घेऊन पडतां ही गोष्ट नीट नाहीं. यामुळें तुमचें पद तुम्हांस देणार नाहीं. शुद्धीर आलां तर चांगलें.'" असें जोशी व अनगळ यांजपाशीं सांगून त्यांजला बाजीराव यांजकडे पाठविलें. तेव्हां ते उभयतां बाजीराव यांजकडे येऊन त्यांची भेट घेऊन शाहू-महाराज बोलले हा मजकूर त्यास विदित केला. खेरीज अनगळ व जोशी यांणींही बहुत फजीत केलें. तेव्हां श्रीमंतांनीं उभयतांपाशीं करार केला कीं, "मी आतां पहिले चालीप्रमाणें चालतों; परंतु ही मला सुटेल असें घडत नाहीं." मग उभयतांनीं घेऊन महाराजांस मजकूर विदित केला. महाराज "बरें आहे" म्हणून बोलले. नंतर बाजीराव साहेब आठ पंधरा दिवस तेथें राहून, नित्य दरबारास येऊन, महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास आले

†नंतर राधाबाई यांचे पोटीं तीन पुत्र झाले. वडील पुत्र बाळाजी बाजीराव; त्यांच्या-

---

* राधाबाई हें नांव बाळाजी विश्वनाथाच्या कुटुंबाचें म्हणजे बाजीरावाच्या आईचें होय. असें ग्रंथांतरीं आढळतें. तेथेंच बाजीरावाच्या कुटुंबाचें नांव काशीबाई असें दिलें आहे.

६२. कंचनी=वेश्या.

† "नंतर......पुत्र झाले" हें बरोबर दिसत नाहीं. "नंतर पुत्र झाले ते सांगतों" असें घेऊन 'नंतर' या क्रियाविशेषणाचा संबंध 'सांगतों' या क्रियापदाकडे घेतला पाहिजे; कारण नानासाहेब यांचा जन्म शके १६४२ म्हणजे इ० स० १७२०. रघुनाथराव यांचा जन्म शके १६४५ म्हणजे इ० स० १७२३. जनार्दन बावा यांचा जन्म शके १६४९ म्हणजे इ० स० १७२७ या सालीं झाल्याविषयीं दाखले सांपडतात.

हून धाकटे जनार्दन बाजीराव, त्याच्याहून ‡धाकटे रघुनाथ बाजीराव, अशी संतती झाली. मस्तानीच्या पोटीं एक पुत्र समशेर बहादर झाला. बाळाजी बाजीरावादी तिघां पुत्रांचे व्रतबंध झाले. पुढें त्यांचीं लग्नें केलीं. वडील पुत्रास रास्ते यांची कन्या केली. जनार्दन बाजीराव यांचें लग्न केलें ते धाकटेपणींच लग्न झाल्यावर मृत्यू पावले. रघुनाथ बाजीराव यांस बर्वे यांची कन्या केली. अशीं त्यांचीं लग्नें झालीं. मस्तानी कलावंतीण इजला सरकारच्या वाड्यांत जागा वेगळी रहाण्यास बांधून दिली. असें राज्य जोरावर होऊन पुढें हिंदुस्थानांत जावयाची तयारी केली. चिमाजी आपा यांस एक पुत्र सदाशिव चिमणाजी झाले.

असें राज्य करीत असतां पुढें बाजीराव हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले. परंतु औरंगाबादप्रांतीं महाल होते तेथें अंमल सरकारचा बसला नाहीं. कारण नबाब निजामन्मुलूख औरंगाबादेस रहात होते. सबब अंमल सुरळीत न बसून तेथील पैका सरकारांत न येई. प्रयत्न बहुत केला, परंतु अंमल सुरळीत न चाले. तेव्हां पिलाजी जाधवराव यांणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "औरंगाबाद प्रांतींचे महाल येथील बाबती सरदेशमुखीचा अंमल व मोकाशाच्या सनदा मला करून दिल्यास मी तेथील अंमल बसवितों." असें ऐकून श्रीमंतांनीं गोष्ट कबूल केली आणि जाधव यांस सांगितलें कीं, "महालनिहाय येथील मोकाशे तुमचे फौजेचे खर्चास लावून देतों. बाबती सरदेशमुखी या अमलाची मामलत तुम्हांकडे सांगतों. त्याची रसद तुम्हीं सरकारांत द्यावी." ती गोष्ट पिलाजी जाधवराव यांणीं कबूल केली. नंतर त्या प्रांतींच्या सनदा जाधवराव यांस करून दिल्या. जाधवराव औरंगाबाद प्रांतीं जाऊन मोठी कष्टी मेहनत वर्ष दीड वर्षपर्यंत केली. घोड्यास नाल उलटे[६३] बांधून दोन दोन महिने घोड्याचें खोगीर उतरलें नाहीं, अशी मोठी मेहनत केली. तेव्हां अंमल औरंगाबादे सभोंवता बसला. शहरच्या दरवाजावर जाधवराव यांची चौकशी बसली. जकातींत अंमल घेत जावा असा तह झाला. तेव्हांपासून पिलाजी[६४] जाधवराव त्या महालाचा अंमल करूं लागले. पुढें बागलाण सर केलें. बागलाणांत अंमल चालू झाला. वऱ्हाडांत वर्धा नदीपावेतों पेशवाई अंमल बसला. खानदेश मागेंच घेतला आहे. आशेरी किल्ला नबाबापासून सरकारांत घेतला. असें राज्य जोरावर झालें. बाजीराव साहेब यांणीं बहुत पराक्रम करून बहुत मुलूख सोडविला व राज्यही वीस वर्षेपर्यंत चांगलें केलें.

---

‡ जनार्दन सर्वांत धाकटा असें मागील टिपेवरून होतें.

६३. उलटे म्हणजे पुढील भाग मागें करून; पाठलाग येईल तो टाळतां यावा म्हणून.

६४. मागें एकदां बाळाजी विश्वनाथाच्या पाठीमागें सेनापतीचे स्वार लागले असतां तो आपल्या पुत्रासह एका झाडींत लपून बसला. तेथें दोन शिलेदारांनीं पांडवगड येथें त्यास पोहोंचविण्याचें कबूल केलें व त्याप्रमाणें कांहीं स्वार त्यांणीं जमवून, शत्रूंशीं लढत लढत, त्यांजला पांडवगडास सुखरूप नेलें. त्या दोन शिलेदारांपैकीं हा एक पिलाजी जाधव. हा माळव्यांतही बाजीरावाच्या तर्फे लढत होता.

हिंदुस्थानांत मुलूख सोडविला तेव्हां मल्हारराव होळकर व †जनकोजी शिंदे यांस फौजेचे सरंजामास हिंदुस्थानांत मुलूख नेमून दिला व कांहीं स्वदेशांत दिला. त्या समयीं शिंदे यांणीं श्रीमंतांपासून उज्जन मागून घेतली. तसेंच होळकर यांणीं सरकारांत विनंती करून महेश्वर व इंदूर ह्या जागा मागून घेतल्या.[६५] असें राज्य सुरळीत चालूं लागलें.

पुण्यापाशीं तळेगांव ढमढेऱ्याचें. तेथील ढमढेरे पाळेगार होते. त्यांजवर दौड पाठवून तो गांव सरकारांत घेतला. ढमढेरे यांचें बंड मोडून टाकिलें. असा सारा बंदोबस्त

---

† बखरींत "जनकोजी" असें आहे. पण ही चूक आहे. राणोजी किंवा जयापा असें पाहिजे. जनकोजी हा जयापाचा मुलगा. हा ह्या वेळीं फार लहान असावा; कदाचित् जन्मला देखील नसेल. असो, ह्या बखरींत नांवाच्या संबंधानें बऱ्याच चुक्या आहेत. पिलाजीच्या ठिकाणीं दमाजी गायकवाड. कोणत्याही दक्षिणच्या सुभेदाराबद्दल निजामउल्मुल्क. राणोजीच्या ठिकाणीं जनकोजी. हैदराच्या बद्दल टिपू वगैरे विपर्यास दृष्टीस पडतात.

६५. होळकर व शिंदे यांचीं घराणीं:—

मल्हारराव होळकर (मृत्यू १७६६.)
स्त्री गौतमाबाई.

खंडेराव (मृत्यू १७५४.) स्त्री अहल्याबाई. दत्तक पुत्र तुकोजी (मृत्यू १७९५.)

[illegible]लेराव (मृत्यू १७६७.) मुक्ताबाई

काशीराव. (खून १८०६.)
मल्हारराव. (पुण्यास मारामारींत पडला. १७९७.)
यशवंतराव.
विठोजी. (हत्तीचे पायीं १८००.)

खंडेराव (खून १८०६.)
मल्हारराव (मृत्यू १८३३.)

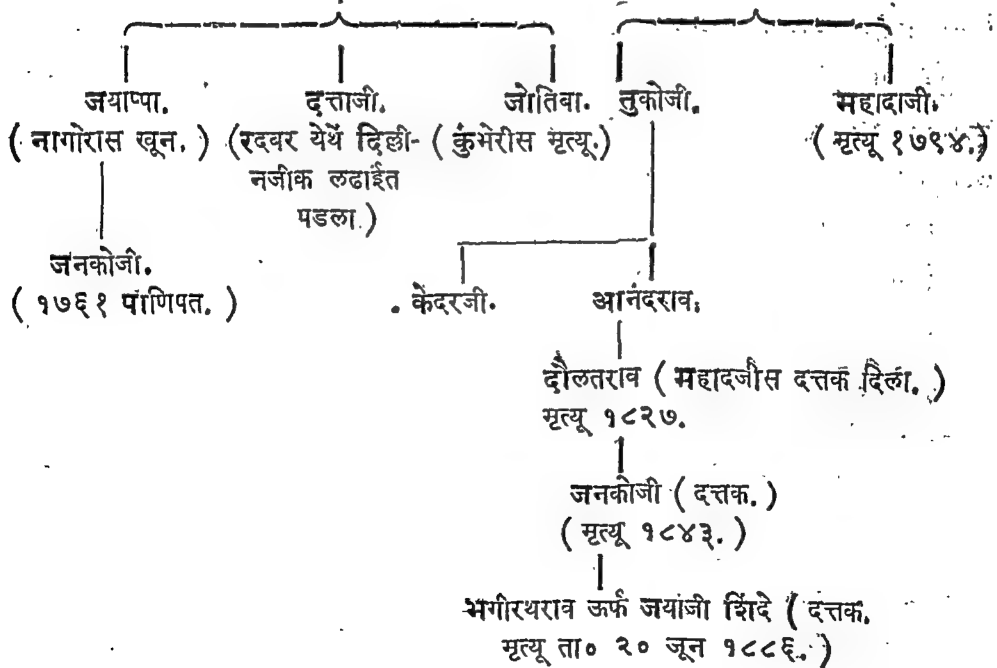
हरीराव (मृत्यू १८३३-४३.)
खंडेराव दत्तक (मृत्यू १८४४.)
तुकोजीराव (दत्तक, मृत्यू ता० १७ जून सन १८८६.)
शिवाजीराव ऊर्फ बाबासाहेब.

[पुढें चालू.]

करून श्रीमंतांची स्वारी हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं तयारी करूं लागली. त्या वेळेस नानासाहेब हे १५|१६ वर्षांचे झाले.[६६] बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जावयास निघाले त्या समयीं मस्तानीला बरोबर घेतली. अगोदर शिंदे होळकर यांस हिंदुस्थानांत मुलूख दिला त्या वेळेस सरकारची फौज हिंदुस्थानांत राहावी असा नेम तेव्हांच झाला होता. त्याप्रमाणें सरकारची फौज राहूं लागली. तिन्ही फौजा मिळून दोन लाख फौज नेहेमीं राहून हिंदुस्थानचा बंदोबस्त ठेविला. त्याप्रमाणें गुजराथचा बंदोबस्त गायकवाड यांणीं व सरकारचे सरसुभे यांणीं राखावा. हिंदुस्थान प्रांतीं खंडण्या वगैरे मुलूख नवा घेणें असें झालें तर त्याचे तीन हिस्से बराबर व्हावे. असा नेम पूर्वींच हिंदुस्थान क़ाबीज केलें तेव्हांच ठरला. त्याप्रमाणें तिन्ही फौजा त्या नियमाप्रमाणें चालूं लागल्या.

इकडे बाजीराव साहेब हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं निघाले ते औरंगाबादेवरून चालले. तेव्हां मोंगल यांणीं कटकट काढली. त्यासमयीं तेथें राहून मोंगलांशीं[६७] लढाई घेऊन मोंग-

---

६६. म्ह० इ०स० १७२५-२६मध्यें.

६७. मोंगलाशीं लढाई—नाझिरजंग, निजामाचा मुलगा, ह्या वेळीं भांडत होता.

लांचा मोड झाला. त्यासमयीं स्वारीखर्च घेऊन पांसष्ट लक्षांचा मुलूख घेतला. आणखी दौलताबाद किल्ला मोंगल यांणीं तहामध्यें सरकारांत दिला. नंतर स्वारी सरकारची पुढें चालली; ती नर्मदेपावेतों गेली. नर्मदेच्या तीरीं मुक्काम जाहला. तेव्हां श्रीमंतांचे शरीरास विकृती झाली; त्यामुळें तेथेंच मुक्काम झाला. दिवसें दिवस शरीर क्षीण झालें. ते मौजे *कलमडें परगणें *रावेर या ठिकाणीं वैशाख शुद्ध १३, शके १६६२, त्या दिवशीं श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब-इ० स० १७४०-१७६१.

[श्रीमंत बाजीराव साहेब कैलासवासी झाले.] तें वर्तमान पुण्यास कळल्यानंतर तेरा दिवसपर्यंत तो विधी उरकून§ चिमाजी आपा पाठीमागें होते त्यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस समागमें घेऊन, सातान्यास जाऊन, श्रीमंत शाहू महाराज यांची भेट घेतली, आणि सर्व मजकूर विदित केला. त्याजवरुन शाहू महाराज यांणीं बाळाजी बाजीराव यांस पेशवाईचीं वस्त्रें देऊन शिक्के कटार हवालीं‡ केली. आणि त्यासमयीं महाराज यांणीं नानासाहेब यांस आज्ञा केली जे, “ आतां राज्याचा बंदोबस्त चांगला राखावा.” असें सांगून निरोप दिला. महाराजांची आज्ञा घेऊन श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास आली. राज्य करूं लागले.

पुढें नानासाहेब यांचे चित्तांत असें आलें कीं, “ वडिलांनीं सर्व पृथ्वी कर्नाटक, हिंदुस्थान व गुजराथ व स्वदेश, खानदेश, बागलाण, गंगथडी, भिवरथडी वगैरे मुलूख मोंगलाईंतून घेऊन स्वराज्य केलें; इकडे वसईपावेतों मुलूख काबीज केला; परंतु दक्षिण कोंकणांत आपला अंमल चालत नाहीं, सारे कोंकणांत सांवतांचे वाडीपावेतों आंग्रे अंमल करितात हें नीट नाहीं.” अशी मसलत मनांत आणून सरकारची स्वारी घांटावरून उतरून आपला अंमल रायगडाचे पलीकडून वसवीत चालले. सुवर्णदुर्ग, अंजनवेल, रत्नागिरीपावेतों

निजाम दिल्लीसच होता. इसवी सन १७४०. हा तह मुंगीपैठण येथें झाला. त्या वेळीं नर्मदेच्या तीरचे हिंडिया व खरगोन हे प्रांत पेशव्यांस दिले.

* नर्मदा तटाकीं हीं दोन्हीं स्थानें खानदेशांत आहेत. येथें त्यांचे दहनस्थानी वृंदावन आहे म्हणून कळतें.

६८. इ० स० १७४० एप्रिल ता० २८. या वेळेस बाळाजी व चिमाजी आपा हे दोघेही कोंकणांत होते.

§ ‘तो विधी उत्तर (कार्य) केले ’ असा दुसरे प्रतींत पाठ आहे.

‡ बाजीरावाच्या पश्चात् [illegible] प्रतिनिधी [illegible] होता [illegible] बाळाजीच्या पश्चात् रघूजी भोंसला [illegible] काही [illegible] होता. [illegible] पृथ्वी नाईक यांस पेशवाईचे [illegible] विरुद्ध केली. [illegible] त्यांनी चिमाजी आपाच्या [illegible] बाळाजीस [illegible].

स्वारी सरकारची गेली. त्या वेळेस तुळाजी आंग्रे येऊन श्रीमंतांस भेटले; त्यां समयीं श्रीमंतांनीं आंग्रे यांस शाहू महाराज यांची आज्ञा सांगितली. त्याजवरून सारें कोंकण साळशी, देवगड पावेतों श्रीमंतांचे हवालीं केलें, आणि आंग्रे निघून कुलाब्यास गेले. श्रीमंतांनीं तमाम तालुक्यानिहाय किल्लेकिल्लीं †हवालदार व ‡सरनौवत वगैरे माणसें विश्वासू पाहून किल्ल्यांवरून ठेविलीं. तालुकेनिहाय मामलेदार आपले सरकारचे ठेविले. §दरकदार, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, दप्तरदार, दिवाण, हाशमनीस, सबनीस, कारखाननीस असे किल्लेकिल्लीं तालुकेनिहाय ठेवून मामलेदारही ठेविले. असा कोंकणचा झाडून बंदोवस्त करून स्वारी संगमेश्वराहून मळ्या घांट चढून सातान्यास येऊन दाखल झाली. श्रीमंत शाहू महाराज यांची भेट झाली. कोंकणचा झाला मजकूर महाराजांस विदित केला. तें ऐकून महाराजांची मर्जी संतोष झाली.

मग महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास स्वारी आली. नंतर वाड्याचा कारखाना चालू होता. तेव्हां वाडा मोठा मजबूत, बाहेरून तट संगीन, असें असतां पाणी आंत चांगलें प्यावयाजोगें नाहीं. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांचे मनांत आलें कीं, नवें पाणी आंत नळ बांधून आणावें. अशी मनांत मसलत योजून चारचार कोस पांचपांच कोस सभोंवते कारकून पाणी पहावयास पाठविले. ते सर्व पाहून माघारे आले. कातरज गांव इकडे जे गेले होते त्यांणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, " कातरजेच्या तळ्यांत पाणी मुबलख आहे. तें पाणी उन्हाळीं देखील आटावयाचें नाहीं असें आमचे कल्पनेनें वाटतें; मग सरकारचे मर्जीस

१. बाजीरावाच्या मृत्यूच्या वेळीं नानासाहेब आंग्र्यांशीं लढत होते. पण त्यांत तुळाजी मुख्य नव्हता. या (१७४०) स्वारींत तुळाजीस कैद केलें होतें. पण पुढें बाजीराव मृत्यू पावल्याची खबर कळल्यावर चिमाजी आपा व नानासाहेब हे दोघेही पुण्यास जाऊन मग सातान्यास गेले व तुळाजीस मुक्त केलें. इ० सन १७५५–५६ च्या स्वारींत तुळाजीस विजयदुर्ग येथें कैद करून सोलापूरच्या किल्ल्यावर ठेविलें. तेथें तो मरण पावला. ह्या स्वारींत इंग्रजांनीं मदत केली व सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग त्यांच्या आरमारानें घेतलें. ग्रांट डफ.

† हवालदार = सुभेदाराच्या हाताखालचा एक अधिकारी. याणें महालचा वसूल करून सुभेदाराकडे पाठवावा व लहानसहान फिर्यादींचा निकाल करावा. किल्ल्यावरील एका कामगारास हवालदार ही संज्ञा आहे. याचें काम चौक्या पहारे नेमणें वगैरे.

‡ सरनौवत = हवालदाराच्या हाताखालचा एक कामगार. याजकडे नौबतींचा वगैरे अधिकार.

§ दरकदार=पोतनीस, फडणीस, चिटणीस वगैरे अधिकारी.

पोतनीस=खाजिनदार.

फडणीस=सरकारी कामगाराचें जें लिहिणें त्यावरील मुख्य अधिकारी. सनदा वगैरे देण्याचें व सर्व खात्यांतील हिशेबाची देखरेख करण्याचें काम यांजकडे असे.

हाशमनीस=शिबंदी वगैरे शिपाई लोकांची हजेरी व हिशेब ठेवणारा.

कारखाननीस=कोणत्याही कारखान्यावरील (फरासखाना, जिनसखाना, अंबरखाना, इ०) कामगार. त्याणें त्या त्या कारखान्याकडील हिशेब वगैरेची देखरेख ठेवावी.

येईल तें खरें." अशी विनंती त्यांची ऐकून खासा स्वारी पहावयास निघाली. तेथें जाऊन पाणी सरकारांनीं पाहिलें. ते दिवस उष्णकाळाचे. त्याकाळीं त्या पाण्याला दहा पांच मोटा अखंड अहोरात्र आठ दिवसपर्यंत चालवून पाहिल्या; परंतु तसूभर कमी झालें नाहीं. त्या समयीं श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन बेत झाला कीं, येथील पाणी नळ बांधून पुण्यास न्यावें. असा निश्चय होऊन गवंडी, पाथरवट बलावून नळास काम लाविलें. कातरजेपासून पुण्यांत काळेवावरांत नळ येई तेथपर्यंत संगीन चिरेबंदी नळ बांधून आणिला. तो असा आणिला कीं, त्या नळांतून कातरजेपासून काळेवावरपावेतों घोड्यावर बसून स्वार यावा. असा संगीन नळ चिरेबंदी बांधून आणिला. पुढें लहान केला. त्या समयीं वाड्यांत पाणी आणावयाचें तें कसें येतें ? वाड्याभोंवता संगीन तट चिरेबंदी. त्या वेळेस त्या वाड्याच्या कामावर गवंडी होते त्यांस बलावून आणून विचारिलें कीं, "पाणी वाड्यांत आणावयाचें याची तजवीज कशी करावी ?" तेव्हां गवंडी यांनीं सरकारास विनंती केली कीं, "हा विचार पूर्वींच आम्हांला समजला होता. येवढा वाडा बांधतात ते पाणी बाहेरून नवें आणतील, असा निश्चय करून गणेशदरवाज्याजवळ बुरुजामध्यें खजीना करून ठेविला आहे." असें ऐकतांच सरकारची मर्जी खूप होऊन, खजीना पाहून, गवंड्यास गांव इनाम दिला. मग पाणी आणून, त्या खजिन्यांत सोडून वाड्यांत पाणी खेळविलें.*

पुढें श्रीमंतांनीं बाहेर जाण्याची तयारी करून स्वारी डेऱ्यास दाखल झाली. तेथून तमाम फौज जमा करून हिंदुस्थानप्रांतीं जाण्याची तजवीज करून निघाले ते मजल दर-मजल हिंदुस्थानप्रांतीं चालले. ते नेमाड, माळवा टाकून हिंदुस्थानांत स्वारी आली. तेथें राजेरजवाडे यांजपासून खंडण्या घेऊन उदेपुरावरून दिल्लीस येऊन दाखल झाले. तेथें [1]दिल्लीभोंवतीं मोठी धामधूम केली त्या समयीं बादशहा यांणीं घासदाणा[2] फौजेस देऊन, आणखी कांहीं मुलूख देऊन, तह करून, वाटेस लाविलें. ते ग्वालेरीस येऊन ग्वाले-रीचा किल्ला घेतला. त्याच्या खालीं मुलूख नरवर वगैरे महाल घेऊन, अंमल बसवून,

* नळ बाजीराव बल्लाळ यांच्या कारकीर्दीत बांधून आणिला असें कित्येक म्हणतात. ह्या तलावावर "खांसास्वारी बाजीरावांची" ११ दिवस जाऊन राहिली होती व तेथें १० मोटा रात्रंदिवस एकसारख्या ११ दिवस चालविल्या पण पाणी १ तसू देखील कमती झालें नाहीं. अशी परीक्षा करून नळ आणिला. तो प्रथम खापरी होता. पुढें बाळाजी बाजीराव यांनीं दगडी बांधिला." (पुणें शहराचें वर्णन.)

1 दिल्लीभोंवतीं धामधूम केल्याचें ग्रांट डफ कांहीं लिहीत नाहींत. उलटें असें म्हणतात कीं, त्या वेळेस बादशहांनीं व पेशव्यांनीं स-लुखाचीं बोलणीं चालली होतीं. माळव्याच्या [illegible] सुभ्याबद्दल पेशव्यानें चार हजार स्वार ठेवून चाकरी करूं व लागेल त्या वेळेस बाद-शहाच्या खर्चानें आणखी ८ हजार देऊं असें आपणांस बांधून घेतलें.

२. घासदाणा=चौथाई व सरदेशमुखी शि-वाय कांहीं मराठे सरदारांनीं स्वतःच्या अधि-कारानें [illegible] एक कर.

श्रीमंतांची स्वारी माघारी फिरली ती मग पुण्यास येऊन दाखल झाली. साताऱ्यास जाऊन शाहू महाराज यांची भेट घेतली. स्वारीचा झाला मजकूर महाराजांस समजावून, राजे यांची आज्ञा घेऊन श्रीमंत पुण्यास आले.

नंतर नानासाहेब यांचे चित्तांत आलें की, बाहेरून मोठमोठीं शहरें आहेत, त्या शहरां भोंवते तट सभोंवते बांधलेले आहेत, तसा तट आपले शहरास बांधावा. असें मनांत आणून ‡शहर-पन्हा बांधावयास काम लाविलें. तें नाकझरीपासून चिरेबंदी शहर-पन्हा बांधावयास प्रारंभ केला. तो बांधीत चालिले. तट मोठा संगीन दाहा हात रुंदीचा असा बांधीत चालिले. हें वर्तमान साताऱ्यास शाहू महाराज यांस समजलें. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांस बोलावूं पाठवून साताऱ्यास नेलें आणि राजे यांणीं श्रीमंतांस सांगितलें कीं, "तुम्ही आतां शहरास गांवकुसूं घालून राज्य करणार, तेव्हां तुमचा पराक्रम समजला. ज्यांचे छातीचा कोट नाहीं, त्यांस या कोटानें काय होणार? छातीचा कोट करून राज्य करावें." अशी महाराजांची आज्ञा होतांच गांवकुसाचें काम बंद †केलें.

पुढें स्वारी कर्नाटकांत जाण्याचा बेत केला. आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन पुण्यास श्रीमंतांची स्वारी दाखल झाली. आणि कर्नाटकांत जाण्याची तयारी करून डेरे दिले. तमाम सरंजामी लोक जमाकरून स्वारी कर्नाटकांत नानासाहेब दरकूच चालिले. ते जाऊन सावनुरास लागले. लागून शहरास शह दिला. तेव्हां सावनुरामध्यें नबाब होता. त्याणें आठ पंधरा दिवस सावनूर लढविलें. शेवटीं सल्ला केला. सावनूर श्रीमंतांनीं घेतलें. सावनूरवाला नबाब यास पन्नास हजारांचा मुलूख देऊन त्याचें संस्थान राखिलें, बाकी मुलूख सरकारांत घेतला. तेथें सुभा ठेवून स्वारी सरकारची माघारी आली.

---

३. ही स्वारी १७४२–४३ सालांतील. नर्मदेपर्यंत जाऊन पर्जन्यकाळीं नानासाहेबांनीं तेथेंच मुक्काम केला. पुढें रघूजी भोंसले बंगाल्यांत फार धामधूम करीत होते त्यांस मागें हटविण्याकरितां बादशहानें नानासाहेबांस तिकडे पाठविलें, व रघूजीचा पराभव झाल्यावर माळव्याची सुभेदारी नानासाहेबांस बादशहानें दिली.

‡ शहर-पन्हा=शहरची तटबंदी.

† असें भाषण सखारामबापू यांणीं सदाशिवराव भाऊ यांस करून शत्रू इतका जवळ येण्यापूर्वीं तुम्हीं बातमी ठेवून तो इतका लगत न येईं अशी तजवीज ठेवावी, असा त्यांस उपदेश केल्याचें कोणी सांगतात.

कोणी बखरींत लिहिल्याप्रमाणें महाराजांनीच हा बेत नाकारिला असें म्हणतात. महाराज म्हणाले, "कुसूं खेडेगांवाला जेथें प्रभू नाहीं अशा ठिकाणीं बांधावें. येथें तुम्ही सिंहासनारखे शूर असतां शहराची कोंडी करून उंदराप्रमाणें रहाण्यास कां इच्छितां?" (पुणें शहरचें वर्णन.)

४. कर्नाटकांतील स्वारीवर सदाशिवराव भाऊ व महादाजीपंत पुरंदरे यांस धाडिलें होतें. (इसवी सन १७४६.) कृष्णा व तुंगभद्रा यांच्यामधील मुलखाची खंडणी घेतली व बहादरभेंडा या नांवाचा किल्ला घेतला. स्वारीहून परत आल्यावर राजानें भाऊसाहेबांस चिमाजी आपाप्रमाणें दुय्यम पेशवा नेमिलें.

पुण्यास आल्यानंतर श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, अहमदनगर किल्ला एवढाच टापू मध्यें राहिला आहे, हा किल्ला सरकारांत घ्यावा. असा मनसुवा करून स्वारी तयार करून बाहेर निघाले ते नगरास येऊन नगराभोंवता शह देऊन उतरले. महिना दोन महिने शह देऊन राहिले. किल्ला म्हणजे हस्तगत होतो असें नाहीं. तेव्हां श्रीमंतांचे मनांत आलें कीं, फितुराशिवाय किल्ला यावयाचा नाहीं. असें मनांत येऊन किल्ल्यामध्यें कविजंग किल्लेदार मोंगलाकडील होता त्याशीं बोलणें लाविलें कीं, "किल्ला आमचे स्वाधीन केला असतां तुम्हांस ४०,००० चाळीस हजारांची जहागिरी इनाम करून देतों हेंच पक्कें मनांत तुम्हीं आणावें. तुम्हीं किल्ला न दिला असतां आम्ही किल्ला घेतल्याशिवाय माघारे फिरणार नाहीं हें पक्कें समजून ठेवणें." तेव्हां त्या किल्लेदारांनीं विचार केला कीं, "पेशवे म्हणतात ही गोष्ट खरी आहे. पेशवे यांचा जोर मोठा आहे. आमच्या खावंदांनीं आशेरी, दौलतावाद, शिवनेरी, अशा जागा पेशवे यांच्या स्वाधीन केल्या. तेव्हां आतां पेशवे यांचा जोर पोंचला म्हणजे हाही किल्ला यांचे हवालीं करतील." असा विचार मनांत करून पेशवे यांजकडील बोलणारा होता त्यास किल्लेदार याणीं सांगितलें कीं, "मी किल्ला हवालीं करितों, परंतु मला शेवटीं फसवूं नये." असें बोलणें मध्यस्थ यांचें श्रीमंतांनीं ऐकून लागलीच चाळीस हजार मुलखाच्या सनदा करून दिल्या. तेव्हां किल्लेदार यांस भरंवसा आला. नंतर किल्लेदार याणें सांगून पाठविलें कीं, "मी किल्ल्याचे दरवाजे मोकळे ठेवितों, आपण किल्ल्यावर चालून यावें." असा फितूर आंतून होतांच श्रीमंतांची स्वारी तयार होऊन किल्ल्यावर चालून गेले. तेव्हां आंतील किल्लेदार याणें किल्ल्याचे दरवाजे मोकळेच ठेविले होते. [illegible]कारची फौज किल्ल्यांत चालून गेली. किल्ला सही केला. किल्लेदार यांस बाहेर काढून [illegible]दलें. तो येऊन श्रीमंतांस भेटला. त्याची खातरजमा बहुत प्रकारें केली आणि आपले जवळ ठेविला. त्याला जाहागीर द्यावयाची त्याच्या सनदा करून त्याचे हवालीं केल्या. असा नगरचा किल्ला फत्ते करून घेतला. तेथील काम नारो बाबाजी लकडे यांजकडे सांगितलें, आणि स्वारी सरकारची फिरून पुण्यास येऊन कर्नाटकांत मोहिमेस निघाली.

ते कर्नाटकांत जाऊन सावनुरास लागले. सावनूरवाला आठ चार दिवस लढला. शेवटीं श्रीमंतांनीं हल्ला करून सावनूर घेतलें. सावनूरवाला नबाब येऊन भेटला. त्याग थोडकेसा पोटा पुरता मुलूख देऊन त्याची स्थापना करून ठेविली. सावनूर सरकारांत घेतलें.

---

५ हा किल्ला कविजंग यांस फितूर करून भाऊसाहेबांनीं घेतला. त्यामुळें मोंगल व मराठे यांजमध्यें पुढें १७६० त तुंबळ युद्ध होऊन मराठ्यांना जय आला.

६. हें कर्नाटकांतील 'गुदुगगिरी' १७५५–५६ त झाली. युद्ध नानासाहेब कृष्णातीरापर्यंत गेले होते या स्वारींत श्रीरंगपट्टणास वेढा घालून नंदिराज याने [illegible] आणलें व सावनूरवालाही शरण आला. [illegible] राव मेहेंदळे व गोपाळराव हरी हे मुख्य सरदार होते. ग्रांट डफ.

वरकड सावनूर खालचे महाल वगैरे सर्व घेतले. असें कर्नाटक फत्ते करून, तेथील संस्थानी वगैरे होते ते सारे जरबेंत आणून, सालाबाद खंडणी द्यावी याप्रमाणें तह ठरवून, ते आपले जागीं कायम करून ठेविले. पुढें स्वारी तुंगभद्रापार जाऊन, टिपूच्या* मुलुखांत धूम करून, मुलखाची लुटालूट करून, स्वारी मागतीं तुंगभद्रा उतरून माघारे आले. तुंगभद्रेपावेतों सरकारचा अंमल चालू झाला. अशी स्वारी करून माघारे पुण्यास आले.

या नंतर साताऱ्यास जाऊन, महाराजांची भेट घेऊन, कर्नाटकाचा मजकूर समजावून मागती पुण्यास आले. चिमाजी आपा साताऱ्या मुक्कामींच होते. त्यांस शरीरव्यथा होऊन कैलासवासी झाले. त्यासमयीं सदाशिवपंत भाऊसाहेब साताऱ्यासच होते. त्या गोष्टीला वर्षे सहा महिने लोटल्यानंतर नानासाहेब महाराजांचे भेटीस गेले. त्या वेळेस शाहू महाराज यांणीं नानासाहेब यांस विचारलें कीं, "सदोबास पुण्यास न्यावयाचें नाहीं कीं काय?" असें महाराजांनीं विचारिल्यावर श्रीमंतांनीं उत्तर केलें कीं, "घेऊन जातों." त्या स्वारीस भाऊसाहेब यांस पुण्यास घेऊन आले. त्या वेळेस ‡गोपिकाबाईसाहेब यांची मर्जी रुष्ट झाली. कारण असे भाऊबंद जवळ आणून आपले पोरांस ठिकाण नाहीं असें करतील. तो मजकूर नानासाहेब यांणीं मनांत ठेविला. त्याचें उत्तर कांहीं केलें नाहीं. भाऊसाहेब यांस पुण्यास आणिलें, परंतु भोजन करून पंक्तीस होते. कामकाज कांहीं नाहीं. पंक्तीस जेवावें आणि दसरांत लिहावें. असें वर्षे सहा महिने होत असतां रामचंद्रबाबा शेणवई हे कारभारांत वागत होते, त्यांजवर श्रीमंतांची मर्जी क्रूर होऊन

* 'टिपूचा मुलूख' अद्याप कोठेंच नव्हता. या वेळीं हैदर नाईक नुकते पुढें पुढें करण्यास लागले होते. हें राज्य म्हैसूरचें व नंदिराज तेथील प्रधान होता.

७. चिमाजी आपा १७४१ च्या जानेवारी महिन्यांत वारले. बखरींतल्या गोष्टी मागें पुढें झाल्या आहेत. त्यांचे मरणाचे पूर्वी ११ दिवस खंडोजीनें पोर्तुगीज लोकांपासून रेवदंडा घेतला होता. हेंच एक स्थळ त्या लोकांपाशीं दमण व गोवें यांच्या दरम्यान राहिलें होतें. मरणाचे पूर्वी ही बातमी ऐकिल्यावर आपास खरोखर फार आनंद झाला असेल!

‡ नानासाहेबांची स्त्री, रास्ते यांची मुलगी.

८. रामचंद्र मल्हार शेणवी–अरवलीचा कुळकर्णी–साताऱ्यास पळून गेल्यावर बाजीरावानें राणूजी शिंद्याची दिवाणगिरी त्यास सांगितली. राणूजी मेल्यावर जयापा त्यास दिवाण करीना. म्हणून त्यानें सदाशिवरावांस कांहीं नजराणा देऊन पेशव्यांकडून आपल्यास जयापाची दिवाणगिरी मिळावी म्हणून प्रयत्न चालविला. तो त्यास मल्हारराव होळकरानें आडकाठी घातली; आणि पेशव्यांनीं त्यास ती दिवाणगिरी दिली नाहीं. म्हणून पुढें होळकरांचें व भाऊंचें वांकडें पडलें व रामचंद्रबाबा नानासाहेबांचा द्वेष करूं लागला. शिंद्याकडचा बेत सिद्धीस जाईना तेव्हां भाऊसाहेबांनीं रामचंद्रबाबास खुद्द आपला दिवाण केलें. पुढें रामचंद्रबाबाच्या सांगण्यावरून भाऊनें 'कारभार मजकडे द्यावा' असें पेशव्यांशीं मागणें केलें. तें पेशव्यांच्यानें कबूल करवलें नाहीं; कारण चिमाजी आपा मेल्यापासून सर्व कारभारांत व मसलतींत महादाजीपंत ५२

त्यांस आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं कारभारांत एकंदर बोलूं नये." अशी आज्ञा होतांच रामचंद्रबाबा दरबारास येत परंतु कामकाजांत बोलावयाचें नाहीं. तेव्हां कोणे एके दिवशीं भाऊसाहेब दप्तरांत लिहीत आहेत. यांशीं कोणी बोलूं नये अशी सरकारची आज्ञा पूर्वीच होती. तेव्हां त्यांशीं कोण बोलतो ? परंतु रामचंद्रबाबा शेणवई यांस काराभाराविषयीं मनाई सरकारची झाली होती, तेव्हां त्यांस भाऊसाहेब यांसी बोलावयाचें होतें, परंतु संधी कोठें सांपडेना. त्या समयास रामचंद्रबाबा शेणवई भाऊसाहेब दप्तरांत ल्याहावयास बसले आहेत हें पाहून त्यांजपाशीं येऊन दूर बसले, आणि आपले ठिकाणींच आपणापाशीं बोलतात कीं, "कांहीं पाणी असेल म्हणून आम्ही म्हणत होतों, परंतु तें कांहीं दिसत नाहीं. यांणीं खरडेच लिहावे." असें बोलणें भाऊसाहेब यांणीं ऐकून तेही आपले ठिकाणीं बोलूं लागले कीं, "पाणी बहुत आहे. सोन्याचें ताट झालें तरी त्यांस कुडाचें उठिंगण पाहिजे." हें बोलणें रामचंद्रबाबा यांणीं ऐकून मग उभयतांची परस्परें गांठ पडून बोलणीं झालीं. त्यावेळेस रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेब यांस उपदेश केला. "तुम्हीं दप्तरांत लिहावयास बसतां हें नीट नाहीं. श्रीमंत कारभार करावयास बसतात तेथें तुम्हीं बसत जावें. तुम्हांस तेथून उठून जा असें त्यांच्यानें म्हणवत नाहीं. तुम्हीं कारभारामध्यें बोलूं नये. त्यांणीं होऊन कांहीं विचारलें असतां त्याचा मात्र जाब द्यावा." असा उपदेश केल्यानंतर भाऊसाहेब यांणीं तो पाठ चालविला. अशा गोष्टीस सहा चार महिने लोटले. नंतर कोणे एके ठिकाणीं दरबार झाला आहे, सारे मुत्सद्दी वगैरे बसले आहेत, रामचंद्रबाबाही तेथें होते, त्याच समयास कर्नाटकांतील बोभाट बंडें झाल्याचीं पत्रें सरसुभा यांचीं व मामलेदार यांचीं आलीं. तीं पत्रें पाहून श्रीमंतांनीं विचारलें. "आतां बंडाचे बंदोबस्तास कोणास पाठवावा ?" हें ऐकून रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेब यांस इशारत केली कीं, आतां बोलावयाची संधी हीच आहे. तेव्हां भाऊसाहेब उठून श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "मला आज्ञा झाली असतां मी जाऊन बंडाचा बंदोबस्त करून येईन. करणार स्वामींचा प्रताप ?" असें उत्तर श्रीमंतांनीं ऐकून नानासाहेब म्हणतात, "तूं कधीं बाहेर गेलास नाहीं, व लढाईही कोठें केली नाहींस. म्हणून तुला जा म्हणावयाचें अनमान." तेव्हां भाऊसाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "माझ्याकडे करणें न करणें कांहीं नाहीं, सर्व पुण्यप्रताप

याची मदत त्यांस फार झाली होती. तेव्हां असा चांगला, हुषार व फार उपयोगी पडलेला कामगार काढून भाऊंस ती जागा देतां येईना. तेव्हां सांगोल्याची स्वारी करून परत आल्यावर रामचंद्रबाबाच्या खटपटीनें भाऊ कोल्हापुरास जाऊं लागले, अशा समयीं महादाजीपंत पुरंदरे यांणीं मोठ्या समंजसपणानें हा तंटा मिटविला. त्यानें आपल्या मुतालिकपणाचा राजीनामा दिला, व 'भाऊंस हें काम सांगा' असें नानासाहेबांस सांगून त्यांस मोठ्या संकटांतून काढिलें.

राज्याचे बहुतेक कामांत सरकारास मदत ज्याणें केली तोच हा रामचंद्रबाबा.

चरणांचा आहे." अशी गोष्ट ऐकतांच नानासाहेब यांणीं आज्ञा केली, "ह्याच मुहूर्ते आहे; निघावें." असें ऐकतांच भाऊसाहेब यांणीं तोच नमस्कार केला आणि निघून सर्व फौजेस सरकारची आज्ञा बाहेर निघण्याची झाली. भाऊसाहेब डेऱ्यास जाऊन दाखल झाले. त्यावेळेस रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेबांस एकांतीं गांठून मजकूर सांगितला कीं, तुम्हांस जाण्याची आज्ञा झाली, परंतु तुम्हांस पाठीमागें यावें म्हणून सरकारचा सांडणी स्वार जाईल; यासाठीं येथून कूच करून वीस कोसांचा मुक्काम करावा. तेथेंही माघारी येण्याची चिटी तुम्हांस येऊन पोंचेल तरी तुम्हीं माघारी येऊं नये. त्या चिटीचें उत्तर पाठवावें कीं, "स्वामी राज्यावर आहेत; मी बेरोजगारी, तेव्हां मला पोटाचा उद्योग पाहिला पाहिजे. यासाठीं मला कोल्हापूरचे राजमंडळचें बोलावणें आलें आहे तिकडे मी जातों. हें खटलें संभाळावयास पाठवावयाचा असेल तो पाठवावा." त्या वेळेस कोल्हापूरचे राजाचीं पत्रें भाऊसाहेब यांचे नांवाचीं आणलीं होतीं तीं रामचंद्रबाबा यांणीं भाऊसाहेब यांचे स्वाधीन केलीं.

असा मजकूर झाल्यानंतर भाऊसाहेब डेऱ्यास गेले होते तेथून कूच करून वीस कोसांचा मुक्काम केला. इकडे पाठीमागें नानासाहेब व सौभाग्यवती गोपिकाबाईसाहेब यांची गांठ पडल्यानंतर श्रीमंतांचे बुद्धीस बाईनें भ्रंश केला. तो मजकूर श्रीमंतांचे मनांत भरला आणि तेच समयीं चिटी लिहून सांडणीस्वार याजवळ देऊन भाऊसाहेब यांजकडे रवाना केला. सांडणीस्वार रात्रौ जाऊन भाऊसाहेब निजले आहेत त्यांजला उठवून चिटी दिली आणि मुख-जबानी सांडणीस्वार बोलला कीं, "आपणांस याच समयीं माघारें बलाविलें आहे." तो मजकूर ऐकून चिटी वाचून त्या चिटीचा जाब लागलाच माघारा पाठविला कीं, "हें खटलें संभाळावयास कोण तो पाठवावा. मला कोल्हापूरचे राजाचें बलावणें आलें आहे तिकडे मी जातों." असें उत्तर लिहून सांडणीस्वार माघारा रवाना केला. तो उजाडला पुण्यास येऊन श्रीमंतांचे हवालीं चिटी केली. चिटी वाचतांच नानासाहेब घाबरले, आणि मनांत विचार केला कीं, हें सारें कृत्य रामचंद्रबाबाचें आहे. असा पक्का मजकूर ध्यानांत आणून, रामचंद्रबाबास समागमें घेऊन, लगेच श्रीमंत, भाऊसाहेब होते तेथें येऊन, भाऊसाहेब यांची व नानासाहेब यांचीं भेट झाली. त्या वेळेस नानासाहेब यांणीं भाऊंस विचारिलें कीं, "तुझे मनांत काय आहे हें खरें सांग." हें ऐकून भाऊसाहेब बोलले माझे मनांत आपणांविषयीं कांहीं नाहीं. आपण राज्यावर आहांत मला माझी सोई कांहीं तरी पाहिली पाहिजे. या साठीं कोल्हापूरचे महाराजांचीं पत्रें मला बलावण्याविषयीं आलीं आहेत तिकडे मी जातों." असें बोलून राजपत्र होतें तें श्रीमंतांस दाखविलें. त्यांत मजकूर "साताऱ्याचे राज्यांत पेशवे आहेत, आमचे राज्यांत

१ या पत्रीं तीन किल्ले व पांच हजारांची जहागीर भाऊंस देऊं केली होती.

कोणी पेशवे नाहींत. आम्ही आपले राज्याची पेशवाई तुम्हांस देतों." असा मजकूर नानासाहेब यांणीं वाचून घटकाभर उगेच राहून, भाऊसाहेबांपाशीं बोलले "हेंच निदान शेवटील कीं काय?" तेव्हां भाऊसाहेबांनीं उत्तर केलें कीं, "आपले आज्ञेशिवाय नाहीं." तेव्हां नानासाहेब बोलले कीं, "तूं पुण्यास चलावें." हें ऐकून भाऊ म्हणतात, "पुण्यास येऊन काय करावयाचें?" तें ऐकून नानासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "सारा राज्यभार आजपासून तुझ्यावर ठेविला. सारा राज्याचा कारभार तूं कर, तुझ्या इतल्याशिवाय मी चालावयाचा नाहीं." अशी आण भाष क्रिया उभयतां बंधूंची झाली. भाऊसाहेब यांस पुण्यास घेऊन आले. कर्नाटकांत फौज रवाना केली तिचे बरावर दुसरा सरदार दिला. त्या दिवसापासून भाऊसाहेब राज्यकारभार करूं लागले.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस गेले ते अटक पावेतों मुलूख काबीज करून आले. परंतु त्या स्वारींत दादासाहेब यांणीं कर्ज केलें. अशी मोहीम फत्ते करून पुण्यास आले. पराक्रम मोठा केला, परंतु स्वारीचें कर्ज पुण्यास आणिलें. यामुळें सरकाराची मर्जी कायम राहिली नाहीं. त्यामुळें भाऊसाहेब नबाबावर स्वारी करूं निघाले.

अगोदर नबाबाच्या तहामध्यें वांकडेपणा आला होता तोच मजकूर ध्यानांत ठेवून मोंगल यांजवर स्वारीस निघाले. त्यासमयीं नवाब निजामन्मुलूख औरंगाबाद शहरांत होते, त्या वेळेस कैलासवासी बाजीराव साहेब यांणीं २१४ लढाया मोंगलाशीं घेऊन मोंगलाई मुलूख बहुत घेतला व औरंगाबाद प्रांतींचें झाडून महाल तेथें सरकारी अंमल बावती सरदेशमुखी व चौथाईचा अंमल चालू केला. असें झालें असतां नबाबाशीं व पेशवे यांशीं विघाड होऊन दौलताबाद किल्ला मोंगल यांणीं माघारा घेतला. त्यासमयीं भाऊसाहेब

---

१०. त्या स्वारींत दिल्ली घेऊन दिल्लीचा वजीर मीरशहाबुद्दीन याचे सांगण्यावरून लाहोर येथील अबदालीचे ठाणेदार उठवून लाविले. या कामांत खर्च अतोनात होऊन अब्दालीशीं वांकडेपणा आला. (१७५६–१७५८.) पुढें पुण्यास आल्यावर ऐशीं लक्ष कर्ज केलेलें पाहून भाऊसाहेबांची व दादांची बोलाचाली झाली. तेव्हां भाऊंनीं लढाईचा धंदा पतकरला व दादांनीं राज्यकारभार आपले आंगावर घेतला.

ह्या कलहासी पेशविण्यास गोपिकाबाई ही प्रसिद्ध आनंदीबाईपेक्षां कमी होती असें नाहीं. दादा व भाऊ यांची बोलाचाली झाल्यावर एके दिवशीं भाऊ कचेरींत काम करीत बसले असतां, एक मारेकरी त्यांवर पक्का वार करीत होता. पण पाठीमागें असणाऱ्या मनुष्यानें मारेकऱ्याचा हात धरल्यामुळें, त्यापासून कांहीं इजा झाली नाहीं. नारायणरावाचा खून करण्यास जसे कवाईत शिकलेले शिपाईच धजले त्याप्रमाणें हा मारेकरीही कवाईत शिकलेल्यांपैकीं एक असून त्याच्या कवाईत शिकलेल्या वरिष्ठानेंच त्याची प्रेरणा केली होती–गोपिकाबाईच्या सांगण्यावरून हें मात्र समजत नाहीं. ग्रां॰ डफ.

११. ह्या मोहिमेंचें कारण मागें अहमदनगरचा किल्ला फितूर करून घेतला हें होय. इसवी सन १७६०.

यांणीं मसलत केली कीं, मोंगल यांजवर मोहीम करावयाची. असें ठरवून मोहिमेस भाऊसाहेब निघाले. ही बातमी मोंगल यांजकडील वकील यांणीं औरंगाबादेस नबाब यांस जाहीर केली. त्याजवरून निजामअल्लीखां मोंगल लढाईच्या उद्देशें सरंजाम तयार करून बाहेर निघाले. इकडून श्रीमंतही लाख दीडलाख फौजेनिशीं समागमें तोफखाना घेऊन व खेरीज पायदळ, असा जमाव घेऊन भाऊसाहेब बाहेर निघाले. खेरीज सरंजामी सरदार अवघे समागमें चालले. त्या लढाईचा नेम †तांदुळजाचे मुक्कामीं ठरला. तिकडून मोंगलही कटा सरंजाम घेऊन त्या मुक्कामीं येऊन दाखल झाले. इकडून पेशवेही त्या मुक्कामास येऊन उतरले. दोन्ही फौजेचे मुक्काम झाले. दोन्ही फौजेचें लढाईचें तोंड लागलें. लढाई होतां होतां श्रीमंतांची फौज लढाईस कच खाऊन फौजेनें पळ काढिला. तेव्हां चार कोस पाठीमागें पळाली. त्यासमयीं मोंगलांची फौज श्रीमंतांचें फौजेचे पाठीवर चालून आली हें पाहून सरकारची फौज श्रीमंतसुद्धां सगळा जमाव एके जागीं करून उभे राहिले आणि मोंगलांची फौज पाठीवर आली हें पाहून श्रीमंतांचीं फौज पाठीमागें उलटली. त्यावेळेस मोंगलांचीं व सरकारचे फौजेची लढाई होऊं लागली तेथें लढाई मोठे शरथेची होत असतां बंदूक, भाला हे बंद होऊन तरवारीशीं गांठ पडली. त्यासमयीं लढाई मोठी हातघाईची एक प्रहरपर्यंत झाली. त्या लढाईंत मोंगल माघारे हटले आणि फौजेनें पळ काढिला. त्या वेळेस नबाबसुद्धां पळूं लागले. तेव्हां श्रीमंतांची फौज पाठीमागें लागली. तें ७।८ कोशपर्यंत मोंगलांचा पाठलाग केला. तेव्हां मुसलमान लोक पाणी पाणी करून घाबरले. त्या वेळेस सरकारची फौज पाठीमागें लागली होती, त्यासमयीं नबाब जेरीस येऊन सलुखाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां दोन्ही फौजेचे मुक्काम दोन कोसांचे छाप्यानें त्याच ठिकाणीं झाले. नंतर मोंगल यांजकडील वकील व श्रीमंतांकडील वकील तहाचें बोलणें बोलावयास गेले, त्यांणीं बोलणें मोंगल यांशीं केलें. "आमचा अंमल सारे मुलखांत चालता झाला. परंतु खानदेश वरघांट असा मुलखाचा कोंपरा राहिला आहे तो आम्हांस या तहामध्यें द्यावा. तो कोणता म्हणाल तर मालेगांव, सालेरचा किल्ला व मुल्हेरचा किल्ला व अगकाईचा किल्ला व त्र्यंबक व रतनगड व आंवढा पट्टा व कावनई, गेहोज व धोडप हे

† तांदुळजाची लढाई पुढें झाली. हीस उदयगिरीची किंवा उदगीरची असें म्हणतात. उदगीरच्या लढाईंत इब्राहिमखान गाडदी याणें पराक्रम केला. शेवटीं सलाबतजंग व निजामअल्ली यांचा अगदीं मोड होऊन तहाचीं बोलणीं लागलीं. पण भाऊसाहेब ऐकेनात. तेव्हां निजामअल्ली याणें आपला शिक्का मोर्तब भाऊकडे पाठविला; अशा अर्थानें कीं, जो मुलूख आपण घ्याल तो घ्यावा, व जें आम्हांस ठेवाल तें आम्हीं घेऊन राहूं. पुढें तह झाला त्यांत दौलताबाद, अशीरगड, अहमदनगर वगैरे किल्ले व औरंगाबाद, विजापूर व बेदरचा कांहीं भाग असा मुलूख ६२॥ लक्षांचा दिला. या वर्षी मराठ्यांच्या उत्कर्षाचा कळस झाला.

किल्ले सरकारांत घ्यावे व महाल नासिक, वण, दिंडोरी, पाटोदें व चांदवड व आणखी किरकोळ महाल द्यावे." याप्रमाणें बोलणें झालें असतां नवाब यांणीं बोलणें कबूल करून वर लिहिल्याप्रमाणें किल्ले व महाल सरकारचे हवालीं केले. इतके ठिकाणीं सरकारचा अंमल चालू झाला. खेरीज खंडणी व स्वारीखर्च घेतला. अशी मोहीम फत्ते करून मुलूख घेऊन भाऊसाहेबांची स्वारी माघारी फिरली. इतक्या तहामध्यें दौलताबाद मोंगल यांस दिली होती ती माघारी घेतली. तेव्हां नवाब माघारे गेले ते औरंगाबादेस पोंचले. पोंचल्या-नंतर नवाब यांनीं आपल्या ठिकाणीं विचार केला कीं, येथें राहिलें असतां नित्य उठून पेशवे यांचे दंग्यांत येववत नाहीं म्हणून औरंगाबाद उजाड टाकून नवाब जाऊन हैद्राबा-देस राहते झाले.[१२]

इकडे भाऊसाहेब माघारे फिरले ते नासिक मुक्कामीं येऊन मुक्काम केला. नासिक जागा पाहून सरकारची मर्जी बहुत खूष झाली. यासाठीं कांहीं एक दिवस तेथें राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर यांणीं सरकारांत विनंती करून चांदवड महाल आपणांस मागून घेतला. तसेंच विंचूरकर यांणीं पाटोद परगणा मागितला तो त्यांस दिला, व अणकाईचा किल्लाही त्यांस दिला. चांदवड परगणा होळकर यांचे हवालीं केला. नारो[१३] शंकर राजे-बहादर यांणीं मालेगांव मागितलें तें त्यांस दिलें. बाकी मुलूख सरकारांत राहिला. किल्ले घेतले होते तितके किल्ल्यांवर सरकारचे मामलेदार गेले. नंतर भाऊसाहेब यांणीं नासिक मुक्कामीं गोदामाहात्म्य सारें ऐकिलें. त्याजवरून सरकारची स्वारी श्री त्र्यंबकेश्वरीं येऊन तेथें राहून त्र्यंबकच्या किल्ल्यावर ठाणें बसविलें. तेव्हां भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, त्र्यंबकेश्वराचें देवालय बांधावें. असें मनांत येतांच मोंगलाई राज्यांतील मशिदी वगैरे [illegible] तें सारें मोडून देवालयास काम *लाविलें. देवालय तयार झाल्यावर सारीं तीर्थें [illegible] होतीं तीं बांधिलीं. कुशावर्त बांधावें असें श्रीमंतांचें मनांत येऊन कुशावर्त बांधावयास काम लाविलें. त्यासमयीं ओढेकर यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, "देवा-लय सरकारांनीं बांधिलें, कुशावर्त बांधावयाची आज्ञा मला व्हावी." त्यासमयीं श्रीमंतांनीं ओढेकर यांस सांगितलें कीं, "कुशावर्त बांधावयाचें सरकारचे मनांत आलें तें आम्ही बांधितों. तुम्हांस कांहीं बांधावयाचें तर पंचवटीस श्री रामचंद्राचें देवालय तुम्हीं बांधावें." अशी सरकारची आज्ञा ओढेकर यांस झाली. तें ओढेकर यांस बरें वाटून त्यांणीं ती

---

१२. निजामउल्मुल्क यांणें गादीचें ठिकाण हैद्राबाद शहर मागेंच केलें होतें.

१३. दादासाहेबांनीं अमदाबाद वेढा देऊन सर केली तेव्हां नारो शंकर व विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांणीं मोठा पराक्रम केला होता. (१७५३.)

* काळाचा महिमा अगाध आहे. हिंदूंचीं देवळें मोडून मुसलमानांनीं ज्या मशीदी बांधिल्या त्याच कालपरत्वें हिंदूंनीं मोडून त्यांचीं देवळें बांधिलीं ! !

गोष्ट कबूल केली, आणि पंचवटींचें देवालय श्री रामचंद्र यांचें ओढेकर यांणीं बांधिलें. कुशावर्त सरकारांतून बांधिलें. कुशावर्त व देवालय तयार झाल्यानंतर दोन्हींची अर्चा भाऊसाहेब यांचे हातून झाली नाहीं. कारण ब्राह्मणांच्या तंटयामुळें राहिली. यजुर्वेदी व आपस्तंब ब्राह्मण यांचा दक्षिणद्वाराविषयीं तट पडला. त्याचा निर्णय त्यासमयीं झाला नाहीं. सबब अर्चा तशीच राहिली. काम तयार झाल्यानंतर देवस्थानाचा बंदोबस्त नैवेद्य, नंदादीप, यांचा व त्रिकाळ पूजेचा वगैरे बंदोबस्त करून दिला. त्याप्रमाणें आजपर्यंत चालत आहे. सिंहस्थाचे सालीं गोसावी वगैरे यांचा मेळा त्र्यंबकेश्वरीं भरतो. त्या गोसाव्यामध्यें गिरी व [१४]पुरी यांचा स्नानाचा तंटा पडून मोठया लढाया होऊं लागल्या. तेव्हां एका सिंहस्थास भाऊसाहेब यांची स्वारी त्र्यंबकेश्वरीं आली. गिरी, पुरी यांचा तंटा लागलाच होता. तें पाहून श्रीमंतांनीं दोघांस बलावून सांगितलें कीं, "आम्ही सरकारांतून तुमचा तंटा तोडितों." तें त्यांणीं मान्य केल्यानंतर श्रीमंतांनीं गिरीचा व पुरीचा असे दोन्ही महंत हातीं धरून आपण खांसा कुशावर्तांत स्नान केलें. त्या दिवसापासून गिरी व पुरी बरोबर स्नान करूं लागले. दोघांचा तंटा मिटला. हा मजकूर तांदुळजाचे[१५] लढाईचा असा झाला.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थान प्रांतीं स्वारीस गेले. कारण मागले स्वारीस कर्ज घेऊन पुण्यास आले त्यामुळें सरकारची मर्जी काईम राहिली नाहीं. त्या अटीस्तव दादासाहेब पुनः स्वारीस श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन [१६]गेले, ते दिल्लीपावेतों मुलखाच्या खंडण्या घेऊन दिल्लीस गेले. त्यासमयीं सखारामबापू समागमें होते. तेव्हां दिल्लीस मुक्काम श्रीमंतांचा झाला. पूर्वीं बाजीराव साहेब यांणीं वकील दिल्लीस पाठविले होते. त्यांचें उपनांव हिंगणे. हे मोठे अक्कलवान् म्हणून दिल्लीस श्रीमंतांनीं बादशहा यांजकडे वकिलीस पाठविले. ते तेथें कामावर गेल्यावर सारे बादशाहीचा कारभार करूं लागले. दौलतही बहुत मिळविली. मोठे उन्मत्त झाले होते. तेव्हां श्रीमंतांचा मुक्काम तेथें झाला असतां श्रीमंतांस भेटण्याकरितां मेजवानीचें आमंत्रण केलें. दुसरे दिवशीं दादासाहेब भोजनास गेले. पंक्तीस श्रीमंत बसले असतां सखारामबापू बराबर आहेत, त्या समयीं खांसे हिंगणे पीतांबर नेसून, पायांत रुप्याच्या खडावा, आंगावर शालजोडी, हातांत पंचपात्री

१४. गिरी व पुरी असे दोन भेद गोसाव्यांत आहेत.

१५. ग्रांट डफ 'तांदुळज्याची' हें नांव दुसऱ्या एका लढाईस देतात. या लढाईस 'उदगीर' ची लढाई हें नांव आहे. (१७६०.)

१६. १७५८ ची अटकपर्यंत मोहीम करून आल्यावर दादा पुन्हा एकवार रजपूतस्थानांत मात्र गेले होते. (१७५९). दिल्लीस गेल्याचे ग्रांट डफ कोठें लिहीत नाहींत; तेव्हां पूर्वींच्या खेपेस झालेली गोष्ट बखरींत आतां दिली असेल. ही मोहीम १७५५-५६ त झाली ती असावी.

जडावाची, असे पंक्तींत येऊन सखारामपंत यांस हांक मारून विचारिलें कीं, "रघुनाथ राव ते कोणते ?" असें ऐकतांच सखारामबापू उभे राहून हात जोडून दाखविलें कीं, हे येथें बसले आहेत. हें दादासाहेब यांणीं पाहून उदक सोडलें होतें म्हणून आपोपणी करून पंचप्राणाहुती करून लागलेच उठले. पोषाग घेऊन, आपले लष्करांत येऊन, लागलीच लष्कराची तयारी करून, हिंगणे यांजवर चालून येऊन, हिंगणे यांची हवेली वेढून, लुटून फस्त केली. दिल्लींत हिंगणे होते नव्हते असें केलें. दौलत मुबलख सांपडली. तेथून स्वारीचा कूच होऊन, हिंदुस्थानांत येऊन जयपूर, उदेपूर येथील खंडणी घेऊन स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली. त्या स्वारीला कर्ज झालें नाहीं. याजवरून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न राहिली.

असा कारभार होत असतां शाहू महाराज छत्रपती यांचे शरिरास विकृती होऊन शके १६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३ ते दिवशीं शाहू महाराज यांणीं कैलासवास केला. त्या समयीं नानासाहेब व भाऊसाहेब साताऱ्यास जाऊन, रामराजे यांस राज्याभिषेक करवून, आपल्यास वस्त्रें नवीं घेऊन, शिक्के त्यांचे नांवाचे कोरून, नवी शिक्केकटार केली. तेथील बंदोबस्त करून स्वारी पुण्यास येऊन दाखल झाली.

नंतर पर्वतीस शाहू महाराज यांची स्थापना करून देवालयास काम लाविलें. देवालय मोठें बांधून देवाची स्थापना शिवलिंग स्थापिलें. सभोवतें पंचायतन[१७] मांडिलें. शेजारीं विष्णूचें देवालय बांधिलें. त्या देवळांत विष्णूची स्थापना करावयाची. तेव्हां अवघे मंडळीचे मनांत आलें कीं, येथें गंडकी शिळेचा विष्णू स्थापन करावा. तेव्हां गंडकी शिळा कोठें न मिळे. याजकरितां जासूद तयार करून गंडकीचे राजाकडे[१८] पाठविले. त्याणें तीं पत्रें पाहून जासूद रिकामे माघारे पाठविले. तें पाहून श्रीमंतांस विषाद वाटून हिंदुस्थान प्रांतीं होळकर शिंदे यांस पत्रें गेलीं कीं, "तुम्हीं गंडकीस जाऊन त्या राजाकडून गंडकीची शिळा पुण्यास पोंचती होई असें करावें." त्याजवरून शिंदे होळकर यांणीं गंडकीकडे ढालीं[१९] फिरवितांच तें वर्तमान त्या राजास गेलें. त्या समयीं त्यानें वकील पाठविले कीं, "तुम्हीं कांहीं येऊं नये, आम्ही शिळा पुण्यास पोंचती करितों." असा तह होतांच त्यांनीं शिळा काढून मूर्ती तयार करून पुण्यास पोंचती केली. त्या विष्णूची स्थापना पर्वतीस केली. तेथें श्रावण मासाचे दक्षिणेसाठी रमणा[२०] बांधिला. पर्वतीस नेम-

---

१७. पंचायतन मांडिलें=भोवतीं दुसरे देवांचीं—विष्णू, सूर्य, गणपती, व देवी यांचीं—देवालयें बांधिलीं.

१८. गंडकी नदी भागीरथीस मिळते. हिचा उगम नेपाळांत आहे. हिला 'शालिग्रामी' असेंही नांव आहे. 'गंडकीचा राजा' नेपाळचाला असावा.

१९. ढाल=निशाण, बावटा. ढाला फिरविणें=चाल करून जाणें.

२०. हा रमण्याच्या पटाचा भिंती अजून पर्वतीवर जातां येतां दृष्टीस पडतात.

णूक देवस्थानाची वगैरे सर्व करून देवस्थानाचा बंदोबस्त यथास्थित केला. श्रावण मासाची दक्षणा पूर्वी बाजीराव साहेब यांणीं चौल[21] केली होती परंतु ती दक्षणा खवुद्रखान्यांत[22] पुण्यास वाटीत असत. तेथें ब्राह्मणांस अडचण होऊं लागली सबब हुजूरेपागेंत[23] वाटूं लागले. पांच दिवसपर्यंत ब्राह्मण भोजन करून मग दक्षणा सहावे दिवशीं द्यावी. तोच पाठ पुढें नानासाहेब यांणीं चालविला. त्यांचे कारकीर्दीत ब्राह्मण दक्षणेचे बहुत होऊं लागले. यामुळें पर्वतीस रमणा करून तेथें ब्राह्मणांस श्रावण शुद्ध १ पासून शुद्ध ५ पर्यंत खिचेडी वाटून, पष्टीस दक्षणेस प्रारंभ करून ते सप्तमीपर्यंत सायंकाळपावेतों दक्षणा देऊन ब्राह्मण मोकळे करावे. वर्षाचे वर्षास ब्राह्मण चढत चालले; त्या समयीं ब्राह्मणसमुदाय बहुत होऊं लागला. तेव्हां सरकारांतून ठरलें कीं, उत्तम वैदिक दशग्रंथी व उत्तम शास्त्री पंडित, तसेच ज्योतिषी व वैद्य, यांची परीक्षा घेऊन, नांवनिशी लिहून, वाडयांत दक्षणा त्यांस द्यावी. त्या समयीं दक्षणेची आवई बहुत लांब जाऊन काशी, रामेश्वर, तैलंग व द्रविड देश व कोंकण देश व मैथिलें[25] व गुर्जर व मालवें[25] पावेतों ब्राह्मण मोठमोठे विद्वान् अपसूर्य[26] येऊं लागले. त्या दिवसापासून दक्षणेचाही श्रावण मासास तीन लाख चार लाख रुपये पावेतों खर्च येऊं लागला. अशी दक्षणा होऊं लागली. कोंकणचे ब्राह्मण येत, त्यांस पन्नास, पाडणशें, ऐशीं रुपयेपावेतों ब्राह्मण उत्तम विद्वान् पाहून दक्षणा देऊं लागले. त्यामुळें ४०।५० हजार ब्राह्मण रमण्यांत होऊं लागला. तेव्हां एके

---

२१. सेनापती त्रिंबकराव दाभाडे आपल्या तळेगांवीं दरसाल कांहीं दिवस ब्राह्मण भोजन घालीत असत. पुढें १७३१ सालीं डभईच्या लढाईत ते पडले. तेव्हां बाजीरावानें तोच प्रघात पुण्यांत सुरू करून शास्त्री व वैदिक लोकांस तो दक्षिणाही देऊं लागला. लोकांचीं मनें मिळवून घेण्याची ही बाजीरावाची युक्ती ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. लोकांचीं मनें क्षुब्ध कशानें होतात, तीं शांत कशी करावीं; व त्यापासून आपलें कार्य कसें साधावें, हें त्यास चांगले माहीत होतें. असो, याप्रमाणें दक्षिणेचा मूळारंभ झाला.

२२. खवुद्रखाना—"हा गांवाबाहेर नदीचे कांठीं (बाजीराव यांचे कारकीर्दीत) बांधिला. यांत पक्ष्यांस दाणा घालण्याकरितां चुनेगची बांधिली होती व पाण्याकरितां हौद बांधिले होते." पु० श० व०

२३. हें स्थळ हल्लीं बुधवार व शनवार पेंठांचें दरम्यान सांगलीकर यांचीं बाग आहे तें.

२४. हल्लीं बडोद्यास वांटितात त्याप्रमाणेंच असावी. ह्या प्रसंगाबद्दल मनोहर म्हणतो:—
"श्रावणमासीं मोठा धडाका । अन्नशांतिचा चालु तडाखा । रमण्यामध्यें छपन्या रावस्था । सरोवर सुंदर निर्मळ पाणी । आंबेमोहराचे तांदुळ तिसडी । डाळ तुरीची पिंवळि वेगडी । लवण तांबूल गंडा रोकडी । प्रतिपदेपासून चालू खिचडी । षष्ठी दिवशीं मुहूर्त वेळीं । गज उंटावर वाहे खजीना ।" इ०
(पु० श० व०.)

२५. मैथिल = नेपाळाजवळील प्रदेश. मालव=नेमाड, इंदूर वगैरे.

२६. अपसूर्य=अपरसूर्य, प्रतिसूर्य.

वर्षी अशी गोष्ट झाली कीं, दक्षणेस प्रारंभ होतांच पर्जन्यवृष्टी अतिशय होऊं लागली. शहरांतून ब्राह्मण बाहेर पडावयाचा नाहीं अशी वृष्टी पर्जन्यानें केली. त्या समयीं श्रीमंत नानासाहेब यांस मोठा राग येऊन बोलले कीं, "मी धर्म करितों हा शक्रास आवडत नाहीं." असें म्हणून आपण उघडे होऊन पर्जन्यांत येऊन बसले. ते दोन घटकापर्यंत उघडे पर्जन्यांत बसले असतां सर्व जन पहात आहे, सर्वांच्या देखतां खडखडीत पर्जन्य उघडून, चांगलें ऊन पडलें. तेव्हां श्रीमंत उठून, नवीं वस्त्रें घेऊन, दक्षणा वांटण्यास बसले. तो पर्जन्य सप्तमी प्रहर रात्रपावेतों ब्राह्मण शहरांत येऊन पोंचत तोंपर्यंत पडला नाहीं. पर्जन्य उघडल्याचे हर्षानें त्या वर्षी दक्षणा सालाबादपेक्षां जास्ती दोन लक्ष रुपये वांटले. त्या आवडीनें ब्राह्मण दूर देशींचे येऊं लागले. दुसरे वर्षी श्रीमंतांनीं द्रव्याची खिचडी वांटली. मोहरा, पुतळ्या, होन, रुपये, हीं एकाजागीं करून वांटलीं. त्या वर्षी रमण्यांत देकाराँस[२७] १६ लक्ष रुपये लागले. अशी कीर्ती दक्षणेची सर्व मुलखांत चार खुंटें[२८] पर्यंत झाली.

पुढें श्रीमंत नानासाहेब हिंदुस्थानांत स्वारीस[२९] गेले. तेथें जाऊन मुलखाच्या खंडण्या वगैरे घेऊन माघारे फिरले. त्या वेळेस श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट वागली कीं, काशीस जाऊन काशी घ्यावी. ह्या बेतानें स्वारीच्या ढाला पाठीमागें काशीकडे फिरविल्या. पुढें काशीच्या आलीकडे १५।१६ कोशांवर मुक्काम झाला. त्या समयीं काशीस सुजाउद्दवले राज्य करीत होते. त्यांस असा मजकूर समजला कीं, पेशवे काशी घ्यावयास येतात. हा मजकूर पक्का त्यांजला समजतांच घाबरून सर्व क्षेत्रींचे ब्राह्मण जमा करून आणिले. त्या वेळेस नारायण दीक्षित पाटणकर* हे काशीस होते. तेही त्याणें आणिले. तेव्हां सुजाउद्दवला याणें सर्वांस सांगितलें कीं, "तुमचे ब्राह्मण राजे काशी घ्यावयास येतात त्यांस माघारें फिरवावें, नाहीं तर तुम्हां सर्वांस मुसलमान करीन." अशी जरब सुजाउद्दवला देतांच सारे ब्राह्मण भिऊन सुजाउद्दवल्यास बोलले कीं, "आम्हीं त्यांस माघारें फिरवितों." असें बोलून तीन चारशें ब्राह्मण दीक्षितसुद्धां काशींतून उघडे बोडके निघाले, ते नीट श्रीमंतांचे लष्करांत चार सहा घटका रात्रीस येऊन पोंचले. ते ब्राह्मण आले हें पाहून नानासाहेब डेऱ्याबाहेर येऊन उभे राहिले. दीक्षित पाटणकर यांस पाहून श्रीमंत

२७. देकार=दक्षणा, धर्मादाय.

२८. चार खुंट=चारी कोंपरे. चतुः सीमांतपर्यंत, जिकडे तिकडे. 'चार खुंट जाहागीर' ही व्याजोक्ति सर्वांस माहीत आहेच.

२९. ही स्वारी १७४२ सालची. पुढील गोष्टही त्याच वेळेस घडली असावी. बखर लिहिणारानें शक दिले नाहींत. त्यास अशा गोष्टी आठवत गेल्या किंवा लोकांनीं सांगितल्या त्या प्रमाणें त्यानें लिहिल्या असाव्या हें स्पष्ट होतें.

* नारायण दीक्षित पाटणकर हे कादंबरीकार दीक्षित यांचे मूळपुरुष. श्रीमंत पेशवे यांचे हे गुरु. हे मोठे तपस्वी होते व सर्व जातीचे राजे, सरदार त्यांस मोठा मान देत असत.

म्हणतात कीं, "असे उघडे बोडके कां आलो?" त्या वेळेस नारायण दीक्षित यांनीं श्रीमंतांस सांगितलें कीं, "असा मजकूर झाला. तेव्हां आमचें ब्राह्मणपण राखावयाचें असल्यास आपण माघारें फिरावें हें चांगलें." असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत दीक्षितांस म्हणतात; "इतक्या ब्राह्मणांस दुःख आम्हांसाठीं होतें, तेव्हां या गोष्टीची गरज आम्हांस नाहीं, आपण स्वस्थ असावें." असें दीक्षितांनीं ऐकतांच दीक्षित श्रीमंतांस म्हणतात "या वेळेस आपण कूच करून माघारें फिरावें." हें श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत बोलले, "आम्हांस गंगास्नान करावयाचें होतें तें कसें घडतें?" हें ऐकून दीक्षित बोलले "आमचे मेळ्यांत आपण चलावें. गंगास्नान घालून माघारें लावितों." असें ऐकून, "बरें आहे." असें म्हणून त्यावेळेस लागल्याच ढाला फिरवून, फौजेचा कूच करून माघारे फिरले. नानासाहेब एकटेच, सडे, त्या ब्राह्मणांत मिळून, काशीस येऊन, गंगास्नान करून माघारे गेले. मग सारा मजकूर सुजाउद्दवला यास समजला कीं, "श्रीमंत स्नान करून माघारे गेले." "ही गोष्ट मोठी आमचे हातून ‡गेली." मग श्रीमंत नानासाहेब कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. दुसरे वर्षी ब्राह्मण दक्षणेस ८०,००० ३॰झाले.

पुढें दादासाहेब हिंदुस्थानांत स्वारीस जाण्यास निघाले. त्यासमयीं पुण्याची सरदार मंडळी व हुजुरात३१ व मानकरी अशी ६०।७० हजार फौज घेऊन खेरीज पायदळ व तोफखाना असे हिंदुस्थानांत जाऊन फत्तरगडास३२ लागले. त्या वेळेस सहा महिनेपर्यंत फत्तरगड लढला. सभोवते मोर्चे सरकारचें बसले आहेत, किल्ल्यावर रसत§ जाऊं देत नाहींत. तेंव्हां किल्ल्यावरील दारूगोळा व धान्य सारें सरलें. ही बातमी श्रीमंतांस पक्की लागली. त्यासमयीं वरचा किल्लेदार घाबरला, आणि आपले ठिकाणीं विचार करितो कीं, "दादासाहेब मला जिवंत सोडीत नाहींत." पूर्वीची जरब दादासाहेब यांची हिंदुस्थानप्रांतीं अवघ्यांस माहीत* होती; त्यामुळे किल्लेदार विचारांत पडून मोठें संकट त्यास प्राप्त झालें. त्यासमयीं त्याणें पेशवे यांचे फौजेंत डोईजड माणूस मला पाठीशीं घालील असा कोण आहे असा विचार करितां, विठ्ठल शिवदेव विंचुरकर हे आहेत. तेव्हां त्यांजकडे किल्लेदार याणें सूत्र लावून

---

‡ हें म्हणणें सुजाउद्दवल्याचें.

३०. कल्याणच्या प्रतींत आंकडा ८,७८,००,००० असा आहे. त्यांत पहिल्या आठावर रेघ मारलेली आहे. तेव्हां तो खोडला आहे असें घेतलें तरी ७८ लक्ष ब्राह्मण होतात. ते इतके होऊं नयेत असें पुढील व मागील मजकुरावरून होतें. इंदूरच्या प्रतींत '८०,००० झाले' असें आहे तें बरोबर आहे.

३१ हुजुरात=खुद्द सरकारची फौज- (जहागीरदारांनीं दिलेली नव्हे.)

३२. फत्तरगड रोहिलखंडांत आहे तो.

§ रसत, रसद=दाणा गल्ला वगैरे सामान.

* लांब लांब मुक्काम दादांचे होत त्यावरून 'राघू भरारी' (पोपटाची भरारी, उड्डाण) अशा अर्थाचें नांव त्यांस हिंदुस्थानांत पडलें होतें.

"मला जीवदान द्यावें," असें बोलणें त्याचे येतांच विंचुरकरानीं त्यास आश्वासन देऊन किल्लेदार यास आपले गोटांत आणून ठेविलें, आणि आपले चिरंजीव शिवाजीपंत यांस दारूगोळा देऊन किल्यावरतें पाठविलें. तेव्हां दुसरे दिवशीं किल्ला मातक्यान१ लढूं लागला. हें श्रीमंतांनीं पाहून श्रीमंत विचार करितात, "हें कसें झालें? ३३कोल किल्ल्यावर दारूगोळा व खावयास नाहीं असें असतां हें काय?" याची चौकशी करूं लागले. त्या समयीं कोणीं श्रीमंतांस मजकूर समजाविला कीं, "विठ्ठल शिवदेव यांणीं किल्लेदार पाठीशीं घालून, आपले चिरंजीव शिवाजीपंत किल्ल्यावर पाठवून, दारूगोळा पोंचवून, लढाईची तयारी त्याणें केली." हें ऐकून श्रीमंतांस मोठा राग येऊन, फौज तयार करून, हुकूम झाला कीं, "विंचुरकर यांचा गोट लुटावा. तेव्हां ती बातमी विंचुरकर यांस लागतांच पांच हजार स्वारांची तुकडी तयार होऊन आपला गोट आंवळून उभे राहिले. आणि सांडणी स्वाराचे हातीं सरकारची फौज उभी होती त्यांजला सांगून पाठविलें कीं, "विठ्ठल शिवदेव [व] जिवंत पांच हजार स्वारांच्या रांडा होतील, ते वेळेस किल्लेदार जिवंत तुमचे नजरेस पडेल. आज तुम्ही सारे मजवर चालून आले असतां इतके फौजेस मी पुरतों असें नाहीं; आज माझी गत, अशा तुमच्या गती उद्यां होतील." असा निरोप सांडणीस्वारांच्या तोंडचा ऐकल्यानंतर कोणी फौजेपैकीं किंवा सरदार पुढें पाऊल घालीना. त्यावेळेस श्रीमंत म्हणतात, "अरे चला." तेव्हां अवघ्यांनीं श्रीमंतांस विनंती केली, "आम्ही विंचुरकर यांजवर लढाईला जाणार नाहीं." असें श्रीमंतांनीं ऐकून विठ्ठल शिवदेव यांस चोपदार बोलावूं पाठविला. तेव्हां तसेच निरोपाबराबर विंचुरकर येऊन श्रीमंतांस भेटले. त्यावेळेस श्रीमंतांनीं विचारलें कीं, "हें काय? आपणामध्यें फितूर?" हें ऐकून विंचुरकर यांणीं उत्तर केलें कीं, "३५अशीं माणसें स्वामींच्या पदरीं असावी यांत भूषण सरकारचें. आतां विनंती अशी करितों कीं, किल्लेदार याजला जीव माफ करून त्याला सोडून द्यावा. किल्ला आपले स्वाधीनच आहे." ती गोष्ट श्रीमंतांनीं कबूल करून विंचुरकर यांस सांगितलें कीं, "आतां सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर चढावयाचा." त्यासमयीं विठ्ठल शिवदेव यांणीं जासूद आपले चिरंजिवांस किल्ल्यांत पाठविला कीं, "तुम्हीं आतां लढूं नये. सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर होत आहे." असें पत्र जातांच शिवाजीपंत खालीं उतरून लष्करांत येऊन पोंचले. सरकारचा हल्ला किल्ल्यावर चढला. किल्ला सर केला. मालमत्ता, खजीना वगैरे किल्ल्यांत बहुत सांपडलें. सरकारांतही पैका महामूर आला. सारे लष्करांत त्या दौलतेनें आभर झाले. कोणी रिकामा राहिला नाहीं. किल्ला सारा

१ मातक्यान=पुन्हा.

३३. 'काळची बातमी अशी असतां' असा इंदूरच्या प्रतीचा पाठ आहे.

३४. मुळांत 'जिवंत' ह्या ठिकाणीं 'व' आहे.

३५. अशीं माणसें=[illegible].

छटून किल्ल्यावरील तोफा खालीं उतरून सरकारांत आणिल्या. अशी दौलत कोठेंही सांपडावयाची नाहीं. खेरीज जवाहीर व तलवारा व बंदुका व कटारी व पेषकबज[३६] व बिचवे व सांगा व बरच्या अशीं हत्यारें बहुत सांपडलीं. अशी स्वारी फत्ते करून स्वारी सरकारची पुण्याकडे यावयास निघाली.

पुण्यास येऊन दाखल झाल्यानंतर रास्ते यांस सरकारांतून सरदारी दिली. चार हजार फौजेच्या खर्चास दोन लक्षांचा[३७] रुपयांचा मुलूख जहागीर दिला. तसेंच पटवर्धन सरकारांत चाकर राहिल्यावर दोन चार कामगिऱ्या त्यांणीं मोठ्या बजाविल्या; त्याजवरून त्यांस सरदारी देऊन मिरज प्रांत बत्तीस लक्षांचा मुलूख किल्ल्यासुद्धां पटवर्धन यांस जहागीर दिला. तसेंच विंचुरकर यांसही वीस लक्षांचा मुलूख जहागीर दिला. नारो शंकर राजेबहादर यांसही ३० लक्षांचा मुलूख जहागीर फौजेचे खर्चास दिला. असे सर्व ब्राह्मण व मराठे मिळून सर्वांस जहागिरी फौजेच्या खर्चाबद्दल दिल्या. राज्य जोरावर झालें.

जे सालीं श्रावण मासीं १६ लक्ष रुपये श्रीमंतांनीं खिचडी वांटली, त्याचे दुसरे सालीं ८० हजार ब्राह्मण दक्षणेस झाला. श्रीमंतांचे मनांत लाख ब्राह्मण दक्षणेंत व्हावा; परंतु ती गोष्ट न[३८] घडली. श्रीमंतांची स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली म्हणजे पांच तोफा व्हाव्या, तेथून स्वारी निघाली म्हणजेही पांच तोफा सोडाव्या, असा बंदोबस्त करून सर्व राज्यांत हिंदुस्थानसुद्धां सरकारची जरब मोठी बसली.

पुढें रूमशामचे[३९] बादशहाकडून दिल्लीस फौज रवाना झाली. हें वर्तमान पुण्यास येतांच 'पुढें होणार तशी बुद्धी होते' यासाठीं भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें कीं, "आपण स्वारीस इराणी येत आहे याजवर जावें." असा निश्चय करून, फौजेची तयारी करून, तीन लाख फौज समागमें घेऊन, शिंदे, होळकर, गायकवाड, किरकोळ सरंजामी, विंचुरकर, पंवार, निंबाळकर, खेरीज हुजुरात व तोफखाना असा २ । २॥ लक्ष फौजेचा जमाव करून निघावयाची तयारी झाली. त्या वेळेस पदरच्या लोकांनीं व मुत्सद्दी व कारभारी यांणीं जावयासाठीं भाऊसाहेब यांस वर्जिलें. परंतु कोणाचें ऐकिलें नाहीं. होणार तें कधीं चुकावयाचें नाहीं. याप्रमाणें सिद्धता होऊन श्रीमंत नानासाहेब यांणीं भाऊसाहेबांची रवानगी केली. समागमें वडील पुत्र चिरंजीव विश्वासराव साहेब यांची [रवानगी] केली.

---

३६. पेषकब्ज=एक प्रकारची कट्यार.

३७. रास्ते पेशव्यांचे निकट संबंधी असून त्यांस इतरांच्या मानानें जहागीर इतकी थोडी कां?

३८. कल्याणच्या प्रतींत 'न' नाहीं ती चूक आहे हें 'परंतु' ह्या शब्दावरून स्पष्ट होतें. वरील पाठ इंदूरच्या प्रतीचा.

३९. रूमशाम म्हणजे कानस्टान्टिनोपल. तेथील बादशहानें कंदाहारचा राजा अहमदशहा अबदाली यास दिल्लीपतीचे मदतीस पाठविलें असा मराठी बखरींचा रोख असतो.

ते निघाले ते मोंगलाईतून चालिले. त्या वेळेस निजाम*अल्लीखां यांणीं कटकट काढून लढाईचा प्रसंग झाला. तेव्हां ती लढाई फत्तेकरून मोंगलांपासून खंडणी घेऊन स्वारी पुढें चालली. खानदेशांतून बऱ्हाणपुरावरून नर्मदा उतरून स्वारी माळव्यांत गेली. तेव्हां माळव्यांत व हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा होत्या त्या भाऊसाहेब यांस मिळाल्या. बुंदेले व झांशीवाले तमाम समागमें निघाले. असे माळवा टाकून, हडोती† खेचिवाडा† हा मुलख टाकून हिंदुस्थानांत स्वारी गेली. त्या समयीं हिंदुस्थान-प्रांतींचे संस्थानी, राजेरजवाडे, पाळेगार, जयपूर, उदेपूर, भरतपूरवाले, डिंग, कुंभेरी, चितोड, रामनगर, असे सर्व भाऊसाहेब यांस येऊन भेटले. तेव्हां फौजेचा जमाव चार लक्षांचा झाला.

असे मजल दरमजल दिल्लीस जाउन पोंचले. चालतांना वाटेनें मुलख वैराण झाला. फौजेस खर्चास पैसा नाहीं. त्यासमयीं दिल्लीचे बादशहाचें तख्त फोडून, खजीना काढून, तेथून निघून, कुंजपुरावर येऊन, सारा कुंजपुरा लुटून, पैका मुबलख घेऊन, तेथून स्वारी दरकूच यमुनातीरास येऊन, तेथें मुक्काम केला. पलीकडून इराणी येत होता, त्याचा रस्ता कोंडून उभे राहिले. तेव्हां त्याची यांची लढाई मोठी होऊन त्या लढाईस भाऊसाहेब जय *पावले. इराणी उतरून आलीकडे आला. त्याचेही फौजेचा जमाव दोन लक्षांचा होता. त्यांच्या यांच्या लढाया मोठ्या शर्तीच्या झाल्या. त्या समयीं

---

* निजामउलमुल्क याचा पुत्र सलाबतजंग गादीवर होता; निजामअली हा कारभार करीत असे.

† हे प्रदेश राजस्थानांतील होत.

४० वैराण=ओसाड.

४१. तरी भाऊंनीं २ कोट रुपये बरोबर घेतले होते.

४२. म्हणजे अहमदशहा अबदाली. हा पूर्वीं इराणचा बादशहा नादिर याचे पदरीं सरदार होता.

* ह्या स्वारीची व पानिपतच्या लढाईची हकीगत काशीराय पंडित, सुजाउद्दवल्याचा कारभारी, यांणें इत्थंभूत फारसी भाषेंत लिहून ठेविली. तिचें इंग्रजी भाषांतर एशियाटिक सोसायटीमध्यें ठेविलें आहे. काशीराय स्वतः ह्या लढाईंत होता व त्यानें निःपक्षपातानें प्रत्येक गोष्टीची बारीक चौकशी करून ही हकीगत लिहिली. त्याच्या ग्रंथाचें मराठी भाषांतर कांहीं वर्षांपूर्वीं 'विविधज्ञानविस्तार' या मासिक पुस्तकांत छापिलें. आलीकडे 'लोकहितवादी' नेंही जी पानिपतच्या लढाईची हकीगत छापिली आहे ती ह्याचेंच भाषांतर आहे.

खुद्द मराठ्यांनींही ह्या हानिकर युद्धाच्या निरनिराळ्या बखरी लिहिल्या. या बखरींपैकीं मल्हारराव होळकरांसारख्या त्या प्रसंगास असणाऱ्या लोकांनीं कांहीं लिहिल्या व कांहीं मागाहून लिहिल्या आहेत. आम्हांस पानिपतच्या लढाईच्या ५ बखरी मिळाल्या आहेत. पैकीं एक रत्नागिरीस मिळाली. दोन आमच्या दोन पुणेकर मित्रांनीं दिल्या व एक नगराहून एका मित्रानें पाठविली. यांतून रत्नागिरीस उपलब्ध झालेली व पुण्यांत उपलब्ध झालेल्यांपैकीं एक ह्या एकाच बखरीच्या प्रती आहेत असें ताडून पाहतां कळून आलें. ह्या बखरींत ह्या लढाईची हकीगत फार विस्तृत व सविस्तर आहे.

इराणी आपले ठिकाणीं हार मानून भाऊसाहेब यांशीं सल्ल्याचें बोलणें लाविलें. परंतु सदाशिवपंत भाऊ कोणाचें ऐकत नाहींसे झाले. आपापल्या मतें सर्व सरदार लहान थोर शिंदे, होळकरसुद्धां यांणीं विनंती बहुतां प्रकारें केली. परंतु सदाशिवपंत भाऊ यांचें म्हणणें "एक इराणी राहील किंवा आम्ही राहूं." असा निश्चय समजला तेव्हां मागती लढाईस उभे राहिले. एकूण चार लढाया मिळून पेशवे यांजकडील फौज बहुत खपली. इराणीची खपली. परंतु इराणी याचा पिछा चांगला पाठीमागून होता. त्यामुळें त्याला कुमकेस फौज आणखी नवीन येत गेली. पेशवे यांचा पाठीमागून पुरावा नाहीं, त्यामुळें सैन्य थोडें राहिलें तें पांचवे लढाईंत बहुत खपलें. शेवटीं विश्वासरावसाहेब यांस अंबारींत गोळी कोणीं दुष्टानें मारली. त्याणें ते[४३] ठार झाले. ते सदाशिवपंत भाऊ यांणीं पाहून अगदीं निदान केलें. आतां दक्षिणेंत जाऊन काय तोंड दाखवावें? असा निश्चय करून, राहिलें सैन्य समागमें घेऊन मल्हारराव होळकर दहा हजार फौजेनिशीं होते त्यांस भाऊसाहेब यांणीं सांगितलें कीं, "आतां तुम्हीं सर्वांचे § कबिले घेऊन, बाजारबुणगे संभाळून माघारें दक्षिणेंत जावें." तेव्हां नानाफडणीस वगैरे मंडळी होती ती माघारी फिरली व भाऊसाहेब यांणीं युद्धास आरंभ करून आपण जातीनें तीन हजार स्वारानिशीं गिलच्याचे फौजेंत मिसळून गेले. त्या समयीं युद्ध मोठें घनचक्र झालें. शके १६८२ पौष शुद्ध ८ मीस भाऊसाहेब गर्दींत मिळाले. कोठें ठिकाण नाहींसें झालें. साडेतीन लाख फौज तितकीही तेथें खपली. त्या

---

४३. विश्वासराव पडेपर्यंत-सकाळपासून दुपारचे २ वाजेपर्यंत–मुसलमानांचाच मोड होत गेला. पण नंतर लौकरच पळापळ सुटली. पूर्वीं विश्वासरावास बादशाही तक्तावर बसविण्याचें भाऊसाहेबांच्या मनांत आलें होतें. त्याबद्दल कांहीं लोक त्यांस दोष देतात पण कांहीं असें म्हणतात कीं, त्याणी तसें एकदम केलें असतें तर बरें झालें असतें. कारण त्या योगें रजपूत लोक ह्या नव्या हिंदुबादशहाकडे आपली दिल्लीपतीवरील राजनिष्ठा दाखविण्याकरितां एकदम मिळाले असते. मॅलेसनचें महादजी शिंद्याचें चरित्र पहा.

§ कबिले=कुटुंबें, बायका.

४४. ह्या लढाईत भाऊसाहेबांनीं जे आपले आंगीं दोष दर्शविले व त्यांणीं ज्या चुक्या केल्या असें म्हणतात त्या येणेंप्रमाणेः—१. त्यांस उदगीरच्या लढाईत जय मिळाल्यामुळें फार गर्व झाला होता. २. पूर्वींचा मराठी साधेपणा सोडून त्यांणीं मोंगलांचा डामडौल उचलिला. ३. पूर्वींची मराठी लढाईची रीती म्हणजे शत्रूला जिकडून तिकडून आडवून त्याचा दाणा वैरण बंद करणें, व त्याचे सैरावैरा फिरणाऱ्या लोकांस ठार करणें, फार मारा झाल्यास पळ काढणें, शत्रूस पाठीवर घेऊन एकदम वळून त्यास दोहींकडून गांठणें वगैरे, ती सोडून कवाइती शिपायांच्या जोरावर त्यांणीं एकदम सामना केला. ४. सुरजमल्लजाटाचा उपदेश न ऐकतां वाईट शब्द बोलून त्यास त्यांणीं घालविलें. ५. होळकरांचें मन दुखविलें, तसेंच दुसऱ्या सरदारांवरही त्यांणीं जरब विशेष ठेविली. ६. पानिपत येथें खंदक खणून आपणास कोंडून घेतलें. ७. आपलें सर्व सैन्य एकदम

दिवशीं मोठे उल्कापात झाले. दिवसास तारा पडला. दिवाकर चार घटका असतां अंधःकार पडला. असें युद्ध मानवी मागें झालें नाहीं व पुढें होणार नाहीं. असा लौकिक सदाशिवपंत भाऊ यांणीं युद्धाचा मिळविला. मल्हारराव[४५] होळकर दहा हजार फौजेनिशीं माघारे आले ते सर्व खटलें घेऊन पुण्यास पोंचले. तेव्हां श्रीमंत नानासाहेब यांस सर्व वर्तमान कळतांच भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब गेल्यामुळें त्या शोकानें नानासाहेब यांची कंबर *बसली.

त्या वेळेस तो मजकूर दादासाहेब यांणीं पाहून, लागलीच स्वारीची तयारी करून, लाख सरंजाम समागमें घेऊन, हिंदुस्थानांत गिलच्यावर मोहिमेस[४६] गेले. ते मजल दरमजल जयपुरास जाऊन जयपूरवाले यांस सांगून पाठविलें कीं, "तुम्ही लढाईस येऊन उभे रहा. नाहीं तर आम्हांस खंडणी द्या." असा मजकूर सांगून पाठवितांच जयपूरवाले यांणीं दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं, "तुम्ही आपली तयारी लढाईची करावी, आम्ही लढाईस येतो." असें सांगून पाठवून जयपूरवाले खांसा राजा पन्नास हजार साठ हजार मोठमोठे पुरभय्ये व रजपूत असे एका मांडीचे स्वार केशरी पोपाक करून, बाहेर येऊन, लढाईच्या तोंडीं उभे राहिले, आणि लढाईस गनीम कोण आला आहे हें मनांत आणतात, तेव्हां समजलें कीं ब्राह्मण आहे. त्या वेळेस जयपूरवाले राजे यांणीं दादासाहेब यांस सांगून पाठविलें कीं, "आम्ही ब्राह्मणाशीं लढाई करीत नाहीं." हें ऐकून दादासाहेब यांणीं सांगून पाठविलें कीं, "तुम्ही लढाई करीत नाहीं तर आम्हांस खंडणी द्यावी." त्या वेळेस जयपूरवाले यांणीं दादासाहेब यांजकडे सांगून पाठविलें कीं, "आम्हीं ब्राह्मणास खंडणी देत नाहीं, दक्षणा म्हणून घ्याल तर देतों." त्या वेळेस दादासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं, "आम्हीं ब्राह्मण आहों, दक्षणा घेतों." असें जयपूरवाले यांणीं ऐकल्यानंतर दहा लक्ष रुपये दादासाहेब यांस पाठवून

लढाईत आणलें, पाठीमागें राखून कांहीं ठेविलें नाहीं. ८. सुजाउद्दवल्यावर विश्वास फार ठेविला, भाऊंचीं जितकीं पत्रें त्यास जात तितक्यांचीं उत्तरें अबदालीच्या मसलतीनें तो पाठवी. ९. विश्वासराव पडल्यावर धीर न धरितां होळकरास "कुटुंबें संभाळून न्या" असा निरोप त्यांनीं पाठविला व आपण अविचारानें नाशार्थच गर्दीत घुसले. ३०.

४५. परत आलेल्या लोकांत मल्हारराव, दमाजी, राजेबहादर, नाना फडणीस, महादजी शिंदे वगैरे होते. त्या वेळची पळणारांची स्थिती कशी झाली होती ती 'नानाफडणीसांचें चरित्र' अगर मॉलेसनचें 'महादजी शिंदे चरित्र यांत वर्णिली आहे.

* नानासाहेबांस ही बातमी बऱ्हाणपुरास लागली. तेथें एका सावकारास पत्र आलें कीं "दोन मोतीं गळालीं, २७ मोहरा हरवल्या, रुपये व खुर्दा यांचा पत्ता नाहीं" असा मजकूर होता. त्यावरून सर्व वर्तमान नानांच्या ध्यानीं आलें. नंतर थोडेच दिवशीं नाना फडणीस वगैरे मंडळी उत्तरेकडून येऊन पोंचली.

४६. ही दादांची स्वारी [illegible] दखल नाहीं.

दिले व एक डेरा मखमाली सोन्याचे कळसाचा दिल्हा. तो घेउन दादासाहेब पुढें दरकूच दिल्लीस जाऊन पोहोंचले. पोहोंचल्याच्या अगोदर गिलच्या दिल्लीस येउन दिल्लीचा बंदोवस्त करून माघारा फिरला. त्या समयीं श्रीमंतांची स्वारी तेथें पोंचली. तेव्हां वर्तमान ऐकलें कीं, गिलच्या माघारा गेला. त्या वेळेस गिलच्याचा पाठपुरावा करीत श्रीमंत चालले. ते यमुना उतरून पार गेले. त्या मुलखांत हिंदूस पाणी प्यावयास मिळावयाचें नाहीं म्हणून मुक्कामाचे मुक्कामास नव्या विहिरी खणीत गेले. असा पाठपुरावा करीत गेले ते अटक-नदीच्या तेथें त्यांची याची गांठ पडून लढाई मोठी झाली. त्या वेळेस गिलच्याचा मोड झाला. तेव्हां भाऊसाहेब मेल्याचा लेष दादासाहेब यांचे मनांत होता. त्या रागानें घोड्या-वरून उडी टाकून, हातीं पेषकवज घेऊन मुख्य इराणी यास खालीं पाडून, त्याचे छातीवर गुडघा दिला, आणि त्याचा गळा कापावा आणि त्याचें रक्त प्राशन करावें असा राग आला होता. गळ्याला पेषकवज लाविलें. त्या वेळेस रणजितसिंग शीक समागमें होते. त्यांणीं दादासाहेब यांचा हात धरून एकीकडे काढिलें. आणि म्हणतात, "मुसलमानाचें रक्त पिऊन ब्राह्मणपणा बुडवायाचा आहे कीं काय?" असें बोलून दादासाहेब यांस शीक यांणीं एकीकडे घेतलें.

अशी स्वारी फत्ते करून माघारे फिरून लाहोरास येऊन, रणजितसिंग शीक याची तेथें स्थापना करून, तेथून श्रीमंत निघाले ते दिल्लीस येऊन, दिल्लीचा बंदोवस्त केला. तों इत-क्यांत पुण्याहून श्रीमंत नानासाहेब यांची प्रकृती बिघडली म्हणून पत्रें पुण्याचीं आलीं. तीं पाहून तेथून दादासाहेब मजल दरमजल मोठ्या मोठ्या मजला करून पुण्यास येऊन पोहोंचले. नंतर नानासाहेब "भाऊ! भाऊ!" म्हणून शके १६८३ ज्येष्ट शुद्ध ८ मीस कैलासवासी झाले.

माधवराव बल्लाळ ऊर्फ रावसाहेब–इ० स० १७६१–१७७२.

[नानासाहेब कैलासवासी झाले] त्यांचे उत्तर कर्म होऊन पुढें रघुनाथराव दादा यांणीं थोरले रावसाहेब यांस समागमें घेऊन साताऱ्यास जाऊन, ताराबाईसाहेब यांस भेटून, रामराजे यांजकडून श्रीमंत रावसाहेब यांस पेशवाईचीं वस्त्रें देवविलीं व शिक्के करून दिले. नंतर दादासाहेब श्रीमंतांस घेऊन पुण्यास आले. येऊन आपण राज्याचा कारभार करूं लागले. श्रीमंतांस आपले छापेंत ठेविलें. रावसाहेब यांणीं कारभारांत बोलूं नये अशा

४७. 'रणजितसिंग.' पुढें प्रसिद्धीस आले-ला रणजितसिंग ह्यावेळीं जन्मलाही नव्हता (१७८०–१८३९). तेव्हां बखरींतला शीक सरदार दुसरा कोणी असला पाहिजे.

४८. नानासाहेब पर्वतीच्या देवळांत कैला-सवासी झाले, ज्येष्ठ वद्य पष्ठी असें इतरत्र आढळतें.

डौलानें श्रीमंतांस वाड्यांत बंदोबस्तानें ठेविलें. परंतु रावसाहेब याप्रमाणें राहतील असें न घडे. परंतु जातीनें लेंकरूंपणा म्हणून चार दिवस त्यांच्या अनुसंधानानें राहिले. तेव्हां[1] गंगोबा तात्या दिवाण, निजवत होळकर, हे कांहीं उणें उत्तर बोलले म्हणून खासाखालीं उठून आपल्या हातीं छड्या गंगोबास मारून पाठ फोडिली. दुसरे दिनकर महादेव जोशी हे वाड्यांत पंक्तीस जेवीत असतां पंक्तींत श्रीमंत असतां कांहीं असेंच उत्तर बोलतांच हे श्रीमंतांनीं एक पळभर सहन न करतां दिनकर महादेव याच्या तोंडांत मारिल्या. तेव्हां साऱ्या वाड्यांत जरब बसली. कोणी समोर बोलेनासें झालें. समोर उभे राहणें कठीण. परंतु वडिलांची अमर्यादा करूं नये म्हणून त्यांच्या संधानानें वस्त्रें झाल्यापासून रावसाहेब होते.

तेव्हां पुढें मोंगलाचा बिघाड झाला. त्या स्वारीला[3] सारी फौज घेऊन दादासाहेब निघाले. नवाब तिकडून राक्षसभुवनपावेतों चालून आले. तेव्हां श्रीमंत फौजेसुद्धां राक्षसभुवनास जाऊन पोंचले. नवाब निजामअल्लीखां मोठा सरंजाम घेऊन आले. त्या समयीं राजे विठ्ठल सुंदर[5] दिवाण होते. त्यांच्या मनांत बहुत दिवसांची खुमखुम* लढाईची राहिली होती कीं, पेशवे यांशीं लढाई घेऊन त्यांचा मोड करावा. त्या उद्देशानें विठ्ठल सुंदर मोठा पोक्त सरंजाम घेऊन चालून आले. श्रीमंतही इकडून मोठ्या सरंजामानें गेले. तेव्हां त्या लढाईच्या प्रसंगीं श्रीमंत रावसाहेबांस दोन कोसांचे छाटयानें पाठीमागें ठेविलें. त्यांचे रखवालीस हजार पंधराशें स्वार मोठा निवडक, कीं दहा हजार फौजेस भारी, असा ठेविला. आणि दादा-

---

१. चंद्रचूड यांचे मूळपुस्तक.

२. माधवरावाचा स्वभाव तापट असे व त्याला उणें उत्तर किंवा अवज्ञा अगदीं खपत नसे. गंगोबा तात्या बद्दलची गोष्ट ग्रांट डफ निराळ्या तऱ्हेनें सांगतात. कोणे एके दिवशीं दरबारांत गंगाधर यशवंत म्हणाले, "हलींच्या कारभारांत चाललेला सर्व पोरकटपणा ह्या वृद्ध दृष्टीस स्पष्ट कळत आहे." हें बोलणें माधवरावास न खपून, त्यानें एकदम मसनदीवरून उठून भरदरबारांत गंगोबाच्या तोंडांत सडकून मारिली. हें पाहून सर्व आपापल्या जागीं थक्क झाले. यावरून पुढें दादांचें व माधवरावाचें वांकडें पडल्यानंतर गंगोबा तात्या दादांस मिळाला. (१७६८.)

३. ही मोंगलावरील स्वारी १७६३ सालीं झाली. यापूर्वीं निजामअलीस २७ लक्षांचा मुलूख देऊन मागें लाविलें होतें. नंतर दादांनीं व माधवरावाची लढाई सुरू होऊन माधवराव दादांस शरण गेला, तेव्हां दादांनीं त्यास नदर कैदेंत ठेवून आपण राज्य कारभार पाहूं लागले. त्यांत पुष्कळ सरदारांचीं मनें दुखविलीं. त्यामुळें ते सर्व जाऊन मोंगलाकडे विठ्ठल सुंदर याच्या मार्फत फितूर झाले. अशी ही १७६३ ची स्वारी उपस्थित झाली.

४. ह्या राक्षसभुवनच्या लढाईस मराठे तांदुळज्याची लढाई म्हणतात, असें ग्रांट डफ साहेब लिहितात. पण ह्या बखरींत तसा प्रकार नाहीं. येथें उदगीरच्या लढाईस मात्र तांदुळज्याची लढाई असें नांव दिलें आहे. मागें पृष्ठ ५१ पहा.

५. विठ्ठल सुंदर—हे [illegible] एक—यांस 'राजे प्रतापवंत' असा किताब होता.

* खुमखुम असण्याचें कारण उदगीरच्या लढाईंत झालेला पराजय.

साहेब पुढें लढाईच्या प्रसंगास जाऊन उभे राहिले. लढाई सुरू झाली. पुढें लढाई होत आहे. त्या समयीं दादासाहेब हत्तीवर अंबारींत बसले होते. त्या हत्तीस दारू पाजून पायांत अंदू⁶ खिळले असतां तेथून आपण अंबारींतून तिरंदाजी करीत होते. अशी सारी हुजुरात लढाई घेत आहे. परंतु विठ्ठल सुंदर जातीनें लढाईस उभे राहिले. लढतां लढतां नवाबाकडील फौजेनें मोठा लगट लढाईचा केला. एकसारखा ऐशी नव्वद हजार पठाण श्रीमंतांवर चालून आला. त्यानें लढाईची मोठी शर्थ केली. त्यामुळें श्रीमंतांच्या फौजेचा मोड होऊन फौजेनें पळ काढला. हें पाहून विठ्ठल सुंदर पुढें येऊन दादासाहेब यांचा ‡हत्ती वळविला. अशी शिकस्त लढाईची झाली. त्या समयीं दोन कोस पाठीमागें रावसाहेब उभे होते त्यांजपाशीं लढाईतून सांडणीस्वार येऊन, झालें वर्तमान कचें श्रीमंतांस विदित केलें. त्या समयीं रावसाहेब घोड्यावरच बसले होते. तेव्हां सभोंवते रखवालीस स्वार होते त्यांस विचारलें कीं, "आतां विचार कोणता करावा?" त्या वेळेस सर्वांनीं एकच उत्तर केलें, "जशी सरकारची आज्ञा होईल त्याप्रमाणें करूं." असें श्रीमंतांनीं ऐकतांच श्रीमंत मागती विचारतात, "इतके असामी माझे जिवाचे सोबती आहां किंवा नाहीं?" असें श्रीमंतांचें वचन ऐकतांच सर्वांनीं मागती उत्तर केलें, "हें काय विचारावें? आपण खांवद, आम्ही चाकर; जिकडे खावंद जातील तिकडे येणें भाग आहे." असें सर्वांचें एकदिलाचें भाषण ऐकतांच श्रीमंतांनीं सांगितलें, "आतां घोड्याच्या अनीना* उचला." त्यासमयीं श्रीमंतसुद्धां पंधराशें स्वारांची †मांड एकदांच उठली. तेव्हां त्या वाटेनें मल्हारजी होळकर भेटले त्यांणीं रावसाहेबांस सांगितलें कीं, "माघारे चला. पुण्यान्वें राज्य करूं." ते वेळेस रावसाहेब बोलले कीं, "काका, भाऊसाहेब यांस आपण मागें बुडविलें असें ऐकत होतों तें आज खरें झालें." तें होळकर यांणीं ऐकतांच मल्हारराव बोलले कीं, "बाळा, आतां चलावें आणि माझी तलवार पहावी." तेव्हां रावसाहेब चढ्या घोड्यानिशीं होळकरासुद्धां गेले. दादासाहेब यांचा हत्ती घेरला होता त्याच्या आली-

---

६ अंदू=सांखळदंड.

‡ ही लढाई राक्षसभुवन येथें झाली. हें गांव गोदावरीचे तीरीं आहे. निजामअल्ली नदीपलीकडे उतरून गेला व विठ्ठल सुंदर आपल्या सैन्यासह जाणार तों मराठ्यांनीं त्यावर हल्ला सुरू केला. तेव्हां लढाईचा सर्व प्रसंग विठ्ठल सुंदर यांजवरच पडला. निजामअल्ली नदी पलीकडे असल्यानें त्याच्यानें आपल्या दिवाणास चांगलीशी मदत करवली नाहीं. ग्रांट डफ.

* लगामाच्या दोऱ्या.

† मांड=तुकडी, थवा.

७. पाणिपतच्या लढाईच्या वेळीं फितुरी केल्याचा, किंवा निदान कसुरी केल्याचा, आरोप होळकरावर आला होता.

८. चढ्या घोड्यानिशीं=एकदांही घोड्यावरून न उतरतां; एका धांवे सरसें; थांबल्याशिवाय किंवा दम घेतल्याशिवाय.

सरकारांत सल्ला केला. स्वारीखर्च व खंडणी भोंसले यांणीं दिली. पुढें तह केला. तहामध्यें असा ठराव झाला कीं ज्या वेळेस तुम्ही बोलावाल त्या वेळेस तुम्हांजवळ येऊं. असा तेंह[27] होऊन भोंसले निरोप घेऊन माघारे नागपुरास गेले.

श्रीमंत तिकडून निघाले ते मोंगलाई मुलखांत जाऊन बेदरपावेतों मुलूख जाळून लुटून दोन दोन वर्षें दिवेलावणीचा कौलें[28] होई अशी अवस्था करून स्वारी माघारी पुण्यास दाखल झाली. पुण्याच्या पेंठा दोन तीन जाळल्या होत्या त्या पुनः वसवून, रस्ते दोरी धरून घरें बांधावयास जागा दिली. वाडयाच्या लगत घरें होतीं तीं मागें हटवून जागा सभोंवतीं पैसें[29] केली.

पुढें कारभार चालिला. हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर व रामचंद्र गणेश कानडे जरीपटका घेऊन होते. त्या वेळेस महादाजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांणीं रामचंद्र गणेश यांची नालिस्ती सरकारांत लिहिली. त्याजवरून विसाजी कृष्ण विनीवाले त्या कामावर पाठविले. रामचंद्र गणेश यांस पुण्यांत आणविले सबब रामचंद्र गणेश रुसून जेजुरीस राहिले. पुढें समजी करून पुण्यास आणिले.

कर्नाटकांत स्वारी[31] जाऊन फिरून टिपूशीं लढाई घेतली. त्या लढाईंत टिपू हटला नाहीं. श्रीमंत तितक्यांतच उमजून, पानावर पान[32] ठेवून, कांहीं स्वारीखर्च दिला तो घेऊन स्वारी पुण्यास आली.

गोपाळराव पटवर्धन रुसून मोंगलाईंत गेले होते त्यांची समजी करून मागती पुण्यास आणून त्यांचे कामावर त्यांस पाठविलें. विसाजीपंत विनीवाले हिंदुस्थानांत गेल्यावर एक दोन संस्थानें हिंदुस्थानांत नवीं साध्य केलीं. दिल्लीस बादशहापावेतों सरशी सरकारचे फौजेची झाली. असा पराक्रम चोहोंकडे झाला. सरकारचा अंमल दिल्लीपावेतों चालू लागलें[33].

---

२७. या तहास ' कंकापुराचा तह ' म्हणतात (तारीख २३ मार्च १७६९.)

२८. ' दिवे लावणें चालवून दिलें ' असा कल्याण येथील प्रतीचा पाठ आहे.

दिवेलावणी=ओसाड देशाची किंवा निर्जन झालेल्या शहराची वसाहत करविणें.

दिवेलावणीचा कौल = ओसाड देशांत वसाहत करणारास दिलेली सनद. ह्या सनदेंत अमुक काळपर्यंत सरकार-दस्त पडणार नाहीं असें वचन दिलें असतें. (पुढें टीप ४८ पहा.)

२९. यावरून पूर्वी मंटई भरत होती तेथें घरें होतीं असें होतें.

३०. विसाजी कृष्णाशीं भांडण झाल्यामुळें रामचंद्र गणेश यास परत बलाविलें. विसाजी कृष्ण विनीवाले हे मुख्य सरदार होते. (१७७१) ग्रांट डफ.

३१. ही मुलुखगिरी १७६६–६७ सालची असावी.

३२. पानावर पान ठेवून = आपला मान कमी न होऊं देता, आपला मोठेपणा राखून.

३३. हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण, महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हे सरदार होते. त्यांणीं शाहआलम यास दिल्लीस तख्तावर बसविलें, व रोहिले यांना अगदीं मोड करून ते

इकडे श्रीमंत पुण्यास कारभार करीत असतां, सखारामबापू यांणीं दादासाहेबांकडे कांहीं फितूर केला. श्रीमंतांपावेतों चिठी जाण्याचा इलाज नाहीं म्हणून सरकारच्या कुळंविणी नदीवर धुवावयास येत असत, त्या येण्याची संधी राखून बापू यांणीं आपल्या कुळंविणी नदीवर धुवावयास पाठविल्या. त्यांच्या हातीं चिठी पाठविली. ती चिठी दादासाहेब यांचे कुळंविणीजवळ देत आहे तों इतक्यांत सरकारचा बातमीदार शिपाई फिरत होता त्यानें ती चिठी धरली आणि श्रीमंत रावसाहेब याजपाशीं नेऊन दिली. त्या रात्रीं बापूंस बलावणें सरकारचें जाऊन बापू वाड्यांत आले. ते श्रीमंतांस नमस्कार करून एकांतास बसले. त्या समयीं श्रीमंतांनीं बापूंस विचारिलें "सरकार-अपराधी आहे। त्याचें पारिपत्य काय करावें?" तेव्हां बापूंनीं उत्तर केलें कीं, "पायांत बिडी घालून किल्ल्यावर टाकावें." असें उत्तर होतांच श्रीमंतांनीं बापूंपुढें चिठी टाकिली. ती बापूंनीं पाहून बापू उगीच राहिले. तेव्हां श्रीमंत बापूंस म्हणतात, "तुमचे अजून कुचेष्टा करावयाचे ढंग जात नाहींत." तेव्हां बापूंनीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "आतां स्वामीपुढें आमची अक्कल चालून एकादें कुभांड होईल असें नाहीं. आतां फिरून आम्हांपासून अशी गोष्ट वांकडी व्हावयाची नाहीं." असें उत्तर ऐकून श्रीमंतांनीं सांगितलें, "आजचा अपराध तुम्हांस क्षमा केला. फिरून आढळलें असतां क्षमा होणार नाहीं. फिरून असे ढंग करूं नका." आणखी बारीक मोटीं वर्तमानें बापूंस विचारिलीं. त्यांचीं उत्तरें देऊन बापू घरीं गेले.

नंतर श्रीमंतांचे मनांत[३४] टिपूचे पारिपत्याची कांहीं ईर्षा राहिली होती. त्यासाठीं भोंसले यांस बलावणें सरकारचें गेलें. तेव्हां भोंसले येण्याची तयारी करून वकील पुढें रवाना झाले. देवाजीपंत पुण्यास येऊन श्रीमंतांची भेट घेतली त्या वेळेस *देवाजीपंत यांस विचारलें कीं, "राजे कधीं येणार?" तेव्हां देवाजीपंतांनीं उत्तर केलें कीं, "नागपुराहून निघाले." ही बातमी सरकारचे डांकेचीच होती. तेव्हां त्या बैठकीस देवाजीपंत यांणीं विनंती केली कीं, "आज्ञा झाल्यास बापूंच्या भेटीस जाईन." हें ऐकून श्रीमंतांनीं उत्तर केलें, "बरें आहे." तेव्हां सरकारचा कारकून देवाजीपंत याजबरोबर देऊन सखारामपंत बापू यांजकडे पाठविलें. ते जाऊन बापूंची भेट घेतली. त्या समयीं सखारामबापू लोडाशीं टेकून बसले होते. जवळ उपाध्या व एक कारकून बुदबळें खेळत बसले आहेत. त्या समयास देवाजीपंत जाऊन बापूंस[३५] भेटले. सलामालकीचीं‡ बोलणीं बहुत झालीं. सरकारचा

दुआबामध्यें छावणी करून राहिले होते. अशा प्रकारें पुनः मराठ्यांचा दरारा हिंदुस्थानांत सर्वांस वाटूं लागला. (१७७१)

† म्हणजे सरकारचा अपराध ज्याणें केला आहे तो.

३४. मागें पृष्ठ ६८ टीप *पहा.

* हेही साडेतीन शहाण्यांपैकीं एक होत.

३५. ही सखारामपंतबापू व देवाजीपंत यांची भेट नारायणरावाच्या मृत्यूनंतर झाली, असें निबंधमालेंत म्हटलें आहे तें कशावरून तें समजत नाहीं. (निबंधमाला अंक १३ पृष्ठ २८ पहा.)

‡ सलामालकी=रामराम, नमस्कार चमत्कार, विचारपूस.

कारकून बरावर आहे हें पाहून बापूंनीं आणखी कांहीं मजकूर विचारले नाहींत. बुदब खेळत होते त्या खेळण्यामध्यें एकजणास बापूंनीं डाव सांगितला कीं, "त्यांजकडील प्यादाच चाल पुढें झाली आहे; तुम्हीं आपला राजा दोन घरें पाठीमागें न्यावा." हें ऐकून देवा जीपंत उठून सखारामपंत बापू ह्यांचा निरोप घेऊन आपले बिऱ्हाडीं गेले. बरोबर कारकून होता त्याणें श्रीमंतांस येऊन सारा मजकूर विदित केला. तेव्हां श्रीमंतांनीं विचारलें, "बापू काय करीत होते?" तेव्हां कारकून म्हणाला कीं, "बापू उगाच बसले होते; दोघेजण जवळ बुदबळें खेळत होते." हें ऐकून श्रीमंतांनीं विचारलें, "बुदबळांत बापू कांहीं बोलले किंवा नाहीं?" ते वेळेस कारकुनानें सांगितलें कीं, "बुदबळांत एक डाव बापूंनीं सांगितला कीं, 'त्याच्या राजाचे प्यादाची चाल झाली आहे, तुम्हीं आपला राजा दोन घरें पाठीमागें न्यावा.'" हें ऐकून श्रीमंतांनीं कारकुनास सांगितलें, "असा आजचे तारखेचा बंद तूं आपले हातचा झाल्यामजकुराचा लिहून ठेवावा." असें सांगतांच त्या कारकुनानें बंद बातमीचा लिहून श्रीमंतांचे हवालीं केला. नंतर एकादोहीं दिवशीं सरका-रची डाक नागपुराहून आली, त्यांत लिहून आलें कीं, "भोंसले दोन मजला बाहेर गेले होते, ते माघारे नागपुरास आले." अशीं पत्रें पोंचतांच लागलेच देवाजीपंत यांस बोला-वून आणून विचारलें कीं, "राजे दोन मजला आले ते अद्यापी कां येत नाहींत?" हें ऐकून देवाजीपंतांनीं विनंती केली कीं, "आतां लवकरच येतील." त्या समयीं श्रीमं-तांनीं नागपूरचे डाकेचीं पत्रें देवाजीपंत यांस दाखविलीं आणि सांगितलें कीं, "बाहेर आलेले माघारे गेले. हा उपदेश सखारामपंत यांणीं तुम्हांस केला, त्याजवरून राजे माघारे गेले. परंतु आजपासून पंधरा दिवसांत राजे पुण्यास आले तर उत्तम; नाहीं तर ब्राह्मण म्हणणार नाहीं. मेखसूं* खालीं डोकें फोडीन." अशी जरब श्रीमंतांनीं देतांच देवाजीपंत हात जोडून विनंती करितात, "आतां राजे पंधरा दिवसांत आपल्या जवळ दाखल होतील यांत संशय नाहीं." अशी खातरजमेची गोष्ट सांगून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन आपले बिऱ्हाडीं गेले. जाऊन लागलींच पत्रें डाकेंत नागपुरास रवाना केलीं.

इकडे वर्तमान सोलापूर प्रांतीं मोंगलाईंत बखेडा होऊन सरकार अंमल देण्यास मोंग-लाईवाले यांणीं खलेल† केली. अशीं पत्रें बोभाटाचीं आलीं. त्याजवरून सरकारची मर्जी जाऊन तिकडे जाण्याच्या उद्देशें डेरे बाहेर दिले, आणि खांसा स्वारी[३६] बाहेर निघाली. समागमें नारायणरावसाहेब यांसही घेतले. तमाम सरंजामी व सरकारी हुजुरात

* मेखसूं=मेख, खुंटी. (तंबूची.)

† हा पाठ ई० प्रतीचा. क० प्रतीचा पाठ असाः—'सरकार अमलास सनद देण्यास मोंगलाई यांणीं [सुरुवात (?)] केली.'

३६. ही मोंगलावर स्वारी कधीं झाली हें पक्कें समजत नाहीं. १७६२ सालची असावी असें वाटतें.

तोफखान्यासुद्धां लाख सरंजाम समागमें घेऊन पंढरपूरचे रोंखानें चालले. मानदेशांतून वसमत् नांदेडपावेतों स्वारी सरकारची गेली. तेथें नांदेडावर मोंगलाई फौज होती त्या फौजेशीं लढाई होऊन ती फौज माघारी मोड झाल्यामुळें गेली. सरकारची स्वारी त्यांच्याच मागें चालली. ते बेदरपावेतों गेले. तेथें भागानगराहून वकील बोलण्यास आले. ते श्रीमंतांची भेट घेऊन नवाव यांणीं मजकूर सांगितल्याप्रमाणें बोलले. तेव्हां श्रीमंत म्हणतात कीं, "आम्हांकडून बिघाड झाला नाहीं; तुम्हीच कटकट काढितां हें नीट नव्हे. म्हणून आम्हीं येथपावेतों आलों. तुम्हांस तहाप्रमाणें चालावयाचें असल्यास स्वारीखर्च आतां आम्हांस द्यावा, म्हणजे आम्ही येथून माघारे जाऊं. विघाड यावयाचें असल्यास तसेंच सांगावें म्हणजे हैदराबाद येथून लांब नाहीं." असा मजकूर झाला तो नवाबाकडील वकिलांनीं हैदराबादेस लिहिला. तेथून नवाबाकडून उत्तरें आलीं कीं, "स्वारीखर्च देतों, माघारे जाणें." त्यासमयीं पंधरा लाख रुपये स्वारीखर्च घेऊन सरकारची स्वारी माघारी आली. ते पंढरपुरावरून मागती देवदर्शन घेऊन, बारामतीवर येऊन मुक्काम झाला. तेथें बारामतीकर ‡बाबाजी नाईक यांणीं श्रीमंतांस मेजवानी करायाची म्हणून चार मुक्काम सरकारचे तेथें झाले.

तेव्हां एके दिवशीं सरकारची स्वारी दरबारांत बिछायतीवर बसली असतां तेथेंच जवळ खंडेराव दरेकर व हिरोजीराव पाटणकर बसले होते. त्या समयीं लष्करांत सरकारचा हत्ती मस्त होता तो सुटला. त्या हत्तीच्या पाठीमागें शेंकडों मनुष्य *गडेकरी, महात वगैरे धांवत आहेत, भाले टोंचितात, चिरक्या§ दारूच्या सोडितात, परंतु हत्ती कोणाला आटोपत नाहीं. नीट हत्तीनें चाल सरकारच्या डेऱ्यावर केली. त्या समयीं उभयतां बंधू श्रीमंत बसले होते व दोन असामी जवळ बसले होते. हत्ती समोर पहातांच नारायणराव साहेब उठले. तेव्हां रावसाहेब यांणीं हातांत धरून खालीं बसविलें, आणि सांगितलें कीं, "हत्तीचे पायीं आपला मृत्यू नसला तर ह्या हत्तीच्यानें आपलें कांहीं व्हावयाचें नाहीं." असें म्हणून बैसविलें.

---

३७. भागानगर=हैदराबाद.

‡ बाबाजी नाईक=बापूजी—कवी मोरोपंत पराडकर यांचे यजमान. हे पेशव्यांचे आप्त होते.

* गडेकरी=हत्तीपुढें चालणारा भालेकरी.

§ चिरक्या=चिरकांड्या.

३८. ही गोष्ट ग्रांट डफ निराळ्या रितीनें सांगतात. ते म्हणतात पुण्याच्या नजीकच गुलटेंकडी आहे तेथें हत्तीचें झुंज लागलें होतें. तें पाहण्यास माधवराव व नारायणराव असे उभयतां गेले होते. पुढें झुंजणाऱ्या उन्मत्त हत्तींपैकीं एकजण ते बसले होते त्या स्थळाकडे रागानें धांवत येऊं लागला, तेव्हां जवळ असणारे लोक व चाकर मंडळी भिऊन पळूं लागली. तें पाहून नारायणरावही पळण्याकरितां उठूं लागला. तेव्हां माधवरावानें त्याचा हात धरून म्हटलें, "नारायणा, तुझ्याविषयीं अखबारनीस काय लिहितील?" असें ऐकून नारायणराव मुकाट्यानें खालीं बसला. त्या वेळेस आपाजीराव पाटणकर म्हणून एक मराठा शिलेदार जवळ बसला होता त्याणें मोठ्या शौर्यानें हत्तीकडे

चांगलें." हा मजकूर ऐकून वकिलानें विनंती केली कीं, "पत्र लिहून जाब आणवितों." त्यावेळेस श्रीमंतांनीं विचारलें कीं, "किती दिवसांत जाब येईल?" तेव्हां वकील ह्यांनीं कबूल केलें कीं, "आठ दिवसांत जाब येईल." असें ऐकून श्रीमंतांनीं भटजीस सांगितलें कीं, "आठ दहा दिवस आतां तुम्हीं स्वस्थ असावें." ह्याप्रमाणें झाल्यानंतर, दहा दिवस भरतांच ब्राह्मण फिरून वाड्यांत येऊन उभा राहिला. त्या ब्राह्मणास पाहून भोंडोरानपंत ह्यांस बोलावून आणून विचारलें, "त्या ब्राह्मणाचा जाबसाल काय आला?" त्या समयीं वकील बोलले कीं, "अजून जाब आला नाहीं." तेव्हां श्रीमंत म्हणतात, "ह्याना जाबसाल कधीं येणार?" फिरून करार त्यांनीं आठदहा दिवसांचा केला. तेव्हां भटजीस "स्वस्थ असा" अशी आज्ञा झाली. असे दोन तीन करार ठरले. दुसरी चतुर्थी आली, त्या समयीं श्रीमंतांची स्वारी थेउरास निघाली तेव्हां तो ब्राह्मण मौजे कवडी येथें जाऊन उभा राहिला. तों स्वारी त्या ठिकाणीं येतांच ब्राह्मण "फिर्याद!" म्हणून ओरडला. तेव्हां सरकारची स्वारी उभी राहून ब्राह्मणास जवळ बोलावून मजकूर विचारिला. तेव्हां ब्राह्मण बोलला "आज महिना जाहला, वाट पाहिली, आतां ब्राह्मण्य बुडालें म्हणून मला वाट फुटेल तिकडे जातों." हें श्रीमंतांनीं ऐकून ब्राह्मणास सांगितलें कीं, "तुम्हीं येथेंच स्वस्थ बसा. मी देवदर्शन करून माघारा आल्यानंतर तुमचा बंदोबस्त होईल. कांहीं चिंता करूं नये." असें म्हणून स्वारी देवदर्शन घेऊन, माघारी येऊन, तेथें उभे राहून निळकंठराव रामचंद्र पागे यांस आज्ञा झाली, "तुम्हीं येथून आतां मोंगलाई मुलखांत चलावें. जेथून मोंगलाई मुलूख लागेल तेथपासून पुनः दिवे लांवण्याचा कौल देत असें करावें. आम्हीं पुण्यास गेल्यानंतर तुम्हांकडे फौज व सरंजाम पाठवून देतों." याप्रमाणें आज्ञा करून श्रीमंतांची स्वारी पुण्यास येऊन, लागलीच फौज निळकंठराव रामचंद्र यांजकडे १०।१५ हजार रवाना केली. डेरेदांडे, तोफखाना वगैरे झाडून सरंजाम पाठविला. खेरीज सरंजामी यांस पत्रें पाठविलीं कीं, "निळकंठराव रामचंद्र यांस मोंगलाई मुलखांत रवाना केले आहेत, त्यांसमागमें तुम्हीं आपापली फौज घेऊन पंढरपुराचे मुक्कामीं त्यांस जाऊन मिळावें." अशीं ताकीद-पत्रें सर्वांस सरकारचीं गेलीं. त्याप्रमाणें निळकंठराव पंढरपुरास दाखल होतात तों झाडून सरंजामी येथें येऊन मिळाले. पन्नास हजार फौजेचा जमाव झाला. सोलापूर पार होतांच मोंगलाई मुलखामध्यें फौज गेली. तेथें मुलखांत फौजेचा उपद्रव झाला. लूट भारी होऊं लागली. असे लुटीत, मारीत बेदरचे आलीकडे चाळीस पन्नास कोस गेले. त्या समयीं हैदराबादेस नवाब निजामअल्लीखां यांस वर्तमान मुलखाचे गोभाट गेल्यामुळें समजलें. तेव्हां नवाब ह्यांनीं पुण्यास पत्रें आपले वकिलाकडे पाठविलीं कीं,

---

४७. मुलूख इतका उजाड करून टाका कीं, त्यांस त्याची पुनः वसाहत करण्याकरितां लोकांस सनदा घाव्या लागतील. मागें पृष्ठ ७० टीप २८ पहा.

"राव पंतप्रधान ह्यांचा आमचा बिघाड नसतां आमचे मुलखांत त्याची फौज येऊन उपद्रव दिला, ह्याचें कारण काय असेल तें तुम्हीं त्यांस विचारून लिहून पाठवावें." अशीं पत्रें येतांच वकिलांनीं सारा मजकूर पूर्वीपासून झाला होता तो लिहून पाठविला. त्या वेळेस नबाबांनीं तो मजकूर समजून, श्रीमंतांकडील वकील होते त्यांस बोलावून आणवून सांगितलें कीं, "ब्राह्मणाचे जाग्यासाठीं इतकी धूम केली ह्याचा विचार काय?" तेव्हां सरकारचे वकिलांनीं नबाबास अर्ज केला कीं, "त्याविषयीं दोन चार वेळां आपलेकडील वकिलांनीं मजकूर लिहून पाठविला, परंतु तीं पत्रें मध्येंच दाबिलीं; आपणांस मजकूर जाहीर केला नाहीं." रुखसतदौला दिवाण यांस नबाबांनीं विचारतांच त्यांणीं मजकूर सारा सांगितला. तेव्हां नबाब यांची मर्जी दौला यांजवर रोष झाली. मग श्रीमंताकडील वकील यांस नबाब यांणीं सांगितलें कीं, "तुम्ही आपले खावंदास लिहा, त्या भटजीचा बंदोबस्त आम्ही करून देतों." याप्रमाणें नबाबांचें बोलणें ऐकून सरकारच्या वकिलांनीं पत्रें पुण्यास लिहिलीं. तीं पत्रें सरकारांत पाहून त्यांचीं उत्तरें तत्क्षणींच डांकेंत रवाना केलीं. "ब्राह्मणाची जागा ब्राह्मणास द्यावी, फिरोन त्यांचे सरकारांतून या ब्राह्मणास कोणे एके गोष्टीचा उपसर्ग न लागे असें करून द्यावें. आज आमचे हिमायतीनें जागा ब्राह्मणानें घेतली. येविशीं त्याचे मनांत कीं, 'मला कोणे गोष्टीचा उपसर्ग येऊं नये,' काल आमचा कमजोर आला असतांही ब्राह्मणास उपद्रव लागूं नये, असें नबाब यांजपासून कुराण उचलून घ्यावें; व फौज आमची गेली आहे त्याचा खर्च ते आपले संतोषानें काय देतील तो घ्यावा म्हणजे फौज माघारी बलावून घेऊं." अशीं पत्रें जातांच गोविंदराव काळे वकील यांणीं तो मजकूर नबाबांस समजाविला. त्यांणीं गोष्ट कबूल केली. आणि नबाब यांणीं त्याप्रमाणें कुराण उचलून दिलें. मग पांच लक्ष रुपये स्वारीखर्चाचे दिले ते घेऊन, फौज माघारी आली. ब्राह्मण यास भागानगरास नबाब यांणीं नेऊन त्याची जागा त्याचे हवालीं केली.

इकडे हिंदुस्थानांत विसाजी कृष्ण बिनीवाले होते त्यांशीं व शिंदे, होळकर यांशीं कांहीं आपसांत चुरस वाढली. तो मजकूर बिनीवाले यांणीं पुण्यास हुजूर सरकारांत लिहिला. त्याजवरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांस पत्रें लिहून चार ढालाईत हिंदुस्थानांत रवाना केले. ते ढालाईत येथें पोंहचत तों मास पक्ष लोटला. इतक्या अवकाशांत उभयतां सरदार यांणीं बिनीवाले यांशीं मिळवून घेऊन त्रिवर्गांची सफाई झाली. असा मजकूर तेथें होऊन पुढें पातशाहा यांचे भेटीस दिल्लीस जाण्याचा मजकूर ठरला होता. तेव्हां ढालाईत

४८. आमचे हिमायतीनें=आमचें पाठबळ होतें म्हणून.

४९. भागानगर म्हणजे हैदराबाद. या ब्राह्मणाच्या एकंदर हकीगतीबद्दल ग्रांट डफ यांच्या ग्रंथांत उल्लेख नाहीं.

५०. ढालाईत=ढाल बांधलेले शिपाई. परिचारक.

५१. सफाई झाली=तंटा मिटला.

जाण्याच्या दिवशीं पातशाहा यांचीं बलावणीं भेटीचीं आलीं. तिघे सरदार फौज तयार करून अंबारींत बसून निघाले. त्या समयीं चालते स्वारींत ढालाईत जाऊन पोंचले. त्यांजला पाहतांच तिघांनीं हत्ती उभे करून अंबारीखालीं उतरून महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर हात जोडून त्या ढालाइतांस विचारितात कीं, "श्रीमंतांची मर्जी कशी आहे?" हें ऐकून ढालाईत यांणीं लखोटे पुढें टाकिले. ते लखोटे उभयतांनीं फोडून वाचून पाहिले आणि ढालाइतांस सांगतात कीं, "आज तुम्हीं मुक्काम करावा आम्हीं दिल्लीस पातशाहाचे भेटीस जाऊन येतों; उदयीक तुम्हांस रवाना करूं." त्या वेळेस ढालाईत यांणीं सांगितलें, "आम्हांस सरकारचा हुकूम नाहीं, आम्हीं आज तुम्हांस जाऊं देणार नाहीं. आम्हांस मार्गस्थ करावें, मग तुम्हीं भेटीस जावें." बहुत रदबदली केली परंतु ढालाईत यांणीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां तेथून फौजेंतून वकील पातशाहा यांजकडे रवाना केले आणि त्या वकिलांस सांगितलें कीं, "आज आमचें येणें होत नाहीं. आमच्या खावंदांचीं पत्रें घेऊन आले आहेत त्यांची रवानगी करून उदईक आपले भेटीस येऊं" असे वकील दिल्लीस पाठविले आणि स्वारी माघारी परतली. ते आपले डेऱ्यांत येऊन, तिघे खासे एक जागीं बसून पत्रांचीं उत्तरें सरकारास लिहिलीं. बिनीवाले यांणीं मागें गिलच्यांचीं पत्रें लिहिलीं होतीं परंतु हालीं सफाई झाल्याचा मजकूर लिहून दिला. तसेंच शिंदे, होळकर यांणीं तशींच पत्रें सरकारास लिहिलीं. "आम्ही सरकारचे आज्ञेशिवाय नाहीं." अशीं पत्रें लिहून ढालाईत यांचे हवालीं केलीं. चौघांस चार पोषाग दिले व आणखी बक्षीस दिलें अशी ढालाईत यांची रवानगी केली, हा मजकूर दिल्लीस पातशाहा यांणीं ऐकून तोंडांत बोट घातलें कीं, "धन्य आहे कीं, चार ढालाईत यांणीं दोन लाख फौज माघारी फिरवून नेली हा ज्याचा हुकूम, तो खावंद कसा

---

५२. हे बादशहा शहाअलम हे होत. हे कांहीं वर्षे बहार, अलाहाबाद वगैरे प्रांतीं भटक्या मारीत फिरत होते. त्यांस विसाजी कृष्ण व महादजी शिंदे, यांनीं दिल्लीस आणून तख्तावर बसविलें. (१७७१.)

माधवरावांस एकंदर सर्व सरदार वचकून असत. १७६९ सालीं शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांस हिंदुस्थानांत जाण्याचा हुकूम माधवरावानें दिला. त्याप्रमाणें तावडतोब सरदार निघून चालते झाले. महादजी शिंदे मात्र, आपल्यावर पेशव्यांची विशेष कृपा आहे असें पाहून, तसेच टंगळमंगळ करीत आपले गोटांत राहिले. दोन तीन दिवसांनीं माधवराव घोड्यावर बसून थेऊरास जात असतां शिंद्यांचें लष्कर त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्यांनीं जाण्याची तयारी देखील नाहीं, असें पाहून माधवरावांनीं महादजीस बलावून आणिलें आणि म्हटलें, "महादजी, तुमचें हें अवघेंच पिटाईचें वर्तन पाहून मी थक्क होत आहें! थेऊराहून परत येतांना जर येथें एक तंबू अगर एक माणूस उभा माझ्या दृष्टीस पडला, तर तुमची छावणी लुटून फस्त करीन व जहागीर हिसकावून घेईन याची याद राखा." हें ऐकून शिंदे निमूटपणें परत जाऊन आपला गोट मोडून एकदम चालते झाले.

या वेळीं पाटिलबोवांचा हेतु यजमानाचें पाणी जोखण्याचाही कदाचित् असेल !

असेल!!" असें बोलून मोठा विस्मय केला. दुसरे दिवशीं पातशहाचे भेटीस तिघे सरदार गेले. त्यांच्या यांच्या भेटी होऊन परस्परें बोलणीं होऊन तिघांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. ढालाईत पुण्यास दाखल जाहल्यावर पत्रें पाहून श्रीमंत संतोष पावले.

पुढें त्रिंबकराव मामा पेंठे फौजेसुद्धां पेशजी जाऊन, तुंगभद्रापार होऊन टिपूचे मुलखांत छावणी करून होते, त्यांस पत्रें सरकारचीं गेलीं, "सालमजकुरीं आमची स्वारी[53] टिपूवर करावयाचा बेत आहे. वरसात गेली म्हणजे त्या रोखानें डेरे देतों; तुम्हीं टिपूस सावध करावें." अशीं पत्रें त्रिंबकराव मामा पेंठे यांस गेलीं. इकडे श्रीमंतांचे शरिरास कांहीं विकृती झाली. ती दिवसानदिवस जडकावत चालली. त्यामुळें श्रीमंतांची प्रकृत फारच विघडत चालली. तसेच श्रीमंत डेऱ्यास दाखल झाले. तेथून निघाले ते मजल दरमजल कर्नाटक प्रांतीं चालले. कृष्णेपावेतों गेले. तेव्हां शरिरास फार विकृती झाली, म्हणून कृष्णातिराहून स्वारी माघारी फिरली. ते दरकूच पुण्यास येऊन दाखल जाहले. तेव्हां शरिरास दिवसेंदिवस बहुतच विकृती होत चालली. वैद्यही बहुत आणिले. हिंदुस्थानांतून गंगों[54] विष्णू मोठे नामांकित वैद्य त्यांसही आणिलें. परंतु उताराची जात[55] नाहीं. दिवसेंदिवस शरीरही क्षीण होत चालले. वैद्य यांनीं मोठे उपाय केले. परंतु औषध लागू पडेना. झाडून वैद्य मिळून रोगाची चिकित्सा करून निदान ठरविलें, "या रोगाचें नांव राजयक्ष्मा." असें ज़ाहलें त्या समयीं श्रीमंतांचे मनांत अशी गोष्ट आली कीं "आतां येथें राहून उपयोग नाहीं. आतां थेउरास श्री गणपतीचे चरणाजवळ जाऊन पडावें. मग तेथें काय होणार असेल तें होईल."

असा निश्चय करून झाडून सरदार व मानकरी व हुजुरात व सरंजामी लोक तमाम फौजेसुद्धां कारभारी झाडून थेउरच्या मुक्कामीं यावें, अशी आज्ञा सरकारची जहाली. त्याप्रमाणें सर्व फौजा व कारभारी व मुत्सद्दी व दरकदार झाडून थेऊर मुक्कामीं येऊन राहिले. तमाम फौजा सभोवत्या डेरे देऊन उतरल्या. अठरा* कारखाने तेथेंच राहिले. याप्रमाणें

---

५३. या १७७०–७१–७२ च्या मुलुखगिरीचें वर्णन येथें दिलें नाहीं. या वेळीं हैदराची खोड खूपच मोडली. श्रीरंगपट्टणास वेढा घालून त्यास दुसरे ठिकाणीं इतकें जेरीस आणिलें कीं, श्रीमंतांच्या वळकट दुखण्याच्या बातमीवरून त्रिंबकराव मामा घाबरत परत आले तरी शिवाजी महाराजांच्या तीर्थरूपांच्या जहागिरीचे पांच प्रांत—कोल्हार, बंगळूर, उसकोटा, बाळापूर व सीरा—३६ लक्ष रुपये मागील बाकी व स्वारीखर्च, आणि १४ लक्ष रुपये दरसाल खंडणी, इतकें कबूल करण्यास हैदरास भाग पाडलें.

५४. लागवणकर वैद्याविषयीं एक गोष्ट प्रसिद्ध आहे, तीस येथें आधार नाहीं.

५५. जात=अवलेश.

* अठरा कारखाने=सरकारी मुख्य अठरा खातीं. हीं, उष्टर–खबूतर–जनान–जवाहिर–जामदार–जिकीर–तालीम –तोफ–थट्टी–दप्तर-

सर्व निघून थेउरचे मुक्कामीं येऊन राहिले. पुण्यांत फक्त दादासाहेब व आणंदीबाई अशीं राहिलीं. व आणखी वाड्याचा बंदोबस्त करून सारे थेउरास येऊन राहिले. तेथें दैवी उपाय अनुष्ठानास ब्राह्मण घातले. गणपतीची आराधना मांडली. वैद्य-उपायही चालला. नारायणरावसाहेब सुद्धां थेउरचे मुक्कामास जाऊन राहिले. पुढें त्रिंबकराव मामा पेंठे कर्नाटकांत टिपूच्या मुलखांत छावणी करून होते त्यांस पत्रें पूर्वी सरकारचीं गेलीं होतीं कीं, "सांप्रत स्वारी मोहिमेस येते, तुम्हीं टिपूस सावध करावें." त्यांस फिरून पत्रें पाठविलीं कीं, आमचे शरिरास फारच विकृती झाली तत्रापी कृष्णातीरपर्यंत आलों होतों; पुढें येण्याचें अवसान राहिलें नाहीं म्हणून परत माघारे आलों. तों शरिराला फारच व्याधीनें ग्रस्त केलें म्हणून हल्लीं थेउरचे मुक्कामीं येऊन राहिलों, तर तुम्हीं फौजेसुद्धां निघोन माघारें यावें." अशीं पत्रें कर्नाटकांत जाऊन पोंचतांच त्रिंबकरावमामा पेंठे फौजसुद्धां तुंगभद्रा उतरून, आलीकडे येऊन, तेथून दरकूच येऊन पुण्यास पोंचले. तेथून थेउरास येऊन श्रीमंतांची भेट झाली. सर्व बारीक मोठें वर्तमान श्रीमंतांस समजाविलें. थेउरचे मुक्कामीं झाडून मुत्सद्दी येऊन थेउरास राहिले.

मग नाना फडणीस व मोरोबादादा फडणीस, हरिपंततात्या फडके, त्रिंबकरावमामा पेंठे व सखारामबापू व महादाजीपंत गुरुजी, बाजीपंत अण्णा, गोविंद शिवराम खाजगीवाले व आनंदराव जिवाजी पानसे, विंचुरकर, पटवर्धन, राजेबहाद्दर, अशी सर्व लहान थोर सरदार मंडळी व मुत्सद्दी मंडळी येऊन दरबारीं बसले आहेत. त्या वेळेस श्रीमंत आंगांत आंगरखा घालून डोकीस पागोटें, वरून शालनाम्याचा रुमाल बांधून पायांत विजार घालून बसले. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं गोष्ट काढली कीं, आमचे कारभाराचे हेतू बहुतेक पुरते झाले, परंतु तीन गोष्टी मनांत राहिल्या." असें सरकारचें बोलणें ऐकतांच नाना फडणीस व हरिपंत फडके यांणीं विनंती केली कीं, "कोणत्या गोष्टी मनांत राहिल्या असल्या त्या आतां बोलावयास मनांत संशय येऊं नये, सेवकांच्यांनीं पार व्हावयाजोग्या असल्यास रुकार देऊं; नाहीं तर उगेच राहूं." असें ऐकतांच श्रीमंत म्हणतात, "पूर्वी भाऊसाहेब, विश्वासरावसाहेब, पाणिपतास लढाईंत गर्क झाले तें वर्तमान ऐकून गिलच्यांचे पारिपत्यास तीर्थस्वरूप दादासाहेब गेले; त्यांणीं पारिपत्य केलें; तथापी गिलच्यांचें पारिपत्य माझे मना जोगें झालें नाहीं." असें बोलून नाना फडणीस व हरिपंततात्या फडके यांस उत्तर सांगतात कीं,- "तुम्हीं मघाशीं विचारलें कीं, काय असेल ती आज्ञा करावी म्हणून त्याचें

दारू-दिवान-नगार-पील-फरास-बंदी-मोदी-शिकारखाना. हे अठरा कारखाने निरनिराळ्या प्रकारें दिले आहेत. (मोल्स्वर्थकृत कोश पृष्ठ १४.) यांतील बहुतेकांचे अर्थ स्पष्ट आहेत. 'जिकीरखाना' म्हणजे [illegible] ठेवण्याची जागा. पीलखाना=गजशाळा. मोदीखाना=लष्करचें धान्याची वगैरे कोठी.

उत्तर तुम्हांला सांगतों. एक गिलच्यांचें पारिपत्य, दुसरें टिपूचें पारिपत्य, तिसरें मला कर्ज जहालें व माझीं खतें सावकारीं गुंतलेलीं आहेत तीं आणून द्यावीं, तर माझे हेतू पूर्ण झाले असें होईल."

त्या वेळेस सर्व मंडळी बसलेली होती, परंतु कोणाच्यानें हिंमतीचें उत्तर झालें नाहीं. त्या समयीं नाना फडणीस यांणीं छातीला हात लावून श्रीमंतांची खातरजमा केली, या तिहीं गोष्टींची काळजी सरकारांनीं ठेवू नये, तिन्ही गोष्टी आम्ही पार करितों." तें ऐकून श्रीमंत रावसाहेब संतोष पावले आणि म्हणतात, "सावकाराकडे खतें आहेत तीं माझ्या डोळ्यांदेखत मजजवळ आलीं पाहिजेत, तर माझा प्राण गुंतणार नाहीं." असें ऐकतांच नाना यांणीं रामचंद्र नाईक परांजपे यांस जवळ बोलावून सांगितलें कीं, "नाईक, तुम्हीं सावकाराचे पंचवीस लक्षांचे हवाले घेऊन, तुम्ही आपले नांवाचे चिठ्ठे देऊन, श्रीमंतांचे नांवाचीं खतें आहेत तीं आणून श्रीमंतांपुढें ठेवावीं." असें नानांनीं सांगतांच, परांजपे यांनीं सर्व सावकार यांजकडे जाऊन, सरकारचे कर्जाचे हवाले घेऊन, आपल्या नांवाच्या चिठ्या देऊन सरकारच्या नांवाचीं खतें होतीं तीं माघारीं आणलीं, आणि श्रीमंतांपुढें ठेविलीं तीं खतें पाहून श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न जहाली.

त्यावेळेस हरिपंत तात्या फडके तेथें होतेच, त्यांस श्रीमंत बोलतात कीं, "तुम्हीं माझी सेवा एकनिष्ठपणें केली; तुम्हांस काय द्यावें?" तेव्हां तात्या यांणीं हात जोडून विनंती केली कीं, "जें स्वामी कृपा करून देतील तें घेईन." असें ऐकतांच श्रीमंत यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुम्हांस गांव इनाम देईन, अथवा महाल मागितले तरी देईन, परंतु माझे मागें चालणें कठीण. अनेक तऱ्हेचे कारभार होतील तेव्हां तुम्हांस श्रम वाटतील कीं, 'श्रीमंतांनीं दिलें आणि आतां याला हे हिसके देतात.' हें नीट नाहीं. यास्तव असें देणें देतों कीं, ज्यावर कोणाचा वारसा नाहीं." हें ऐकून फडके यांणीं गोष्ट कबूल केली. त्या समयीं आपले श्रीवर्धनचे देशमुखीपैकीं आपले जातीचा हिस्सा हरिपंत तात्यांस बक्षीस देऊन, पत्रें करून दिलीं. असें देणें दिलें.

पुढें दादासाहेब यांस थेउरचे मुक्कामीं भेटावयास आणिलें. त्यांची व रावसाहेब यांची भेट होऊन[५६], दादासाहेब यांस जवळ बसवून, सर्व राज्यप्रकरणीं बोलणीं दादासाहेब यांशीं बोलून, नारायणराव साहेब यांस जवळ आणवून दादासाहेब यांचे हातीं दिलें; आणि सांगितलें कीं, "आतां याचा प्रतिपाळ करणें सर्व तुम्हांकडे; जसा नानासाहेब

५६. ह्या शेवटल्या भेटी—माधवरावांचीं अंतकाळचीं भाषणें—रमाबाईचा शोक—तिचीं भाषणें व सती जाणें—ह्या सर्व गोष्टी राव ब० कीर्तने यांच्या थोरले माधवरावांच्या नाटकांत उत्तम प्रकारें वर्णिल्या आहेत—त्यांतच रामशास्त्रीबावांची निस्पृहता—रमाबाईची व माधवरावांची परस्पर प्रीती—दादांचा हेकटपणा—वगैरे गोष्टींचेंही चांगलें वर्णन केलें आहे.

यांणीं सर्वांचा प्रतिपाळ केला, तसा तुम्हीं आतां या मुलास जवळ घेऊन राज्यकारभार करावा. आतां मनांत कोणते गोष्टीची आढी ठेवूं नये. सर्व तुमचें आहे असें समजून, या मुलावर दृष्टी देऊन राज्य चालवावें. या परतें आतां सांगणें काय? आपण सर्व जाणत आहां. मीं लेंकरानें काय सांगावें?" असें दादासाहेब यांणीं ऐकून रावसाहेब यांची खातरजमा केली कीं, "बाळा, तूं आतां या गोष्टीची चिंता कांहीं करूं नको. जसें वडिलांनीं चालविलें तसेंच पुढें चालवीन, यांत संशय तिळप्राय मनांत येऊं देऊं नको." अशी खातरजमा दादासाहेब यांणीं रावसाहेब यांची केली.

नंतर सखारामबापू यांस जवळ बोलावून, श्रीमंतांनीं जवळ बसवून बापूंस सांगितलें कीं, "आतां पुढें राज्य चालविणें तुम्हांकडे आहे. आजपर्यंत ज्या गोष्टी जाहल्या त्या मनांत न आणितां निःसंशय राज्यकारभार चालवावा." त्या वेळेस नारायणराव साहेब यांस बोलावून बापूंचे हातीं दिलें कीं, "हें लहान लेंकरूं, याणें कांहीं पाहिलें नाहीं, याचा सांभाळ चांगला करून, राज्य कारभार न्यायनितीनें चालवावा. आतां दुसरा अर्थ मनांत न आणितां काम करावें." हें ऐकून बापूंनीं श्रीमंतांचे पायास हात लावून बोलले, "आतां मजकडून वांकडी वर्तणूक कांहीं व्हावयाची नाहीं." असें श्रीमंतांचे पायास हात लावून सांगितलें.

पुढें रामचंद्र नाईक परांजपे यांणीं सावकारी हवाले घेऊन सावकारांच्या चिट्या माघाऱ्या आणिल्या. त्याबद्दल सरकार परांजपे यांजवर कृपावंत होऊन पालखीची मर्त्तें परांजपे यांस दिलीं.

पुढें नाना फडणीस व मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, रामचंद्र गणेश, गोविंद शिवराम, बाजीपंत अण्णा, महादाजीपंत गुरुजी असे सर्व बोलावून आणून, राज्याची निरवानिरव केली. सर्व नारायणराव साहेब यांस निरवून शके १६९४, नंदननाम संवत्सरे, सन् सल्लास सबैन मयां व अल्लफ, कार्तीक वद्य ८ बुधवार, प्रातःकाळीं, प्रहर दिवसास थेऊरास श्री गणपतीजवळ कैलासवास केला.

त्यासमयीं रमाबाईसाहेब हीं बरोबर जाण्याचा निश्चय करून, प्रेतासमीप येऊन बसलीं. तें पाहून कारभारी वगैरे मंडळी यांनीं बहुतां प्रकारें वारिलें; परंतु कोणाचें न ऐकतां निश्चयात्मक गोष्ट खर्चीत सांगितली कीं, "मला पाठीमागें रहावयाचें नाहीं." दादासाहेब व पार्वतीबाईसाहेब यांचेंही वचन मान्य केलें नाहीं. तेव्हां सर्व्यांस समजलें कीं, जाण्याचा निश्चय खरा. तेव्हां जाण्याची तयारी करून साहित्य केलें. समागमें रमाबाईसाहेब यांणें पांडून, सर्वांस द्यावयाचें तें देऊन, निघते वेळेस फिरून रमाबाई यांणीं दादासाहेब व सखारामबापू या दोघांस नारायणराव याविषयीं बहुत प्रकारें निरविलें कीं, "हें लहान लेंकरूं, यास प्रति-

५७. ही सोलापूरकर जोशी यांची कन्या. | ५८. पार्वतीबाई=सदाशिवरावांची स्त्री.

पाळ तुम्हीं आतां चांगला करावा, दुसरा भाव दाखवूं नये." मग वाई सहगमनास निघाली. सर्व मंडळी मुत्सद्दी व कारकून व कारभारी बरोबर मानकरी व सरदार सर्व निघाले. स्मशानांत जाऊन वाई सती गेली. सर्व क्रिया बारा दिवस पर्यंत नारायणराव साहेब यांणीं केली.

नारायणराव बल्लाळ इ० स०—१७७२–१७७३.

[माधवराव यांस] तेरा दिवस झाल्यानंतर दादासाहेबसुद्धां सर्व कारभारी व मुत्सद्दी व कारकून व सरदार व मानकरी असे मिळून नारायणराव साहेब यांस घेऊन पुण्यास आले. नंतर सातार्‍यास जाण्याचा निश्चय ठरला. नारायणराव साहेब यांस घेऊन दादासाहेब व सखारामबापू, पुरंदरे बजावा व नाना फडणीस व हरिपंत फडके अशी सर्वत्र मंडळी पुण्याहून निघून, सातार्‍यास जाऊन, राजे यांस भेटून, सर्व मजकूर विदीत करून, पुढें "नारायणराव यांचे नांवें पेशवाईपदाचीं वस्त्रें द्यावीं," अशी सर्वांनीं विनंती केली. नंतर राजे यांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें नारायणराव यांस देऊन शिक्के कटार हवालीं केली.[1] मग तेथून महाराजांचा निरोप घेऊन पुण्यास आले. नंतर कारभार करूं लागले.

तेव्हां दादासाहेब यांस पहिल्याप्रमाणेंच ठेविलें.[2] तें दादासाहेब यांचे मनास वाईट वाटून मोठा विषाद वाटला. पुढें कारभाराचें अंग दादासाहेब यांजकडे कांहीं नाहीं असें जाणून दादा यांणीं तपश्चर्या मांडली. त्या समयीं नारायणराव साहेब यांणीं दोन चार वेळां जवळ जाऊन विनंती केली कीं, "आतां आपण राग सोडून राज्यकारभारांत चित्त घालून तुम्ही आम्ही एकचित्त होऊन राज्य चालवूं. अशी वारंवार नारायणराव साहेब यांणीं विज्ञापना केली. परंतु तें दादांचे मनांत येईना. सारा हेतू हाच कीं, "मीच राज्य करीन." असा निश्चय दादांचा जाणून रावसाहेब[3] कारभार करूं लागले. मध्यें नारायणराव साहेब गंगापुरास गोपिकाबाई[4] यांस भेटावयास गेले. तेव्हां पाठीमागें दादासाहेब यांणीं फितूर

१. वस्त्रें दिसेंबरांत मिळालीं. या वेळीं सखारामबापूंस कारभार्‍याचीं वस्त्रें दिलीं. बजावा पुरंदरे दिवाण झाले व नानांस फडणिशीचे जागेवर कायम केलें.

२. दादा कांहीं दिवस मोकळे होते. पण लौकरच त्यांस सर्व कारभार्‍यांच्या अनुमतें कैदेंत ठेविलें. बापूंच्या मनास मात्र हा विचार आला नाहीं.

३ माधवराव, नारायणराव व सवाई माधवराव यां सर्वांस "रावसाहेब" असेंच या बखरींत म्हटलें आहे.

४. ही माधवराव व नारायणराव यांची आई. राघोबादादावरून हिचें माधवरावाशीं विनसल्यावरून ती पुण्याहून एकदां निघून गोदातिरीं गेली ती पुनः परत आली नाहीं. सवाई माधवरावांच्या मुंजीच्या वेळीं नाना फडणीस यांणींही समारंभास येण्याविषयीं बहुत आग्रह केला, परंतु त्या बाईनें ती गोष्ट कबूल केली नाहीं.

केला. ती बातमी गंगापुरास रावसाहेब यांस समजल्यानंतर लागलेच टाकोटाक पुण्यांत येऊन, सारा मजकूर मनास आणून, बराबर बंदोबस्त करून, सारे फितुरवाले धरून किल्ल्यावर टाकिले.

असा बंदोबस्त केला. आणखी फिरून दादासाहेब यांस रावसाहेब यांणीं वारंवार हेंच सांगितलें कीं, "आपण राग सोडून यावा. तुम्ही आम्ही एकत्र होऊन राज्य चालवूं" याप्रमाणें नारायणराव सांगत गेले. परंतु तें दादा यांचे चित्तास न येई. वाड्यांत सदर-बारगीर होते ते बापू यांणीं दूर केले. दादासाहेब यांचेभोंवतीं चौकी पहारे कडोविकडीचे ठेविले. तेव्हां पासून दादासाहेब उपवास करूं लागले. इकडे राज्यकारभार चालूं लागला. असें करीत असतां सहा महिने लोटले.

नंतर दादासाहेब यांणीं गारदी यांजकडे फितूर मांडला. नऊ लाख रुपये गारद्यांस देऊं म्हणून कागद लिहून दिला आणि नारायणराव साहेब यांस कैद करावें. या मसलतीस सखारामबापू यांचे आंग होतें तें बाहेर दृष्टीस येऊं दिलें नाहीं. आणखी एक दोन असामी यांचा सल्ला त्यांत होता. हा मजकूर सारा आनंदीबाई यांणीं केला. तेव्हां जे कागदपत्र केले, ते आनंदीबाई यांणीं पाहून 'धरावें' असें जें होतें त्या 'ध' चा 'मा' केला. ही गोष्ट सखारामपंत यास माहीत नव्हती.

राज्यकारभार करीत असतां श्रावणमासाचा *उत्साह जाहल्यानंतर गणेश चतुर्थीचे उत्साहास‡ आरंभ झाल्यानंतर उत्साहाचे संधींत कुलाब्यास राघोजी आंग्रे यांस बलावणें सरकारचें गेलें होतें. तेही पुण्यास निघून आले. उत्साह जहाल्यानंतर रावसाहेब आंग्रे यांस भेटावयास गेले. त्यांस भेटून, त्यांस रहाण्याचें सांगून, स्वारी सरकारची पर्वतीस देवदर्शनास जाऊन माघारी फिरली. त्या समयीं फितुराची गुणगूण समजली. वाटेनें हरिपंत फडके यांस श्रीमंत बोलले, "हें काय? हा मजकूर तुम्हीं मनास आणिला कीं नाहीं?" त्या समयीं हरिपंत यांनीं उत्तर केलें, "आतां जेवून आल्यानंतर याचा विचार करूं." असें बोलून हरिपंत आपले घरीं गेले. श्रीमंत वाड्यांत आले. भोजनास उशीर झाला म्हणोन वांकनीस यांस सांगितलें कीं, "उद्देक गोरोंनी

५. सदरबारगीर = वाड्यांतील पहाऱ्यावरील स्वार.

६. गारदी=गार्दी. हा शब्द पोर्तुगीज-Guarda इं० Guard या शब्दापासून मराठींत आला.

७. मजकूर=खटपट.

* दक्षणेचा समारंभ.

‡ हा टोलेजंग उत्सव गणपती-महालांत ११ दिवस होत असे. तेथें केळीच्या खुंटा एवढाल्या मेणबत्त्या हरदासाचे दोन्ही बाजूंस लावीत व प्रत्येक झुंबरांत व झाडांत ७५।७५, मेणबत्त्या लागत. व ११ दिवसांचे ११ निरे त्यांत मिळत त्यांनीं पानें व चुना हिशाब करून दिव्याने साहित्याची पंचांना वेगळी होई! (पुणें शहरचें वर्णन पहा.)

८. ता० ३० आगस्ट १७७३ रोजीं.

९. गोसांवी—उत्सवाचे हरदासबोवा.

यांस भोजनास बोलावूं." असें बोलून श्रीमंत भोजनास बसले. भोजन करते वेळेस ही गुणगूण सारी समजली. परंतु होणार तें चुकत नाहीं, तें सर्व घडून येतें. श्रीमंत भोजन करुन उठल्यानंतर विडा घेऊन महालांत निजावयास गेले.

ती संधी राखून तुळाजी पोंवार खिजमतगार, निरोप दादासाहेब, हा गारदी यांस फळवावयास गेला. आणि गारदी यांस सांगितलें कीं, "आतां तुम्हीं उशीर करूं नका तुमचा फितूर सारा वाड्यांत समजला आहे. अशा वेळेस संधी साधेल तरच कार्य घेप-टास लागेल. नाहीं तर सारे अवघे फाशांत पडाल." असें वर्तमान तुळाजीनें सांगून, गारदी तयार करुन, हजार दोन हजार गारदी बंदोबस्त होऊन, दिल्ली दरवाज्यावर येऊन, आंत जाऊं लागले. तेव्हां चौकीदार यांणीं मनाई करतांच गारदी यांणीं दरवा-ज्यांत तोडातोड करुन आंत नीट चालले आणि वाडग्याचे तटावर गेले. त्या समयीं इच्छारामपंत ढेरे, पागा हुजूर, हे जेवून वाड्यांत येत होते त्यांनीं गारदी पाहून, "काय आहे? काय आहे?" म्हणोन बोलूं लागले. तें तुळाजीनें ऐकून, तुळाजी गारद्यांस बोलतो, "याला मारा, पहातां काय?" असें गारद्यांनीं ऐकून गारदी निःसंग ढेरे यांजवर चालून आले. ते इच्छारामपंत यांणीं पाहून गोशाळेंत शिरले कीं, "गाईचा आ-सरा केल्यानें तरी वांचेन." परंतु ते गारदी निष्ठुर, त्यांजला दया कोठून? इच्छाराम-पंत गाईच्या आड पडला असतां, गाईसुद्धां गारद्यांनीं इच्छारामपंतास ठार केलें. अशी मारामार करीत वाड्यांत शिरले. शिरुन वाड्यांत दिवाणखान्यांत चढले. तेथें आबाजीपंत होता, तो कवाडें लावूं लागला. तें पाहून गारदी बोलले, "कवाड लावितां तोडीन." तें आबाजीपंत यांणें ऐकिलें. परंतु कवाड लावूं लागला. तेव्हां गारदी धांवून, आबाजी-पंत यांस ठार केला, आणि गारदी आंत शिरले. अशी गर्दी वाड्यांत मोठी पाहून सैंफेली वरती गारदी चढले आहेत हें पाहून, शहरांत मोठी हूल* पडली. मोठी गडबड जाहली. लोक चोहींकडे पळूं लागले. बाजारकरी यांणीं दुकानें लाविलीं.

इकडे वाड्यांत रावसाहेब निजले होते ते उठून, गणपतीचे रंगमहालांतून, कोठीच्या

---

१०. दिल्ली दरवाजा=मुख्य द्वार. हें द्वार दिल्लीकडच्या बाजूस म्हणजे उत्तरेस ठेवण्याची चाल होती. हें दिल्लीपतीच्या सन्मानार्थ अ-सावें. हा दिल्ली दरवाजा अद्याप आहे. त्याच्या पुढील मैदानांत मंडईचा भाजीबाजार थोडे वर्षांपूर्वी भरत होता.

ग्रांट डफ म्हणतात गारदी उत्तरेच्या दरवा-ज्यानें (म्हणजे दिल्ली दरवाज्यानें) न शिरतां पूर्व द्वारानें (गणेश दरवाज्यानें) आंत गेले.

११ सफेली=तटाची गच्ची.

*हूल=गडबड, धांदल.

१२. दिल्ली दरवाज्याप्रमाणें हीं स्थानें प-हाण्याची कोणास आशा नको. हलींच्या अ-मलाच्या प्रारंभींच वाड्याचें दहन झालें. हलीं दिल्ली दरवाजा व त्याच्या संगतिणी-भोंवतील भिंती-मात्र येथें एकदां असें स्थल होतें असें हळूच खालीं माना घालून सांगत उभ्या आहेत.

जिन्यानें चढून, दादासाहेब यांजकडे चालिले. त्या समयीं चापाजी टिळेकर खिजमतगार व नारोबा फाटक शिष्या, असे दोघेजण बरोबर होते. त्यांसुद्धां दादासाहेब यांजकडे जाऊन रावसाहेब म्हणतात कीं, "गारद्यांनीं वाड्यामध्यें मोठी धूम करून मारामारी केली, म्हणून मी तुम्हांपाशीं आलों, तुम्ही हा फितूर केला. ते गारदी आतां समजावून वाटेस लावावे. तुम्हांस राज्य करणें असल्यास मला कैदेंत घालून, सुखें राज्य करावें." असें बोलणें बोलतात ती बातमी गारद्यांस लागतांच, गारदी निःसंग होऊन दादासाहेब यांजकडे आले. तें पाहून नारायणराव साहेब यांनीं दादासाहेब यांच्या कंबरेस मिठी घातली. हें पाहून खरगेसिंग[13] व सुमेरसिंग व महंमद इसब हे तलवारा उपसून धांवले. त्या समयीं तुळाजीनें[14] जाऊन श्रीमंतांस ओढून आणिलें आणि तोंडानें बोलतो, "आतां कां पळतोस?" असें म्हणून ओढिलें. तेव्हां चापाजी टिळेकर यानें गारद्यांस सांगितलें, "अरे! लहान लेकरूं! यास मारूं नका." असें म्हणून चापाजी श्रीमंतांचे आंगावर पडला. त्या समयीं अगोदर चापाजीस तोडिलें. हें पाहून नारोबा फाटक जवळ उभा होता तोही श्रीमंतांचे आंगावर पडला. तेव्हां फाटक यांचें डोकें उडविलें. नारायणराव साहेब यांची शुद्धी गेली. कांहीं सुचेनासें झालें. मग गारद्यांनीं वारावर वार केले. कोथळा फुटून बाहेर पडला. अशी मारामार झाली.

इकडे शहरामध्यें मोठी हूल पडली. त्यामुळें सरदार तयार होऊन आले. ते कोण कोण? अगोदर हरिपंत फडके घोड्यावर स्वार होऊन वाड्यापाशीं येऊन, उभे राहून पहातात तों गारदी मोठे चवताळले, निष्ठूर झाले, असें पाहिलें. हें पाहून हरिपंत माघारे फिरले. तसेच सरदार मोठे मोठे व उमराव आले. आपाजीराव पाटणकर, खंडोजी जगताप, रास्ते आनंदराव, गणपतराव दुसरे–मामा शिवकराव, आपा बळवंतराव, गोविंदराव गायकवाड, भवानराव प्रतिनिधी, मालोजी घोरपडे, मालोजी निंबाळकर, आणखी पागा हुजुरांतील, सखारामबापू, बजाबा पुरंधरे, मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, आनंदराव जिवाजी, राघोजी आंग्रे, नाना फडणीस, बाळाजीपंत दागले, पानसे असे किती गणतीस धरावे? असे सर्व मिळोन बुधवारचे चावडीवर जमा झाले. तेव्हां तेथें जमा होऊन विचार करितात, "आतां उपाय कोणता करावा?" तेव्हां सारे सरदार पागे म्हणतात, वाड्यावर हल्ला करूं आणि गारदी मारून बाहेर काढूं. गारद्यांना हिशोब आम्हांपुढें तो काय!" अशी मसलत करितात. ती मसलत बापूंचे ध्यानांत[15] येईना. कारण "राव वाड्यांत गुंतले आहेत, तेव्हां आम्ही बाहेरून हल्ला करण्यास जाऊं

१३ खरगसिंग वाड्यांत पहाऱ्यावर होता तो आपल्या सोबत्यांस–सुमेरसिंग व महंमद येसूफ यांस–सामील झाला.

१४. तुळाजी पोंवार नामें नारायणरावांनीं पूर्वी दर्यासिंगास पकडून दिले होते म्हणून त्यानें सूड घेण्यासाठीं हें काम केलें. ग्रांट डफ.

१५. ध्यानांत येईना = मनास येईना, पसंत पडेना.

तर ते गारदी वाड्यांत एकादा अनर्थ करितील. यासाठीं हल्ला करितां येत नाहीं. वाड्यांतली खबर बाहेर समजत नाहीं."

इकडे वाड्यांत रावसाहेब यांस मारल्यानंतर गारदी यांणीं वाड्यांत लुटालूट फार केली. सोवळें, ओवळे कांहीं पाहिलें नाहीं. असा अनर्थ करून, दादासाहेब यांस गारदी यांनीं पोपाक करून, सदरेस[१६] आणिलें. दादासाहेब विडा घेऊन सदरेस येऊन बसले. सर्व गारदी दादासाहेब यांस सलाम करून जवळ उभे राहिले. त्या समयीं नारोजी नाईक जासूद दादासाहेब यांजपाशीं येऊन स्पष्ट भाषण करिता झाला. "चांगलें केलें! तुम्हीं पेशव्यांचे वंशांत येऊन मोठी कीर्ती मिळविली! काय लौकीक केला!!" असें बोलत आहे तों गारद्यांस इशारत होतांच, लागलेंच नारोजीचें शीर उडविलें. मग दादासाहेब यांणीं चोपदार बाहेर पाठविला. त्यास सांगितलें कीं, "बाहेर मंडळी चावडीवर जमा झाली आहे तेथे तूं जाऊन, मालोजी घोरपडे व बजाबा पुरंदरे, या दोघांस बलावून घेऊन यावें." त्या समयीं तो चोपदार चावडीवर येऊन, मालोजी घोरपडे व बजावा पुरंदरे यांस त्यानें सांगितलें कीं, "तुम्हांस उभयतांस वाड्यांत बलाविलें आहे." हें ऐकून, सर्व मंडळी त्यांस म्हणूं लागली, "तुम्हीं उभयतां जाऊन, वाड्यांतला समाचार घेऊन यावें." असें सर्वांनीं सांगितल्यावरून निघाले ते नीट गणेश दरवाज्यानें वाड्यांत आले. तों कचेरींत दादासाहेब बसले आहेत. त्यांस पाहून, मालोजीनें रामराम करून बजावा यानें नमस्कार केला. तेव्हां झालें वर्तमान त्यांस सांगितलें. तेव्हा मालोजीनें ऐकून उत्तर केलें, "चांगली कीर्ती मिळविली! चांगला लौकीक संपादिला!!" हें दादासाहेब यांनीं ऐकून दादासाहेब बोलतात, "झाली गोष्ट येत नाहीं. आतां आमची शहरांत द्वाही फिरवून शहरचा बंदोबस्त करावा." असें सांगून दोघांस बाहेर जाण्याचा निरोप दिला. त्यांनीं चावडीवर येऊन, सर्व मजकूर मंडळीस सांगितला. तेव्हां सर्वांचीं अवसानें निघून गेलीं. दुसऱ्यानें भवानराव प्रतिनिधी यांस बलावून नेलें. तेव्हां भवानराव पंत वाड्यांत जाऊन दादासाहेब यांस भेटले. तेव्हां भवानराव यांनीं चांगलें उत्तर केलें. "फार लौकीक मिळविला! गारदी म्हणजे हिशेब काय? इतके गारद्यांस मी एकटा पुरें. परंतु तुम्हीं नांवलौकीक चांगला मिळविला! असो. गारद्यांचा हिशेब आम्हीं ठेवीत नाहीं." असें गारद्यांनीं ऐकतांच गारदी चपापले. मग भवानराव यांनीं चावडीवर येऊन मजकूर जाहला तो सर्व सांगितला. तेव्हां साऱ्यांचीं अवसानें जाऊन, सर्व मंडळी आपापले घरोघर गेली. फौज, मानकरी वगैरे, जमा झाले होते तेही सर्व आपले ठिकाणास गेले.

वाड्यांत मोठी रडारड होऊन पार्वतीबाई व सगुणाबाई[१७] व गंगाबाई यांणीं जो आक्रांत

१६. सदरेस = दरबारच्या दिवाणखान्यांत.

१७. सगुणाबाई ही बाजीरावाचा तिसरा मुलगा जो जनार्दनबाबा त्याची स्त्री.

केला आहे तो वर्णितां येत नाहीं. त्या समयीं गंगाबाई यांणीं निश्चय समागमें जाण्याचा केला. कोणाचें ऐकत नाहींत. त्या समयीं सौभाग्यवती आनंदीबाई इणें गंगाबाईचा हात धरून, एकीकडे नेऊन, खोलीमध्यें घालून बाहेरून कडी लावून घेतली. असा मारा वाड्यांत गारदी यांनीं केला. शके १६९५ जयनाम संवत्सरे, सन आर्बा सबैन मयात अल्लफ, भाद्रपद शुद्ध त्रयोदशी सोमवारीं दोन प्रहराचे समयास वाड्यांत गर्दी करून सुमेरसिंग व खरगसिंग व महंमद इसप व तुळाजी पोंवार यांणीं नारायणराव साहेब यांजवर जखमा करून ठार मारिलें. दुसरे इच्छारामपंत ढेरे, तिसरे आबाजीपंत, चौथा नारोबा फाटक, पांचवा चापाजी टिळेकर ‡खिजमतगार, सहावा नारोजी नाईक जासूद, असे वाड्यांत मारिले. याप्रमाणें मजकूर झाला.

सायंकाळीं सर्व मंडळी मुत्सद्दी उघडे बोडके होऊन, सखारामबापू, नाना फडणीस, मोरोबादादा फडणीस, हरिपंत फडके, त्र्यंबकराव मामा पेंठे व महादाजीपंत गुरुजी, बाजीपंत अण्णा जोशी, रामचंद्र गणेश, असे सर्व लहानथोर, बजाबा पुरंदरे, आनंदराव रास्ते, सर्वत्र उघडे होऊन, वाड्यांत येऊन श्रीमंतांचें प्रेत बाहेर काढिलें. तसींच सर्वांचे घरचे येऊन सर्वांचीं प्रेतें बाहेर काढून नदीवर नेलीं. दादासाहेब समागमें असा सर्व मंडळीसुद्धां नदीवर जाऊन, विधियुक्त अग्निसंस्कार श्रीमंतांस झाला. मग सारे आपले घरोघर गेले. याप्रमाणें दहा दिवसपर्यंत उत्तरकर्म होऊन दहावे दिवशीं ब्राह्मण मंडळी कारकून व मुत्सद्दी तमाम नदीवर तिळांजळीस आले. त्या समयीं त्र्यंबकरावमामा पेंठे व नाना फडणीस व सखारामबापू व हरिपंत फडके असे चौघे एकीकडे बसून, वाळूचीं लिंगें करून, परस्परें चौघांच्या आणाक्रिया लिंगावर हात ठेवून झाल्या कीं, "नानासाहेब यांचा वंश चालवायाचा. त्या वंशाशिवाय कारभार चालवायाचा नाहीं. या वंशास* नमस्कार करावयाचा नाहीं." असें चौघांचें बोलणें होऊन, तिळांजळी देऊन, आपापले घरोघर गेले. नंतर तेरा दिवसपर्यंत उत्तरविधी केला.

विधी उरकल्यावर दादासाहेब यांनीं सातान्यास फारकून पाठवून, आपले नांवानीं पत्रें पेशवाईचीं आणून, शिक्केकट्यार घेऊन आले. तेव्हांपासून दादासाहेब राज्यकारभार करूं लागले. तेव्हां त्यांनीं आपलें मंडळ१८ सभोंवतां मिळविलें. त्यांत मुख्य चिंतो विठ्ठल. असा कारभार चालत असतां सारे जुने मुत्सद्दी त्यांची गरज नाहींशी झाली. त्या समयीं सखारामबापू यांणीं मोंगलाईंत फितूर करून पेशवे अंमल होता तितके मुलखानीं अर्जी

‡ चापाजीचे वंशजास येळवपूर, ता० पुरंदर, हा गांव इनाम चालत आहे. इतरांविषयीं राजबीज काय झाली ती कळत नाहीं.

* रघुनाथरावांच्या.

१८. आपलें मंडळ – सखाराम हरि [illegible], चिंतो विठ्ठल, आबाजी [illegible], [illegible] हरी [illegible].

पेशवे यांचीं उठवून दिलीं. हे बोभाट पुण्यास आले. म्हणोन दादासाहेब मोंगलाईंत स्वारीस निघाले.[१९] त्या समयीं नाना फडणीस व हरिपंत फडके व मोरोबा फडणीस व सखारामबापू यांस समागमें घेतलें. त्र्यंबकराव मामा पेंठे हे जरीपटका वागवीत होते ते तसेच दादासाहेब यांणीं, त्यांजकडेसच फौजेचें काम सांगून, स्वारी बराबर घेतले. बाकी मंडळी कैद करून बराबर चालविली. तेव्हां मोंगलाईंत जाऊन, आपला अंमल चालता करून, नवाबाशीं लढाई घेऊन, स्वारीखर्चाचा पैका घेऊन, पुढें श्रीमंत हिंदुस्थानांत जाण्याच्या उद्देशानें खानदेशांत उतरले. तेव्हां ब-हाणपूरपावेतों स्वारी सरकारची गेली. ब-हाणपुरावर आठ पंधरा दिवस मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं सखारामपंत बापू यांनीं श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याचा घेतला. तेव्हां निरोप घेऊन आपले राहुटीस आले आणि नाना फडणीस वगैरे मंडळी यांस आपले राहुटीस बापू यांणीं बोलावून आणून, नाना व हरिपंत तात्या यांस मजकूर सांगितला कीं, "आम्हीं श्रीमंतांचा निरोप पुण्यास जाण्याविषयीं घेतला. तेव्हां तुम्हांस पुण्यास यावयाचें आहे कीं नाहीं?" असें बोलणें ऐकून, नाना व तात्या यांणीं उत्तर केलें कीं, "आम्ही स्वाधीन आहों कीं काय? आम्हांस निरोप कसा होतो?" हें ऐकून बापू त्यांस म्हणतात, "तुम्हांस निरोप देवविला तर तुम्ही याल?" असें बापू बोलतांच मग सर्वांनीं बोलण्यास रुकार दिला, "तुम्ही आतां निघत असलां तरी आम्ही निघतों." अशीं बोलणीं ऐकून, बापूंनीं सर्वांस आपले बि-हाडीं जाण्याचा निरोप दिला. नंतर सर्व मंडळी आपले बि-हाडीं गेली.

मग सखारामपंत बापू यांणीं दादासाहेब यांजकडील कारभारी मंडळी चिंतो विठ्ठल वगैरे होते, त्यांस आपले राहुटीस बलावून आणून सांगते झाले कीं, "तुम्ही कारभार करितां परंतु तुम्हांस कारभाराचें धोरण अगदीं नाहीं." तेव्हां ते बोलूं लागले, "कसें नाहीं तें सांगावें." तेव्हां बापू म्हणतात, "नाना फडणीस व हरिपंत फडके वगैरे मंडळी तुम्हीं कैद करून समागमें चालविली आहे, हे तुम्हांस कोणे ठिकाणीं, कोणे वेळेस *घालवतील

१९. पुण्यांत आपसामध्यें तंटे चालू झाले हें पाहून निजामअल्ली व हैदर यांचें फावलें. दोघांनीं पेशव्यांचीं ठाणीं उठवून लाविलीं. साबाजी भोंसलाही लढाईस निघाला. दादांनीं प्रथम निजामाची खोड मोडण्याचा बेत केला. स्वारीस जाण्याचे दिवशींच प्रसिद्ध रामशास्त्री यांची व दादांची भेट झाली. व याच वेळीं नारायणरावास मारण्याच्या कामांत कोणकोणाचीं अंगें होतीं हें दादांस शास्त्रीबावांनीं सांगितल्यावर "ह्यास प्रायश्चित्त काय?" असें दादांनीं विचारितां "देहांत प्रायश्चित्त, दुसरें कांहीं नाहीं." असें सांगून व "दादा, या राज्यांत आहां तोंपर्यंत पुण्यांत पाय ठेवणार नाहीं," अशी प्रतिज्ञा करून शास्त्रीबावा आपले गांवीं निघून चालते झाले.

असो. पुढें निजामाचा पराभव करून दादांनीं त्रिंबकराव मामांस साबाजीवर धाडिलें व आपण हैदराकडे वळले. अशा वेळीं कारभारी मंडळींत कट करण्याचे बेत सुरू झाले.

* घालवतील=दगा करतील.

याचा नेम कळावयाचा नाहीं. यासाठीं तुम्हीं श्रीमंतांस विनंती करून सर्व मंडळी पुण्यास पोंचती करावी. ज्याचे त्याचे घरीं ठेवून दरवाज्यावर चौकी पहारा ठेवून आपले आपले घरीं राहतील, सरकारचे परवानगीशिवाय बाहेर जाऊं नये, असें करणें हें मला चांगलें दिसतें. हे बराबर असल्यानें जशी खिशांत आग बाळगावी तसें आहे. इतक्यावर सरकारची मर्जी. मी मजकूर बोललों हा मजकूर तुम्हीं श्रीमंतांचे कानावर घालावा. काय उत्तर होतें तें मला कळवावें." त्या समयीं कारभारी यांचे चित्तास ती गोष्ट आली. मग चिंतो विठ्ठल वगैरे श्रीमंतांकडे जाऊन, बापू बोलिले हा सारा मजकूर श्रीमंतांस समजाविला. त्या वेळेस श्रीमंत बोलिले, "बरें आहे. सखारामपंत त्यांस संभाळून नेत असल्यास आम्ही सर्वांची रवानगी पुण्यास करून देऊं." असें बोलणें श्रीमंतांचें होतांच तो मजकूर चिंतो विठ्ठल यांनीं सखारामपंत बापूंस सांगितला. मग श्रीमंतांकडे जाऊन, सारे मंडळीस बोलावून, सर्वांस निरोपाचे विडे दिले आणि दादासाहेब यांनीं सर्वांस सांगितलें कीं, "सखारामपंत पुण्यास जात आहेत, त्यांच्या बरोबर तुम्हीं जावें." अशी सरकारची आज्ञा होतांच सर्वत्र लहान थोर, श्रीमंतांस नमस्कार करून निघाले. मग सखारामपंत बापू यांणीं विनंती केली कीं, "यांचे रखवालीस कांहीं सरंजाम सरकारचा पाहिजे. माझे घरचे पतकाचे हजार बाराशें स्वार आहेत व आणखीही सरकारांतून नेमून द्यावे, म्हणजे यांस संभाळून घेऊन पुण्यास नेतों." असें बापूंचें बोलणें ऐकतांच, हजार स्वार व हजार गारदी नेमून दिले. बापूंचे घरचा हजार बाराशें सरंजाम घेऊन सर्व मंडळी नाना फडणीस व हरिपंत तात्या व मोरोबा दादा फडणीस, बाजीपंत जोशी व बजाबा पुरंदरे असे सर्व कारकून पुण्यास यावयास निघाले.

दादासाहेब यांची स्वारी ज्या वेळेस पुण्याहून निघाली त्या समयीं शहरचा बंदोबस्त व वाड्याचा बंदोबस्त नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांजकडे सांगितला होता. बाकी खासगीवाले, वांकनीस वगैरे जुनें मंडळ होतें. आणखी दादासाहेब यांणीं आपले तर्फेचे कारभारी वाड्यांत ठेविले होते. वाड्यांत पार्वतीबाई व गंगाबाई व सौभाग्यवती दुर्गाबाई[२०] अशा होत्या. इकडे सारी मंडळी श्रीमंतांचा निरोप घेऊन सखारामपंत बापूंसुद्धां निघाले ते मजल दरमजल येऊन पुण्यास दाखल जहाले. मग सर्व मंडळी परोपर ज्यांच्या त्यांच्या घरीं ठेवून दरवाज्यावर सरकारचे पाहारे ठेविले. सरकार-परवानगी शिवाय कोणी बाहेर जाऊं नये, अशी ताकीद सर्वांस जहाली. याप्रमाणें जहालें.

त्यास आठ पंधरा दिवस गेल्यावर सखारामपंत बापू यांणीं नानाफडणीस व हरिपंत तात्या फडके, यांस आपले येथें बलावून आणून त्यांशीं बापूंनीं बोलणें केलें कीं, "आपण कोणे मसलतीनें पुण्यास आलों? त्यास पुढें विचार कसा करितां?" हें बापूंचें बोलणें

२०. दुर्गाबाई ही दादांची कन्या. ही बारामतीकर यांजकडे दिली होती.

ऐकून नानांनीं उत्तर केलें कीं, "या मसलतींत कांहीं फौज आपल्याजवळ पाहिजे, म्हणजे कोणतें एक राजकारण करितां येईल." तेव्हां बापूंनीं उत्तर केलें कीं, "आपल्या जवळ २।२॥ हजार सरंजाम बराबरचा आहे व पुणें मुक्कामीं फौज आहे ही फौज आपल्यास अनुकूल होईल." असें बापूंचें बोलणें ऐकून नाना म्हणाले "बरें आहे." त्या वेळेस बापूंनीं नारो आपाजी तुळशीबागवाले यांस बलावून आणून त्यांस विचार सांगितला कीं, "आम्हांस उभयतां बाया वाड्याबाहेर काढायाच्या यास तुम्हीं अनुकूल झालें पाहिजे." तें ऐकून नारो आपाजी यांणीं उत्तर केलें कीं, "मी आपले आज्ञेशिवाय नाहीं, जें आपणांस कर्तव्य तें आम्हांसही अवश्य आहे. परंतु सध्या श्रीमंतांचा शब्द मजवर न येईल असें करणें आपणांकडे आहे." अशी मसलत करून सर्व सरदार, मानकरी पुणें मुक्कामीं होते त्यांचा अवघ्यांचा समुच्चय होऊन सर्वांचे रुकार पडले. अशी सर्व तयारी होऊन बापू व नाना व तात्या असे वाड्यांत जाऊन गंगाबाई व पार्वतीबाई व सगुणाबाई व दुर्गाबाई अशा वाड्यांत गर्दी करून बाहेर काढिल्या. त्यासमयीं दादासाहेब यांजकडील कारभारी वाड्यांत होते त्यांणीं थोडीशी गडबड मांडिली तीं पाहून, तत्क्षणीं त्यांचा बंदोबस्त करून, बायांसुद्धां सारे मुतसदी सरदार, मानकरी व पागे जे पुणें मुक्कामीं होते तितक्यांसहित पुरंदर किल्ल्यास दाखल झाले. किल्ल्यावर चढून, किल्ल्याचा बंदोबस्त करून, सभोंवते चौक्यापहारे मोर्चेबंदी करून सभोंवतीं कोणी न येई असा बंदोबस्त करून, सखारामपंत बापू यांचे अनुमतानें मसलतीचा आरंभ करिते झाले.

मग दादासाहेब यांचे समागमें स्वार व पागे व ऐकांडे, शिलेदार व मानकरी व सरदार होते तितक्यांस श्रीमंत गंगाबाईसाहेब यांचे नांवचीं पत्रें पाठवून जासूद रवाना केले. त्यांत मजकूर, "तुम्हीं सर्वांनीं निघोन पुरंदरचे मुक्कामीं यावें. दादासाहेब यांचे समागमें राहिलें असतां सर्वांचे घरादारांचा बंदोबस्त सरकारांतून देशीं केला जाईल. हें समजून सर्वांनीं निघून यावें." अशीं ताकीद-पत्रें सर्वांस लिहून पाठविलीं. तीं पत्रें घेऊन जासूद ज्या ठिकाणीं दादासाहेब यांचें लष्कर होतें त्या ठिकाणीं जासूद जाऊन सर्वांस पत्रें सरकारचीं दिलीं. मग तितके लोकांनीं तीं पत्रें घेऊन, श्रीमंतांस दाखविलीं. आणि सर्वांनीं विनंती केली, "आम्हांला काय आज्ञा ती सांगावी. येथें रहावें, तर तिकडे मुलामाणसांची आशा सोडावी; असा प्रकार झाला आहे. याची तजवीज कशी करावी?" असें सर्वांचें बोलणें दादासाहेब यांणीं ऐकून सर्वांस उत्तर केलें कीं, "ज्याला आमचें अगत्य असेल त्याणें येथें रहावें. जाईल त्यास आमची मनाई नाहीं." असें उत्तर होतांच सर्व सरदार व शिलेदार व मानकरी व एकांडे, हुजुरात, पागे सर्व देशीं निघाले ते येते झाले. येऊन सर्व पुरंदरास कारभारी यांस भेटले. पुढें शिंदे, होळकर, गायकवाड,

२१. एकांड्या=सडा शिपाई (याच्या पदरीं स्वार वगैरे कांहीं नसतें. व हाही कोणाच्या पदरीं नसतो.)

व भोंसले व विसाजी कृष्ण विनीवाले, यांसही पत्रें अशींच गेलीं कीं, "दादासाहेब यांस कोणीं सामील होऊं नये." असा सर्व बंदोबस्त केला.

पुढें बाईसाहेब यांचे गर्भास नऊ मास भरले. त्यासमयीं दादासाहेब यांची कन्या सौभाग्यवती दुर्गाबाई, इला बारामतीहून आणवून, गंगाबाई यांजजवळ ठेविली. बहुत ब्राह्मण अनुष्ठानास बसविले होते. कारण पुत्र व्हावा. अशी आराधना करीत होते. नवसही बहुत ईश्वरास केले. असा प्रयत्न करीत असतां शके १६९६, अधिक वैशाख शुद्ध ५ पंचमी, त्यादिवशीं बाईसाहेब प्रसूत झालीं. पुत्र झाला. मोठा समारंभ करिते झाले. बारा दिवस होतांच माधवराव असें नांव ठेवून हत्तीवर साखरा वांटल्या.

माधवराव नारायण ऊर्फ सवाई माधवराव
इ० स० १७७४-१७९५.

[सवाई माधवराव यांस] साताऱ्याहून महाराज यांजकडून वस्त्रें अलंकार व शिक्के-कटार, पेशवाईचा अधिकार येतो झाला. असें होतांच माधवराव नारायण प्रधान, अशीं पत्रें सर्व मुलुखांत व महालोमहालीं व किल्लेकिल्लीं व सरसुभे होते तितक्यांसही पत्रें पाठविलीं. त्यांजला मजकूर कीं, "आतां रघुनाथ बाजीराव अशीं पत्रें येतील तीं कोणीं मानूं नये. रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. त्यांजकडे कोणी गेलें असतां व कोणी सामील जाहला असतां, त्याचा बंदोबस्त सरकारांतून केला जाईल." बुंदेलखंड व झांशी व गुजराथ व काठेवाड व हिंदुस्थान येथें विसाजी कृष्ण विनीवाले होते त्यांस व शिंदे, होळकर व भोंसले व गायकवाड व कर्नाटक प्रांतीं सर्वांस अशींच पत्रें गेलीं. परराज्यांतील टिपू सुलतान, नबाब निजामअलीखां यांस पत्रें पाठविलीं कीं, "रघुनाथ बाजीराव बंड आहेत. यांस कोणीं आपण सामील होऊं नये." आणखी हिंदुस्थानांत राजे रजवाडे, संस्थानी, पाळेगार, वगैरे सर्वांस पत्रें सरकारचीं गेलीं. असा चोहींकडील बंदोबस्त करून, सर्व आपणांकडे रुजू घेतला.* पुणें शहरचा बंदोबस्त आपला केला. दादासाहेब यांजकडील कारभारी जे पुण्यांत होते, त्यांचा रावांचा बंदोबस्त करून कैद केले. शहरांत द्वाही माधवराव नारायण म्हणून फिरली.

असा बंदोबस्त चोहींकडे करून, पुढें रघुनाथराव दादा यांजवर फौज रवाना करून त्यांचा बंदोबस्त करावा, अशी मसलत कारभारी यांनी ठरवली. तेव्हां पुढें पाठवावी फौज! त्याची तजवीज कशी? असा विचार करीत असतां, सर्वांच्या मनीं ठरलें कीं, हरिपंत फडके यांस सरकारांतून बक्षीगिरीचीं वस्त्रें देऊन, जरीपटका हवालीं करून, यासाठीं

१. माधवरावास वस्त्रें प्राप्त झालीं त्यावेळीं तो ४० दिवसांचा होता.

* रुजू घेणें=आपल्या अमलाखालीं घेणें.

२. बक्षीगिरी=सेनापतिपणाची.

फौज हुजरात सरंजामी देऊन पाठवावें व सरदार यांस सरकारची ताकीद जहाली कीं, " सर्वांनीं हरिपंत यांचे आज्ञेंत चालावें. हरिपंत सांगतील तसें वर्तावें." याप्रमाणें राजश्री सखारामपंत बापू व नाना फडणीस व मोरोबा दादा फडणीस, आनंदराव रास्ते, विंचुरकर, व परशुरास भाऊ पटवर्धन व मानकरी घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, भोइटे, दरेकर, पाटणकर, थोरात, पागे, निकम, निमकपायघुडे, व निळकंठराव रामचंद्र वगैरे सर्वांनीं रुकार दिला कीं, "योग्य आहे." असें ठरून, " हरिपंत तात्या जरें सांगतील तसे वर्तूं. त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें चालूं?" असा सर्वांचा नेम झाला.

मग हरिपंत फडके यांजकडे फौजेचें काम सांगितलें. तेव्हां हरिपंत फडके यांचे हाताखालीं दुसरा कोणी नेमला पाहिजे. तेव्हां सर्वांच्या मतें बापू यांणीं सांगितलें कीं, सदाशिवपंत करमरकर यांजला नेमावें." असें बापूंनीं सांगितलें असतां नाना फडणीस यांचे मनास ती गोष्ट आली. मग सदाशिव अनंत करमरकर यांस समक्ष बोलावून सरकारची आज्ञा झाली कीं, " तुम्हीं हरिपंत यांचे समागमें जावें. हरिपंत जसें सांगतील तसें वर्तावें."

अशी सर्व तयारी होऊन, हरिपंत यांची रवानगी झाली. तेव्हां हरिपंत यांचे बरोबर चाळीस हजार फौज निघाली. [शिवाय] सरंजामी यांची फौज. असे जमावसुद्धां, जिकडे दादासाहेब गेले होते, त्या रोखानें कूचदरकूच चालते झाले. ते खानदेशांतून, बऱ्हाणपूर, अशेरी, यांच्या मैदानांत त्यांचे फौजेचा व यांचे फौजेचा मुक्काम जाहला. त्या समयीं त्र्यंबकराव मामा पेठे दादासाहेब यांजकडे होते. परंतु मामा यांचें लक्ष सारें इकडे होतें हें दादासाहेब यांस माहीत होतें. सरकारचे फौजेचें व दादासाहेब यांचे फौजेचें लढाईचें तोंड लागलें. लढाई मोठी होऊं लागली. त्या समयीं दादासाहेब यांचे फौजेंत आपसांमध्यें फितूर होऊन, कोणीं शिपायानें गोळी मामांस मारिली. तिनें मामा लढाईंत पडले. ही बातमी हरिपंत तात्यांकडील फौजेस लागतांच लढाईचा मोठा लगट केला. तेव्हां दादासा-

---

३. ग्रँट डफ म्हणतात दादा कर्नाटकांतून येत होते त्यांजवर त्रिंबकराव मामा, साबाजी भोंसले व हरिपंत असे चालले होते. निजामही तयारी करून जिकडून फायदा त्या बाजूस मिळूं म्हणून सिद्ध होता. पुढें मामांची व दादांची लढाई पंढरपूर व कासेगांव यांमध्यें झाली. त्यांत त्रिंबकरावास मोठ्या जखमा होऊन त्यास कैद केलें. असा दादांचा जय झाला. पुढें ते बऱ्हाणपुराकडे शिंदे, होळकर यांचे साहाय्य मिळविण्यासाठीं गेले. येथें बखरींतला मजकूर थोडा निराळा आहे.

त्रिंबकराव पेठे हे सदाशिव चिमणाजी यांचे मामा हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. वरील लढाईंत कैद केल्यावर आनंदीबाई ही त्यांस नेहमीं फटके मारवी व "आतां कसें! मेले चालले मसलती करून राज्यांत बखेडे घालायाला!!" असें त्यांस टोंचून बोले. त्या वेळचें या निधड्या शूराचें उत्तर लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. तो तिला खडखडीत जावसाल करी कीं, "दुष्टे, मी एक मेलों तरी हरकत नाहीं तुझे दुसरे × × × पुण्यास पुष्कळ बसले आहेत ते तुझ्या हातीं कधीं राज्य लागूं देणार नाहींत.

हेव यांजकडील फौज कच खाऊन माघारी फिरली. हें सरकारचे फौजेनें पाहून लढाईचा दाटी केली. तेव्हां दादासाहेब यांची फौज लढाईचा धर सोडून पळूं लागली. दादासाहेब सुद्धां पळूं लागले. सरकारची फौज पाठीमागें लागली. तेव्हां दादासाहेब यांणीं फौजेसुद्धां नेमाडांतून वऱ्हाडचा रस्ता धरिला. पुढें ते चालतात, पाठीमागें ही फौज लागली आहे, असे वऱ्हाडांतून पार झाले ते मोंगलाईंत उतरले. त्या समयीं दादासाहेब यांणीं आपले फौजेचा बंदोवस्त करून, एक जागीं जमाव करून राहिले. त्यासमयीं सरकारची फौज तेथें मुक्काम करून राहिली. असें जाहलें असतां पुनः दुसरी लढाई झाली. त्या समयीं सरकारची फौज त्या लढाईत थोडीशी कचली. तें पाहून दादासाहेब यांचे फौजेनें मात्क्यानें जोर करून लढाई केली. तें सरकारचे फौजेस वैषम्य वाटून आणखी लढाई झाली. त्या लढाईत दादासाहेब यांच्या फौजेनें पळ काढिला. ते बेदरपावेतों पळाले. तेथपावेतों सरकारचे फौजेनें पाठलाग केला. तेथून बेदरापासून दादासाहेब माघारे उलटले ते मागती वऱ्हाडचा रस्ता आटोपिला.

त्या समयीं हरिपंत तात्या फडके यांणीं विचार केला कीं, दादासाहेब आपले इतक्या फौजेस आटपत नाहींत. असें समजून, हैदराबादेस नवाब निजामअलीखां यांशीं राजकारण केलें कीं, "आमचे घराचा फितूर होऊन श्रीमंत रघुनाथराव दादा यांणीं बंड केलें आहे. त्यांचे बंदोबस्तास आपण आम्हांस सामील व्हावें. आणि फौजेसुद्धां आपण स्वतां आम्हांस कुमक यावें." असें ठरवून, वकील नवाबाकडे पाठविले. वकील तेथें जाऊन, वकिलांनीं नवाबांची भेट घेऊन सर्व मजकूर निजामअलीखां नवाब यांस विदित केला. तो मजकूर ऐकून घेऊन, बंदेगानअली यांणीं उत्तर केलें कीं, "तुमारे घरका कज्जा. इस कजियेमें हमको आनेकी जरूर नही. तुमारे तरफ हम् आये तो उनके दावेदार ठरे." अशा प्रकारची बोलणीं नवाब यांचीं झालीं तीं वकिलांनीं हरिपंत तात्या फडके यांजकडे सारे मजकुराची लिहून पाठविलीं. तीं पत्रें तात्यांनीं पाहून तो मजकूर पुरंदर मुक्कामीं कारभारी यांजकडे लिहून पाठविला. त्यांचीं उत्तरें तात्यांस गेलीं कीं, "तुम्ही स्वतां नवाबाकडे जाऊन, बोलणें करून ते मदत येत असा विचार करावा." हीं उत्तरें तात्यांकडे येऊन पोंचत तों पुढें बरसातीचे दिवस आले. त्याजमुळें फौजेच्या छावण्या झाल्या. श्रीमंत दादासाहेब यांचे लष्करची छावणी झाली. तेव्हां दोन महिने मुक्काम झाला. त्या अवसरांत तात्या यांणीं हैदराबादेस जाऊन, नवाब निजामअलीखां यांची भेट घेऊन सारीं बोलणीं उभयतांचीं झालीं. परस्परें एकमेकांचीं वचनें शपथा झाल्या. त्या समयीं नवाब यांस तात्या

---

४. दादासाहेब मामांचा पराभव करून पुढें उत्तरेकडे गेले ते नर्मदा उतरून, शिंदे व होळकर यांची फौज बरोबर घेऊन, तापी नदीचे कांठीं येऊन उतरले. तेथून शिंदे व होळकर हे कारभारी मंडळीस मिळाले असें कळल्यावर गुजराथेंत गेले. गुजराथेंत [illegible] इंग्रजांशीं [illegible], फौजेची [illegible] त्यानें प्रांत सर शिवाय नाहींत, पुढें टीप ७ पहा.

यांणीं लाख रुपये कुचाचे व लाख रुपये मुक्कामाचे असे ठरावून, तात्या आपले लष्करांत येऊन दाखल झाले.

बरसात कमी झाली तेव्हां नबाब यांची तयारी होऊन, खांसा स्वारी फौजेसुद्धां बाहेर निघाले, ते हरिपंत फडके यांचा मुक्काम जेथें होता तेथें येऊन उतरले. ती बातमी दादासाहेब यांस कळतांच ते आपले लष्करची तयारी करून, बंदोबस्तानें राहिले. तात्या यांच्या फौजेचा कूच झाला. समागमें नबाबही निघाले. ती बातमी दादासाहेब यांस समजतांच त्यांनीं लष्करचा बंदोबस्त करून, लढाईचा बेत केला. तेव्हां या दोन्ही फौजा त्यांचे नजीक येऊन दाखल झाल्या. दोन्ही फौजांचा व दादासाहेब यांचे फौजेचा मुक्काम झाला. थोडेसें लढाईचें तोंड लागलें. त्या वेळेस मोंगलाई फौजेचा जोर पाहून दादासाहेब यांचे फौजेनें पळ काढिला. ते पळों लागले असें पाहून या दोन्ही फौजा पाठीमागें लागल्या. ते मागती वऱ्हाडांतून नेमाडांत आले. महेश्वरचे रोखें चालले. नर्मदा उतरून दादासाहेब यांची फौज गेली. त्यांचे मागें याही फौजा मागेमाग नर्मदेच्या कांठीं येऊन उतरल्या. तेव्हां दादासाहेब यांचा मुक्काम पलीकडे झाला. त्या समयीं नबाबाचें बोलणें हरिपंत यांजपाशीं पडलें कीं, "आतां तुमच्या समागमें आम्ही येत नाहीं." हें ऐकून तात्यांनीं विचारिलें कीं, "तुम्हीं कां येत नाहीं?" ते वेळेस नबाब म्हणतात कीं, "हम् तुमारे सात नै आते. दादासाहेब लढवाई असता तर कां पळता? आम्हीं त्याचे मागें लागत नाहीं." हें ऐकून तात्यांनीं नबाबास उत्तर केलें कीं, "तुम्हीं आमच्यासमागमें येत नाहीं तर चिंता नाहीं. आमचा घरचा कलह आहे. याची आम्हीं कांहीं चिंता करीत नाहीं. तुम्हीं मात्र आपले ठिकाणीं मजबूत रहावें. आम्ही व दादासाहेब एकत्र होऊं. ते आमचे खावंद आहेत. आम्हांवर कांहीं परचक्र आलें असें नाहीं. ते आम्ही एक होऊन, तुम्हांवर येऊन, याचा सूड घेऊं." असें तात्यांचें बोलणें ऐकून, हरिपंत फडके यांस नबाब निजामअल्लीखां यांनीं विचार करून उत्तर केलें, "तुम् जे कहता ये बात दुरुस्त है. हम् तुमारे सात आते." मग त्या समयीं हरिपंत तात्यांस नबाबांनीं 'वैजारतामहा' असा किताब दिला. नंतर नबाब व तात्या फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून पार झाले. दादा फौजेसुद्धां पुढें पळतात. पाठीमागें दोन्ही फौजा लागल्या आहेत. असे नेमाडांतून नबाब घाट चढून माळव्यांत गेले, ते पुढें पळतात, या फौजा पाठीमागें लागल्या आहेत, असे उज्जनीपावेतों पळाले. तेथून कोट्यापावेतों गेले. तेथून पुनः माघारे उलटले ते मागती मंडलेश्वराहून, ओंकार मांधाता

५. कारभारी मंडळीनें निजामअल्लीस दोनदां तह करून त्यास आपणांकडे वळविलें, एकदां १३ लक्ष रुपयांचा मुलूख निजामास देऊं केला व दुसरे वेळीं १८ लक्षांचा देऊं असें ठरविलें.

६. वजारतामहा—वजरत-मआब्—वजीरी करण्यास योग्य.

यांचे दर्शन घेऊन, मागतीं महेश्वराच्या रस्त्यानें फिरले. असा मुलूख फिरतां तीन महिने लोटले. पुढें महेश्वरावरून धारेस गेले तेथें मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं श्रीमंतांस पुत्र झाला. ते वेळेस अपशकूनही फार झाले. त्यांची शांती करून, नांव बाजीराव असें ठेविलें. ती वातमी पुरंदरास आली. मागती कूच करून, दादासाहेब नर्मदा उतरून आलीकडे आले. पुरंदराहून तात्यांस पत्रें आलीं कीं, "कोणीकडून दादासाहेब यांस हस्तगत करून घ्यावें." हें वर्तमान दादासाहेब यांस कळल्यावर नर्मदेच्या आलीकडे आले. त्यांचे मागून तात्या व नवाब, आलीकडे येऊन उतरले. हें दादासाहेब यांणीं पाहून, तेथून कूच करून आशेरी बऱ्हाणपुरावरून खानदेशांत येऊन, घाट चढून, वरती आले. मागती गंगा उतरून जुन्नरावरून कोंकणचा मार्ग धरिला. ते माहुलीवरून कल्याणास आले.

दादासाहेब घांट उतरले त्या वेळेस, निजामअलीखां बहादर हरिपंतांस बोलले कीं, "आतां आम्ही माघारे जातों. आतां तुमच्या मुलखांत रघुनाथराव आले यांचा बंदोबस्त तुम्हीं राखावा." असें बोलून नवाब माघारे फिरले. ते फौजेसुद्धां भागानगरास दाखल झाले.

इकडे दादासाहेब कल्याणास येऊन इंग्रजांशीं राजकारण करून, आपण फौजेसुद्धां मुंबईस दाखल झाले. मग तेथून सरकारच्या फौजा माघाऱ्या फिरल्या. त्या पुरंदर मुक्कामीं जाऊन दाखल झाल्या. इकडे दादासाहेब मुंबईस गेल्यानंतर त्यांनीं इंग्रज लोकांनीं आपल्यास साह्य मिळविलें. इतक्या मसलतीस तीन वर्षें लागलीं. त्या वेळेस श्रीमंत महाराज रावसाहेब तीन वर्षांचे झाले. दादासाहेब मुंबईस गेल्यावर इंग्रजांशीं बोलणें लाविलें कीं, "आम्हांस तुम्हीं राज्य साधून दिलें असतां आम्ही आपले राज्यांत दोन भाग तुम्हांस देऊं." अशीं बोलणीं करून कागदपत्र झाले.

---

७. मागें पृष्ठ ९४ टीप ४ पहा.

८. हें राजकारण सुरतेस केलें. बखरींत हरिपंताच्या कर्नल कीटिंग याशीं गुजराथेंत लढाया झाल्या त्यांचें वर्णन नाहीं.

९. हा तह ता० ६ मार्च १७७५ रोजीं ठरला. या तहांत दादांनीं साष्टी व मुंबई जवळची दुसरीं बेटें, वसई व गुजराथेंतील कांहीं प्रांत मिळून १९ लक्षांचा मुलूख इंग्रजांस देऊं केला. शेवटीं फौजेच्या पगाराकरितां कांहीं रोख पैसाही कबूल केला. याच इंग्रजांनी मराठ्यांशीं पहिलें कारस्थान सुरू झालें. (१७७५—१७८२.)

त्याशीं लिहिलेल्या कांहीं बखरींतील वर्णनाशीं ताडून पाहाव्या.

(क) गुजराथेंत कीटिंग साहेबांनी व हरिपंत फडक्यांनी 'आरास' येथें लढाई झाली यांत दोघांचाही पुष्कळ नाश झाला. ही मराठ्यांची व इंग्रजांची पहिली चकमक, ता० १८ मे, इ० सन १७७५.

(ख) ही लढाई [illegible] गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्ज यांनीं मुंबईच्या [illegible] दादासाहेबांशीं तह केला तो [illegible] मान्य [illegible] कर्नल अप्टन यांस पुरंदर मुक्कामीं पाठविलें, त्यानें बापू व नाना [illegible] पुरंदरचा तह केला. (ता० १ मार्च, इ० स० १७७६) यांत सालसेत इंग्रजांकडे [illegible]

त्या समयीं इंग्रजांचीं पलटणें, गाडरसाहेब घेऊन आले. दादासाहेब समागमें. असे बोरघाट चढून खंडाळ्यास आले. ही बातमी पुरंदरास पोंचतांच तेथून फौज रवान झाली. ती येऊन, इंग्रजांशीं लढाई होऊन, इंग्रजांचा मोड झाला. तेव्हां गाडरसाहेव दादासाहेव सुद्धां मागती पळून मुंबईस गेले. तेव्हां फिरून दादासाहेव यांणीं इंग्रजांशीं बोलणें करून, फिरून पहिले दोन आणे कबूल केले ते व आणखी दोन आणे कबूल करून, एकूण चार आणे आम्ही आपले राज्यांत तुम्हांस देत जॊऊं, अशीं करारपत्रें होऊन, ईष्टुर फांकडा इंग्रज पलटणें घेऊन, मोठा कट्टा सरंजाम घेऊन, समागमें दादासाहेव, असे बोरघाटाखालीं येऊन घाट चढूं लागले. ती बातमी पुरंदरीं कारभारी यांस कळतांच सरकारच्या फौजा इंग्रजांचे तोंडावर रवाना झाल्या. पूर्वीं दादा-साहेव हिंदुस्थानप्रांतीं पळत होते त्या समयीं महादर्जी शिंदे हिंदुस्थानांत होते. त्यांस बलावण्याचीं पत्रें सरकारचीं अगोदरच गेलीं होतीं. त्याजवरून शिंदे दरकूच निघाले ते पुरंदर मुक्कामीं येऊन दाखल झाले. सर्वांच्या भेटी झाल्या.

देऊं नये व त्यांणीं साष्टी गव्हरनर जनरलची मर्जी असल्यास ठेवावी, असें ठरलें.

(ग) तथापी इंग्रजांनीं राघोवास आश्रय दिला व नाना फडणीस फ्रेंच लोकांस आश्रय देऊं लागले वगैरे कारणांनीं लढाईची तयारी पुनः, इ० सन १७७८ त झाली.

(घ) बंगाल्याहून गाडर्ड साहेबाची रवानगी झाली. इतक्यांत, मुंबईवाले इंग्रज लोक राघोवास घेऊन आपटे व पनवेल येथें उतरून बोरघाटानें वरतीं आले. यांत मुख्य कर्नल इगरटन साहेब होते. क्याप्टन् स्टुअर्ट (बखरींतील 'इष्टुर फांकडा') हा पुढें आला होता तो लढाईंत कारलें येथें पडला. पुढें तळेगांवापर्यंत इंग्रज आले. तेथून पुढें जाण्याचा उपाय न चाले म्हणून माघारी जाण्याचा येत करून निघाले. परत जातांना मराठ्यांनीं त्यांस फार मार दिला. इंग्रजांनींही मराठ्यांचा पुष्कळ नाश केला. शेवटीं वडगांवास तह करून, दोन कामदार ओलीस देऊन इंग्रज परत गेले.

(च) इकडे गाडर्ड साहेब गुजराथेंत दाखल झाल्यावर वडगांवचा तह नाकबूल करून इंग्रजांनीं पुन्हा लढण्याची तयारी केली. शिंदे व होळकर यांस गाडर्ड साहेबानें गुजराथेंतून हांकून लाविलें व वसई घेतली. कोंकणांत हार्टले साहेबानें कल्याण घेतलें. असा पराक्रम इंग्रजांनीं केला.

(छ) पुढें गाडर्ड साहेब बोरघाटांत येऊन छावणी करून राहिला. येथें हरिपंत तोंडावर व कोंकणांत पाठीमागें होळकर व परशुराम भाऊ असे उभे राहून त्यांनीं इंग्रजांच्या निरनिराळ्या टोळ्यांस जेर केलें. तेव्हां गाडर्ड साहेब बोरघाटांतून निघून खालापुरावरून पनवेलीस आला. इतकी हकीगत इ० सन १७८१ साल अखेरपर्यंत झाली; मग शिंद्यांच्या मार्फत 'सालवाईचा' तह झाला. तो असा. राघोवादादांस २५,००० रुपये दरमहा देऊन त्यांनीं कोपरगांवास रहावें; साष्टीशिवाय सर्व मुलूख इंग्रजांनीं परत द्यावा; भडोच शिंद्यांस द्यावी वगैरे. इ० सन १७८२.

१०. गाडर=गाडर्ड.

११. दुसऱ्या वेळीं दादांस माधवरावाचा कारभारी मात्र करण्याचें इंग्रजांनीं कबूल केलें होतें.

१२. इष्टुर फांकडा=क्याप्टन् स्टुअर्ट हा मोठा शूर होता. यावरूनच 'फांकडा' हें उपपद मराठ्यांनां त्यास दिलें तो कारल्यास पडला. मागें टीप ९ (घ) पहा.

इकडे इंग्रज घाट चढून वरतीं येतांच सरकारच्या फौजा पुढें येऊन, दाभाडे यांचे तळेगांवावर सरकारचे फौजेचा मुक्काम झाला. खालून इंग्रज सरंजामासुद्धां आला. त्याणेंही मुक्काम तळेगांवावर केला. पुढें फौज सरकारची तोंडावर उतरली आहे हें पाहून इंग्रजही तेथें उतरला. लढाई मोठी झाली. तेव्हां इंग्रज आटोपत नाहीं हें पाहून शिंदे पुरंदरास आले होते त्यांचीही रवानगी इंग्रजांवर केली. शिंदे तेथें आल्यानंतर तिसरी लढाई झाली. इंग्रजांचा जोर मोठा, हें पाहून सारे दिलगीर झाले. इंग्रजांची लढाई, आगीचा मार मोठा, यापुढें कोणाचा टिकाव निघत नाहीं. हें पाहून सरकारचा तोफखाना बरोबर पानशे देऊन रवाना केला. तोही येऊन तेथें दाखल झाला. चार लढाया मोठ्या मातबर झाल्या. तितक्या लढायांत इंग्रजांची सरशी. हें पाहून तशा वर्तमानाचीं पत्रें पुरंदरास आलीं. त्यासमयीं सरकारची आज्ञा पुण्यांत कारभारी होते त्यांस अशी झाली कीं, "इंग्रेजांचे लढाईची सरसी आहे. याजकरितां शहरावर इंग्रज चालून आला असतां, शहरांत व सरकारवाड्यांत कडबा भरून आग लावून द्यावी." अशी आज्ञा झाली.

इकडे सरकारचा तोफखाना येऊन मिळाल्यावर पाटीलबोवा व हरिपंत तात्या यांचा विचार ठरला कीं, "उद्यांची लढाई मोठ्या शर्तीची करावी." असें ठरून लढाईचा बंदोबस्त ठेवून, पुढें आघाडीस तोफखाना पसरून, त्याचे पाठीमागें पायदळ उभें करून, त्याच्या मागें स्वार उभे राहिले. सरकारचे तोफखान्याकडील गोलंदाज व तोफखान्याचे सरदार पानशे, यांस महादजी शिंदे व हरिपंत तात्या यांणीं समक्ष सर्वांस बलावून सांगितलें कीं, "आजची लढाई मोठे शर्तीची करून इंग्रजांचा मोड होईल तें केलें पाहिजे." गोलंदाज यांस तात्यांनीं आज्ञा केली कीं, "लढाईची मोठी मर्दुमी करून, त्यांस लढाईंत पाडाव झाला पाहिजे, अशा बेतानें तोफा लागू कराव्या." अशी आज्ञा तात्यांची होऊन, आणखी त्या गोलंदाजांस सांगतात, "आज बक्षीस मिळावयाची वेळ आहे. कामगारी मजाकून दाखवावी." असा लढाईचा बंदोबस्त करून लढाईस उभे राहिले.

तिकडे इंग्रजही लढाईचा बंदोबस्त करून, त्याणें आपला पोक्त सरंजाम करून येऊन लढाईस उभा राहिला. त्या समयीं पेशवे यांचे फौजेवर वारा पाठीमागें चालला. इंग्रज याचे तोंडावर वारा चालला. ईश्वरी कृपा मोठी, प्रभूचें दैव मोठें बलवत्तर, पुण्याई मोठी सबळ! लढाई मोठे शर्तीची झाली. सरकारची फौज लाख सव्वा लाख होती. तोफांशीं तोफा चालूं लागल्या. पायदळाच्या बंदुकांचा मार, त्याणें गर्दी धुराची मोठी झाली. कोणी कोणास दिसेनासें झालें. त्या वेळेस ईश्वरानीं करणी—सरकारचे फौजेच्या पाठीशीं वारा, इंग्रजांचे तोंडावर वारा. त्या वाऱ्याचे गर्दीत लढाईची गर्दी. असा मोठा प्रताप [illegible] आकांत वर्तला. त्या समयीं हूहर फांकडा इंग्रज पावला. [illegible] त्याचे मनी आली कीं, पेशवे यांची फौज किती आली आहे याचा नेम कळत नाहीं. [illegible] गोरा झाडावर चढून दुर्बीण लावून, फौजेचें अवलोकन करून पाहतो तों [illegible]

गोलंदाजास तात्यांची आज्ञा झाली कीं, " समय हाच आहे. आतां शिस्तवी[13] करून, निशाण लावून, तोफ डागावी.[14] " इतकी आज्ञा होतांच गोलंदाजानें निशाण धरून, गोरा झाडावर आहे हें पाहून, तोफ लागू करून, शिस्त लावून, तोफेस गोळा घालून वत्ती दिली. श्रीमंतांचा प्रताप मोठा. इंग्रजास गोळा लागून, खांसा ठार पडला. हें पाहून सरकारच्या फौजेनें लढाईचा मोठा लगट केला. खांसा पडतांच पलटणाची मोठी दाणादाण झाली. इकडून लढाईची मोठी सरशी झाली. तेव्हां इंग्रजांचे फौजेनें पळ काढिला, सरकारची फौज पाठीमागें लागली. असा मोठा जय संपादन केला. इंग्रजांची फौज घाट उतरून पनवेलीस गेली.*

पूर्वी डांक पुरंदरास गेली ती दिलगिरीची हें पाहून सारे कारभारी जेथें श्रीमंत रावसाहेब निजले होते, त्यांच्याभोंवतीं जाऊन, सखाराम बापू, नानाफडणवीस, अशी प्रमुख मंडळी दिलगीर बसली होती. श्रीमंत जागे होऊन पहातात तों सारी मंडळी दिलगीर बसली आहे. त्यांस पाहून श्रीमंत विचारितात, "तुम्ही अवघे कां असे बसलां?" त्या वेळेस बापू म्हणतात, "महाराज, इंग्रज मोडत नाहीं; ह्मणून असे दिलगीर बसलों आहों." असें श्रीमंतांनीं ऐकून श्रीमंत म्हणतात, "इंग्रज मोडत नाहीं कीं काय?" असें बोलून आणखी म्हणतात कीं, " तयारी करावी." खिजमतगार जवळ होता, त्यास रावसाहेब बोलले कीं, " माझी तलवार आण. " असें म्हणून, पलंगावरून उठून उभे राहिले. आणि तलवार घेऊन, फिरवून सांगितलें कीं, "इंग्रज ठार मारिला." इतक्या अवकाशांत फत्ते झाल्याची डांक दुसरी त्या वेळेस येऊन पोंचली कीं, " इंग्रज फौजेसुद्धां घाट उतरून पळून गेले. खांसा इष्टुर फांकडा लढाईंत ठार झाला. " अशीं पत्रें वाचलीं. तो मजकूर सर्वांस समजला. सरकारची फत्ते झाली. मोठा आनंद झाला. सैदोनें[15] वाजों लागलें. तोफा सोडण्याविषयीं सरकारची आज्ञा झाली.

इष्टुर फांकडा लढाईंत ठार झाला तेव्हां राहिली फौज होती ती घाट उतरून मुंबईस गेली. त्या वेळेस दादासाहेब माघारे गेले नाहींत. सरकारची फौज हुजरात, महादजी शिंदे वगैरे मानकरी होते, त्यांजमध्यें येऊन दादासाहेब मिळाले. ह्या समयीं घाटसरीचा[16] बंदोबस्त करून, साऱ्या फौजा श्रीमंत दादासाहेब यांस घेऊन माघाऱ्या फिरल्या. त्या पुरंदरास येऊन दाखल झाल्या. सर्वांच्या भेटी झाल्या. त्या समयीं दादासाहेब यांस सर्व भेटले. मग दादासाहेब यांचा बंदोबस्त करून समागमें फौज देऊन कोंपरगांवास गंगातीरीं, दादासाहेब यांची रवानगी केली. समागमें गोविंदपंत गडबोले देऊन, दहा पागा समागमें

---

१३. शिस्तवी करून=नेम धरून.
१४. तोफ डागावी=तोफेस वत्ती द्यावी.
* मागें टीप ९ (पृष्ठ ९६) पहा.
१५. सैदोन=एक प्रकारचे नगारे.
१६. घाटसरी=घाटमाथ्याचा प्रदेश.

नेमून दिल्या. आणि गारदी बंदोबस्तास नेमून दिले. आणि सर्वांस ताकीद झाली कीं, "गोविंदपंत सांगतील त्याप्रमाणें अवघ्यांनीं चालावें." अशी नेमणूक होऊन कोंपरगांवास रवानगी केली. कोंपरगांवास वेटांत नेऊन ठेविलें. मग खांसा श्रीमंत रावसाहेब यांस पुण्यास न्यावें असा सर्व कारभारी यांचा निश्चय झाला.

इकडे दादासाहेब मुंबईस गेले होते त्या समयीं शके १६९७।९८ यांत इंग्रजानें कोंकण सारें घेतलें होतें. त्या समयीं धुळप आरमाराचे सरदार यांणीं मोठी लढाईची सरशी करून, पांच सातशें गोरे [17] धरिले होते. हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांणीं लढाई करून पांच सातशें गोरे [18] धरिले. त्यामुळें इंग्रज जेरीस येऊन, तहं करून कोंकणपट्टी सारी त्यानें सोडिली. त्या वेळेस इंग्रजानें भडोच वगैरे मुलूख वीस लक्षांचा सरकारांत दिला. त्या समयीं इंग्रजाचें बोलणें पडलें कीं, "साष्टी एवढी आम्हांस द्यावी." तें सरकारचे मनास आलें. "वीस लक्षांचा मुलूख आपल्यास आला. आतां तो होऊन साष्टी मागतो. ती देण्यास चिंता नाहीं," असें ठरवून, साष्टी व सहा लक्षांचा मुलूख साष्टी खालीं होता तो इंग्रजास दिला. याप्रमाणें तह झाला. भडोच वगैरे मुलूख नवा घेतला तो महादजी शिंदे यांणीं आपल्यास सरकारांतून मागून घेतला. साष्टी खेरीज सारें कोंकण सरकारांत राहिलें.[20]

इकडे श्रीमंतांस पुण्यास न्यावयाचा बेत ठरला. त्या वेळेस श्रीमंतांस चार वर्षें होऊन पांचवें वर्ष लागावयाचा सुमार झाला होता. तेव्हां अशी मसलत करून, सर्व सरदार–शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन, विंचुरकर व मानकरी–घोरपडे, निंबाळकर, थोरात, मोहिते, व हुजुरात, असा जमाव, तोफखाना व पायदळ, असे सरंजामानिशीं, मुहूर्त ...न पुण्यास येण्यासाठीं सरकारची स्वारी, सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व सर्व कारखाने ...ो. दोन दिवसांनीं स्वारी पुण्यास दाखल झाली. त्या दिवशीं शहरांत मोठा समारंभ ...ा. सारे शहरचे रस्ते झाडून, कुंकुमाचे सडे घालून, गुढ्या तोरणें उभारून, रात्रीं ...कदानें लावून, मंगळ वाद्यें वाजवून, वाड्यांत सुमुहूर्तानें स्वारी सरकारची दाखल

१७. आनंदराव धुळपानें 'रेंजर' नांवानें इंग्रजांचें तारूं रत्नागिरीचे सुमारास हल्ला करून घेतलें. सालबाईचा तह २४ एप्रिल १७८३ रोजीं पुरा झाला. त्यापूर्वी (ता० ८ एप्रिल रोजीं) ही लढाई झाली. या बद्दल इंग्रजांस खूप राग आला. व नाना फडणिसास आपली चूक कबूल करावी लागली. ही लढाई रत्नागिरी नजीक झाली असा अदमास होता. या लढाईवरचा पोवाडा 'विविधज्ञानविस्तार' या पुस्तकांत पहावा.

१८. शिंद्याचे मुलखांत कर्नल पोफाम, कर्नल मूर व कर्नल [illegible] यांनी गूप धूम उडविली. शिंद्यांनीही त्यांस जेर केलें. पुढें कर्नल मूर यांनी तह करून यमुनेपलीकडे आ[illegible] ण्याचे कबूल केलें व शिंद्यांनी [illegible] त्यांनी कबूल करून देशांत [illegible] असें ठरविलें.

१९. मराठ्यांशी लढून विशेष कांहीं लाभ झालें नाहीं. तसेंच हैदराशी लढाई सुरू झाली म्हणून तह इंग्रजांनी केला.

२०. हें सर्व सालबाईच्या तहानें ठरलें. (१७८२–८३)

झाली. सर्वांनीं नजर-नजराणे करून, मग झाडून सरदार सरकारचे आज्ञेवरून ज्यांची जेथें उतरावयाची जागा तेथें जाऊन फौजांसह उतरले. मानकरी, सरदार आपले जागीं जाऊन उतरले. सर्व *कारखाने ठिकाणचे ठिकाणीं दाखल झाले. महालोमहालीं सरकारचीं पत्रें पुण्यास स्वारी आल्याचीं गेलीं. बाहेरचे परराज्यांतील वकील होते, त्यांणींही आपले खावंदांस पत्रें रवाना केलीं कीं, श्रीमंत सर्व सरंजामासुद्धां पुण्यास दाखल झाले. अशीं पत्रें सर्व वकिलांचीं गेलीं.

इकडे कारभार चालू झाला. त्या वेळेस सखारामबापू व नाना फडणीस मुख्त्यार. हरिपंत हे फौजबक्ष. असा प्रकार होत असतां मध्यवर्ती[२१], असा प्रकार झाला कीं, सखाराम बापू यांणीं फितूर केला. तीं पत्रें नानांनीं धरिलीं. त्या समयास महादजी शिंदे यांस नानांनीं आपल्यास अनुकूल करून घेतलें. आणि "सखारामपंत यांस नजरबंद[२२] करावें," असा इत्यर्थ नाना, पाटीलबाबा व तात्या यांचा ठरला. या फितुरांत मोरोबादादा फडणीस व बाळदीक्षित कर्वे अशी मंडळी होती. तितक्यांस कैद करावें असा मंडळीचा नेम होऊन शिंदे यांचे हातें सारी मंडळी कैद करविली. ज्या वेळेस सखारामपंत बापू यांस शिंद्यांनीं कैद केलें त्या समयीं बापूंचीं बोलणीं बहुत झालीं. तेव्हां फितुराचीं पत्रें स्वदस्तूर बापूंचीं बापूंस दाखविलीं. त्या वेळेस बापू म्हणतात, "असे फितूर माझे खिशांत बहुत आहेत. कोणीकडून सरकारचा कारभार निर्विघ्न चालावा." अशीं बहुत प्रकारची बोलणीं झालीं. परंतु अवघ्यांचें एक मत झालें होतें. त्यामुळें कांहीं उपाय चालला नाहीं. सखारामपंत यांस कैद करून किल्ले सिंहगड येथें रवाना[२३] केलें. मोरोबादादा यांस नगरचे किल्ल्यांत रवाना केलें. बाळदीक्षित कर्वे यांस रायगडास पाठविलें. कामदार वगैरे मंडळी होती; त्या सर्वांस किल्लोकिल्लीं रवाना केलें. तेव्हां पासून नानांची आज्ञा सर्व राज्यांत सुरू झाली. नानांचे आज्ञेशिवाय कांहीं होऊं नये.

बाळाजीपंत[२४] दामले, गारद्यांचे रिसालदार होते. त्या रिसाल्यांतील गारद्यांनीं वाडा वळकावून श्रीमंत नारायणराव साहेब यांस मारिलें, याजकरितां दामले मजकूर यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं पुण्यांत राहूं नये. निघून काशीस जावें. अतःपर सरकारची मर्जी कोणा वेळेस काय होईल याचा नेम नाहीं. यासाठीं आतां निघून जावें." अशी आज्ञा होतांच बाळाजीपंत निघोन काशीस गेले. महंमद इसफ, खरगसिंग, सुमेरसिंग व तुळाजी पोंवार हे पळोन परराज्यांत गेले होते, तेथून धरून आणून त्यांचीं पारिपत्यें यथास्थित

---

* मागें पृष्ठ ७९ टीप *पहा.

२१. मध्यवर्ती=मध्यें.

२२. सखाराम बापूंस सालबाईचा तह होण्याच्या पूर्वींच कैद केलें होतें.

२३. बापूंस सिंहगडाहून प्रतापगडावर ठेविलें. तेथून रायगडास नेलें. तेथें ते मृत्यू पावले. ग्रांट डफ.

२४. जोगेश्वरीच्या बोळांतील दामले यांचे पूर्वज असावे.

करावयाच्या रितीनें केलीं. त्यांचें वर्णन काय करावें? सर्वांचे घोटांस सुया टोंचून, कांकडे बांधून, पेटवून असे मारिले. शेवटीं कोणास हत्तीचे पायीं बांधिलें, कोणास तोफेचे तोंडीं दिलें, कोणाचीं डोकीं मारिलीं. जितके दादासाहेब यांचे फितुरांत नारायणराव साहेब यांस मारण्याविषयीं जे जे होते, तितक्यांची पारिपत्यें केलीं. जे जे मारावयास योग्य ते मारिले. ब्राह्मण होते त्यांस किल्ल्यांवर टाकिलें. त्यांचा काळ तेथें कैदेंत झाला. असे सारे निवडून, तितक्यांचा बंदोबस्त नाना यांणीं केला.

याप्रमाणें सारा बंदोबस्त झाला. राज्यकारभार नाना चालवूं लागले. शिंदे यांस हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं निरोपाचीं वस्त्रें दिलीं आणि आज्ञा झाली कीं, "हिंदुस्थानांत जाऊन तेथील बंदोबस्त चांगला राखावा." अशी आज्ञा सरकारची होतांच शिंदे दरकूच हिंदुस्थानांत गेले. होळकर यांस सरकारची आज्ञा तशीच झाली. त्यांसही निरोपाचीं वस्त्रें देऊन रवानगी हिंदुस्थानांत केली. तेही कूच करून हिंदुस्थानांत गेले. तसेच गोविंदराव गायकवाड यांसही आज्ञा सदर्हू प्रमाणें होऊन त्यांस निरोपाचीं वस्त्रें देऊन गुजराथेंत रवाना केलें.

पुणें मुक्कामीं फौज हुजूर ठेविली तिचा चांगला बंदोबस्त केला. तीस हजार स्वार हुजरातेचा, खेरीज मानकरी, एकांडे व शिलेदार, खेरीज सरंजामी, मिळून पन्नास हजार स्वार नेहमीं बारा महिने पुणें मुक्कामीं राहिले. शिवाय आरब, रोहिले, पठाण, शिद्दी, दक्षणी लोक, मुसलमान, रजपूत, रांगडे व परदेशी असे पन्नास हजार पायदळ, पुणें मुकामीं ठेविलें. शहरांत जागोजाग चौक्या नाकेबंदीच्या ठेविल्या, त्या हशमी[25] लोकांच्या. शहरच्या गिर्दालीं[26] रामोशी लोक यांचे पहारे चौक्या पाठविल्या. सरकार [illegible] [illegible] बाहेर गिर्दीला झाडून सभोंवतीं छपरबंदी करून हशमी लोक ठेविले. [illegible] सदर बारगीर हजार बाराशें ठेविले. त्यांणीं रात्रंदिवस दोनशें असामीनीं कंबरबस्ता करून, तोंडे शिलकावून पहाऱ्या पहाऱ्यानें नेहमीं उभें असावें. दिल्ली दरवाजा व [illegible] दरवाजा येथें दोन दोनशें स्वारांचा छबीनी[27] तयार [illegible], घोड्यावर स्वार कंबरबस्ता करून बसलेले, असे छबिने उभे रात्रंदिवस [illegible] असावे. त्यांच्या नेमणुका[28] पागे यांच्या [illegible]. असा सारा बंदोबस्त झाला.

श्रीमंतांपाशीं नेहमीं चार असामी ब्राह्मण मंडळीपैकीं, दाजीबा आपटे, मोरोबा भावे व बाळाजीपंत केळकर यांणीं नेहमीं रात्रंदिवस श्रीमंतांपाशीं असावें. रात्रीं जेथें श्रीमंत निजतील तेथें पलंगाभोंवतीं यांणीं निजावें. याप्रमाणें जवळ शागिर्द, [illegible] [illegible]

२५. हशमी=पायचारी शिपाई लोक.

२६. गिर्दी=घेरा.

२७. छबीना=किल्ल्याभोंवती वगैरे स्वारांचा पाहरा.

२८. त्यांच्या नेमणुका पागे [illegible] =पागे यांच्या नेमणुकीस [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] या नेमणुकांतही [illegible] [illegible].

व खटपटे, अशी सारी मंडळी विश्वासू, वतनदार, असे पाहून ठेविले. इतक्यावर चौ
नित्य नानांची. याप्रमाणें बंदोबस्त केला. शिवाय खासगीवाले, चांकनीस व वाड्यां
मंडळी झाडून यांस अवघ्यांस ताकीद कीं, "श्रीमंतांस जपत जावें."

असा बंदोबस्त केला असतां पुढें सरकारच्या व्रतबंध करण्याचा बेत ठरला. तो क्यांत बंड[२९] उत्पन्न झालें. पानपतास भाऊसाहेब लढाईचे गर्दीत नाहींसे झाले त्या नांव भाऊसाहेब असा तोतया झाला. तो कांहीं फौज ठेवून, मुलखांत खंडणी घेऊं लाग त्याला सरकारी लोक सामील झाले. त्यामुळें बंडाची वळकटी बहुत झाली. किल्ले लागला. राजमाचीकर यांणीं पांच सात किल्ले बंडाचे हवालीं केले. असें बंड जमवून ख कोंकणांत उतरले. तळें, घोंसाळें वगैरे किल्ले घेतले. असे किल्ले घेत दक्षणेंत कोंकण रत्नागिरीपावेतों बंड जमवून रत्नागिरी घेतली. रत्नागिरी घेण्यास कारण रामचंद्र ना परांजपे हे त्यास मिळाले. त्यामुळें रत्नागिरी किल्ला तोतयानें घेतला. चोहींकडे तोतया अंमल चालूं लागला. त्याच्या बंदोबस्तास सरकारच्या फौजा व सरदार रवाना झाले. तोतयाचा बंदोबस्त जागोजाग करीत चालले. अशा कर्मास एक वर्ष लागलें. किल्ले घेत होते ते सारे माघारे घेतले. असा बंदोबस्त करीत असतां तोतयानें फौजेशीं थोडी लढाई केली. परंतु तें बंडच! पोटभरू लोक सभोंवतीं मिळाले त्यांच्यानें लढाई होते काय? त्या वेळेस त्यांचा मोड होऊन पळूं लागले. त्या वेळीं सरकारची फौज पाठीस लागली. तोतया बहुत मुलूख फिरला. कोठें टिकाव न निघे. शेवटीं आंग्रे यांचे मुलख धरून, पुण्यास आणून, सर्वांनीं ओळखिलें. नाना फडणीस व श्रीमंत पार्वतीबाईसाहे यांणींही ओळखिलें. फडणीस वगैरे मंडळी होती त्यांणींही ओळखिलें. कोणाची ओळ भाऊसाहेब म्हणून पुरली नाहीं. असें झालें. नंतर तोतयास कैद करून पायांत बिडी ठोकू किल्ले सिंहगड येथें पोंचविलें. त्याच्या अगोदर सखारामबापू त्याच किल्ल्यावर होते. ते तोतयास पोंचविलें. तोतयाचा अंत[३१] किल्ल्यावर झाला.

त्या वेळेस जे जे मिळाले होते तितक्यांचीं पारिपत्यें केलीं. राजमाचीकर यांजक सात आठ किल्ले होते ते सरकारांत घेतले. रामचंद्र नाईक परांजपे याजकडून रत्नागिरी काम दूर करून तेथील मामलत सदाशिव केशव दांते यांजकडे सांगितली. दांते यांजक तीन वर्षें काम रत्नागिरीचें होतें. तेथील बंदोबस्त सदाशिवभट दिवाणजी यांणीं चांगल

---

२९. हें बंड इ० सन १७७६ सालीं झालें. सदोबास इंग्रज लोकही अनुकूल झाले होते. पुढें रामजी पाटील व भिंवराव पानशे यांणीं त्याचा पराभव केला. पुढें आंग्रे यांणीं धरून आणिल्यावर त्यास हत्तीच्या पायीं दिलें. तो कनोजाब्राह्मण किंवा सोनार होता असें म्हणतात. ग्रांट डफ.

३०. "सखारामबापू त्याच किल्ल्याव होते ते मृत्यू पावले त्याच किल्ल्यावर तोतयास पोंचविलें" असा इं०प्रतीचा पाठ आहे.

३१. अहमदनरच्या किल्ल्यावर तो मृत्यु पावला, असेंही म्हणतात.

केला. जे जे तोतयास मिळाले तितक्यांचीं पारिपत्यें रत्नागिरी तालुक्यांत चांगलीं केलीं. असा सारा बंदोवस्त झाला. पुढें तीन वर्षांनंतर साठे[32] यांची भीड सरकारांत मोठी पडली. सबब पुनः रत्नागिरीचें काम परांजपे यांस सांगितलें. तसेंच राजमाचीकर यांजकडे राजमाची ठेविली. पुढें मुलुखांत किल्ले वगैरे येथें सरकारचा अंमल बसवून अंमल मुरळीत चालू लागला. याप्रमाणें तोतयाचा बंदोवस्त झाला.

इकडे श्रीमंतांची मुंज करावयाचा नेम ठरवून साहित्याची व सरंजामाची तयारी करूं लागले. शके १७०१ त श्रीमंतांचा व्रतबंध झाला. चार दिवस मोठा समारंभ झाला. श्रीमंतांचे घरचें कार्य, तेथील वर्णन काय करावें? पुढें लग्नाचा समारंभ मोठा व्हावयाचा म्हणोन संकलित[33] सांगितलें. पुढें कारभार चालू झाला. व्रतबंध झाला त्या वेळेस श्रीमंतांचें वय सहा वर्षांचें झालें.

शके १७०४ मध्यें श्रीमंतांचें लग्नाचा बेत ठरला. तेव्हां अगोदर सरंजामाची तयारी होऊं लागली. तमाम लोकांस बलावणीं करावयाचा बेत ठरला. हिंदुस्थान प्रांतीचे राजे रजवाडे वगैरे संस्थानी यांजकडे बलावण्यासाठीं वकील पाठविले. बुंदेले व कोटेवाले जयपूरवाले, व उदेपूर, डीग, कुंभेरी, भरतपूर [येथील] संस्थानी यांस बलावणीं लग्नाचीं केलीं. नागपूरवाले भोसले यांसही लग्नाचें बलावणें गेलें. मारवाडांत जोधपूरवाले राजे यांसही बलावणें केलें. तसेंच गायकवाड यांसही बलावणें सरकारचें गेलें. तसेंच हिंदुस्थानांत सरकारच्या फौजा बाळगणारे शिंदे, होळकर, विसाजी कृष्ण[34] बिनीवाले, यांसही लग्नास येण्याची आज्ञा सरकारची झाली कीं, "आपापले जागीं सर्व बंदोबस्त करून, जेथें ठाणीं अंमल बसलेले असतील तेथें बंदोवस्त चांगला राखून, तितक्या फौजा तेथें ठेवून खाशा खाशांनीं लग्नास यावें," अशी आज्ञा होतांच त्याच बेतानें अवघा बंदोबस्त करून, खासे लग्नास निघाले. समागमें हिंदुस्थान प्रांतीचे राजे रजवाडे, संस्थानी ज्यांस ज्यांस बोलावणीं होतीं तितक्यांस समागमें घेऊन निघाले. कोणी स्वतः आले व कोणी कारभारी आले. अशा समुदायानिशीं निघाले. तसेच गुजराथेंतून गायकवाड, आपला गुजराथेचा बंदोवस्त करून निघाले.

इकडे पुण्याहून हैदराबादेस नवाब निजामअलीखां यांस लग्नाचें बलावणें करावयास पुण्याहून कारकून सरंजाम देऊन पाठविले. ते हैदराबादेस वकील सरकारचे होते त्यांनीं नेऊन नवाबांस भेटविले. सर्व मजकूर नवाबांस विदित केला कीं, "आपण मंडळी घेऊन समारंभ केला पाहिजे." त्यावेळेस नवाब गुप्तखोत होते, म्हणोन मंडळी फार

३२. साठे हे माधवरावाचे आजे असें वाटतें.
३३. संकलित=थोडक्यांत.
३४. विसाजी कृष्ण हे हिंदुस्थानांत नव्हते असें वाटतें. ३० सन १७७३ [illegible] आले, त्यानंतर पुन्हा हिंदुस्थानांत गेल्याचें [illegible] आढळत नाहीं.

नंतर नवाब बोलले "बहुत आच्छा है." असें बोलणें झाल्यानंतर नवाब निजामअलीखां यांणीं आपले [35]फर्जंदास हुकूम केला कीं, "राव पंडत प्रधान इन्की शादी होती है तुमनें साथ फौज लेके सरंजाम समेत पुणें शादीकू जाना." असा हुकूम नवाब पोलाजंग त्यांस झाल्यानंतर सरंजाम फौज सुद्धां पोलाजंग डेरे दाखल झाले.

इकडे दक्षिण प्रांतीं संस्थानी होते त्यांस लग्नाचीं वलावणीं झालीं. कितूरवाले देसाई, सुरापुरकर बेरड, रामदुर्गवाले भावे, नरगुंदकर भावे, सावनुरवाले नवाब, टिपूसुलतान यांस कारकून वलावण्यासाठीं गेले. त्यांणीं जाऊन टिपूसुलतानं यांस वलावणें केलें. तेव्हां टिपूनें जबाब केला कीं, "बहुत आच्छा है. हम् आते."

सातारकर महाराज लग्नासाठीं पुण्यास आणिले. कुरंदवाडकर, मिरजकर, तासगांवकर, अशी पटवर्धन मंडळी लग्नास निघाली. कोंकणांतून राघोजी आंग्रे, कुलाब्याहून लग्नास आणिले. आनंदराव हरबाजीराव धुळप हेही लग्नास आले. मराठे सरदार राघोजी घोरपडे, निंबाळकर, अक्कलकोटवाले भोंसले, शिंदखेडकर जाधव, भोइटे, धायबर, असे सर्व सरंजामी, पोंवार, सुपेकर, मलठणकर, अमदावादकर, धारची पोंवार मंडळी, नगरदेवळेवाले सुद्धां लग्नास आले. जितक्यांना वलावणीं पोंचलीं, तितके सरंजामासुद्धां पुण्यास निघाले. असा समुदाय शहराभोंवतीं जमा झाला. तमाम फौजा आपापले मिसलीनें आपापल्या जाग्यावर उतरल्या.

अशींच तमाम मामलेदार यांस सरकारचीं पत्रें लग्नास येण्यासाठीं गेलीं होतीं, ते मामलेदार पुण्यास येऊन पोहोंचले. गुजराथ, कर्नाटक, खानदेश, वऱ्हाड, माळवा, बागलाण, कोंकण व गंगथडी व कृष्णाथडी व नीरथडी, व सातारा प्रांतांचे व पंढरपूर प्रांतांचे व मांणदेशांतील व औरंगाबाद प्रांतांचे असे मामलेदार, आपले आपले सरंजामानिशीं पुण्यास दाखल झाले. तसेच सरसुभे खानदेश व बागलाण व कर्नाटक, गुजराथ व गंगथडी व कोंकण, असे सर्व सरसुभे पुण्यास येऊन पोहोंचले. सरदारही आले. ज्यांस पुढें [36]इस्तेमेल जाण्याची योग्यता, त्यांस श्रीमंत जाऊन घेऊन आले. ज्यांस कारभारी सामोरे जाऊन आणावयाचे त्यांस कारभारी यांणीं जाऊन आणिलें, अष्टप्रधान, पंत-प्रतिनिधी, पंत-सचिव, पंत-मंत्री, पंत-सुमंत, पंत-अमात्य, पंत-न्यायाधीश, पंत-राजाज्ञा, पंत-डबीर, असे सारे वलावण्याबरोबर पुण्यास आले. तितक्यांस श्रीमंत सामोरे जाऊन, बहुत मानानें पुण्यास घेऊन आले. सातारकर महाराजही आले. नवाब पोलाजंग* यांस श्रीमंत पुढें जाऊन, इतमामानें घेऊन आले. त्यांजला मुक्कामावर उतरून त्यांचे खाण्यापिण्याचा व सर्व फौजेचे घोडे

३५. फर्जंद=पुत्र.

३६. इस्तेमेल=इस्तमाली=चाल, चालीप्रमाणें.

* 'पोलादजंग' असें असावें. पण बखरींत सर्व ठिकाणीं 'पोलाजंग' असेंच आहे.

व हत्ती व उंट इतक्यांच्या दाण्या रतिबाचा, जेथपर्यंत राहतील तेथपर्यंत एकदांच चंदोबस्त योग्यतेनुरूप करून दिला. तसेंच भोंसले व गायकवाड, होळकर व अष्टप्रधान, किरकोळ सरंजामी, पटवर्धन, विंचुरकर, रास्ते व घोरपडे व निंबाळकर, दरेकर व पोंवार, असे सर्व मानकरी व पागे, इतक्यांचे शिलेदार, एकांडे पथकी, असा सर्व समुदाय जमा झाला. सर्वांची नांवनिशी लिहितां मोठा विस्तार होईल.

याप्रमाणें तयारी होऊन, वधू निश्चय बाळाजी बहिरव [३७]थत्ते यांची कन्या नेमस्त झाली. लग्नाचा नेम माघमासीं ठरला. कृष्णाजी नाईक थत्ते यांच्या येथें लग्नसमारंभ करावयाचं ठरला. शहरांत आमंत्रण सर्व शहरास झालें. सरकारी मंडळी, मामलेदार मंडळी एरवीं शहरचे लोक, ब्राह्मण मंडळी, गृहस्थ, भिक्षुक, अग्निहोत्री व दीक्षित व शास्त्री व वैदिक व ज्योतिषी, अशीं सर्वांस आमंत्रणें लग्नास झालीं. खेरीज उदमी, व्यापारी व सावकार व सराफ, अशीं सर्वांस आमंत्रणें केलीं. बाहेरचे सरदार गायकवाड व भोंसले व होळकर व नबाबखेरीज राजे रजवाडे हिंदुस्थानचे, इतक्यांचे वकील होते तितक्यांचे फौज सरंजामी सुद्धां बलावणीं केलीं. अष्टप्रधानासुद्धां आमंत्रणें झालीं.

अशी सर्व सिद्धता होऊन दोन्ही मंडपीं देवकस्थापना झाली. नवरीची उष्टी हळद श्रीमंतांस आली. देवस्थापना झाली त्या दिवसापासून शहरांत लाख घरास सिधे चालू झाले. घरांतील घरधन्यांस, आणखीं विन्हाडें होतीं त्यासुद्धां टीप घेऊन सिधे पंचपक्वान्नांचे दहा दिवसपर्यंत चालू झाले. तसेंच बाहेरून लष्करें होतीं त्यांस सरंजाम पोंचते होऊं लागले. उत्तम सिधे पक्वान्नासुद्धां द्यावयाची आज्ञा झाली. ज्या दिवशीं देवस्थापना झाली, त्या दिवसापासून आहेराचा समारंभ पांच दिवसपर्यंत होत होता. आहेराच्या कापडाचे शतावधी भोत भरले. श्रीमंतपूजन थत्ते यांजकडून यावयाचें त्या दिवशीं वाड्यांत मोठा समारंभ झाला. सर्वत्र लहान थोर सरदार होळकर, भोंसले, गायकवाड, पाटणकर, दरेकर, घोरपडे, निंबाळकर, सितोळे, भोइटे, धारकर पोंवार, असे किती गणतीस धरावे? तसेंच सर्व पागे, तसेंच शिलेदार, तशीच सर्व मंडळी त्या सभेस आली. ब्राह्मण सरदार पटवर्धन, विंचुरकर, रास्ते, राजे बहादर, आपा बळवंत, बन्याबा बापू मेहेंदळे, बहिरो अनंत बेहरे, बारामतीकर, आंग्रे, नबाब पोलाजंग, तसेच अष्टप्रधान, सारे त्या सभेस आले. महाराज सातारकर यांस तख्त बसावयास केलें होतें, तेथें येऊन महाराज बसले. सारी मुत्सद्दी मंडळी व कारभारी व कारकून व नाना फडणीस व हरिपंत तात्या, बाजीपंत अण्णा, रामचंद्र गणेश, विसाजीपंत चिनोवाले, विठ्ठलपंत वाकनीस, महादाजीपंत गुरुजी, नारोपंत परचुरे, बाळाजीपंत लेले, बाबूराव केशव, लक्ष्मणपंत देशमुख, नारोपंत चक्रदेव, सदाशिवपंत करमरकर, गोविंदराव काळे, गोविंदराव पिंगळे,

३७. हे थत्ते दाणेआळींतील राममंदिरांतले. यांस नवलासे थत्ते म्हणत असत.

फडचे[38] व बेहेड्यांतील[39] व जामदारखान्यांतील व एकबेरजेंतील[40] व शिलेखान्यांतील[41] व जिनसखान्यांतील व तोफखान्यांतील व हशमांकडील, त्या त्या कारखान्यांतील दरोगे[42] सरदार कारकुनांसमवेत त्या सभेस येऊन वसले. गोविंद शिवराम खासगीवाले व पानशे व बजाबा पुरंदरे, पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, असे सर्व त्या सभेंत येऊन वसले. कोंकणचे सरदार धुळप व खानविलकर, वसई आरमारचे सरदार सर्व त्या सभेंत उभे आहेत. त्या सभेंत ५० पन्नास काठी[43] सोन्याची उभी राहिली आहे. खेरीज रुप्याचे काठीवाले यांचा नेम[44] नाहीं. थत्ते यांजकडील मंडळी श्रीमंतपूजन घेऊन आली. तीही सभेंत येऊन वसली. सारी सभा नानांनीं अवलोकन करून पाहिली आणि चोपदारास विचारलें, "कोणी यावयाचा राहिला कीं काय?" असा शोध करितां दादाजी गंगाधर निसवत होळकर व बाळाजीपंत ठोंसर असे राहिले होते, त्यांस बलावणें जातांच तेही येऊन हजर झाले. अशी सारी मंडळी येऊन वसली. कळवंतिणींचे नाच होतात, वाजंत्र्याचे वाजे होतात, चौघडे वाजतात. त्या समयीं शिलेदार कारकून असामी दोघे नानांनीं जवळ बोलावून त्या उभयतांस सांगितलें, "तुम्ही आरसे महालांत जाऊन दाजिबा आपटे व मोरोपंत भावे यांस सांगावें कीं, सकळ मंडळी येऊन वसली आहे व महाराज येऊन तख्तावर वसले आहेत. थत्ते यांजकडील श्रीमंतपूजनविधी घेऊन वसले आहेत. अशी विनंती करून श्रीमंतांस लवकर घेऊन यावें." असा निरोप कळतांच उभयतां आंत जाऊन त्यांनीं श्रीमंतांस विनंती केली. विनंती करितांच सरकारची स्वारी उठली. आंगावर पोषाक तमामी[45] केला. डोकीस फेटा तमामी, आंगांत निमा[46], पायांत विजार घालून समागमें दाजिबा आपटे प्रमुख मंडळी निघाली. श्रीमंतांचे मस्तकीं शीरपेंच व कलगी व तुरा मोत्यांचा व कानांत चौकडा, गळ्यांत मोत्यांच्या व पाचेच्या माळा, हातांत पोंच्या, अशी स्वारी सरकारची निघाली. समागमें खिजमतगार मंडळी, आपआपले हुद्दे[47] घेऊन चालते झाले. अशी स्वारी सरकारची जेथें मंडळी सभा होऊन वसली होती त्या दरवाज्याजवळ येतांच

---

३८. फड=सरकारी लिहिणें, वसूल घेणें, इत्यादी व्यवहाराचें स्थल.

३९. बेहडा=मामलेदार वगैरे कामदारांनीं भलती वहिवाट करूं नये म्हणून अमुक रितीनें वहिवाट व्हावी, अमुक शिबंदी राखावी, अमुक इनाम, धर्मादाय चालवावें, अमुक रितीनें वसूल घ्यावा इ० सरकारांतून झालेले नियम किंवा अशा नियमांचा लेख.

४०. एकबेरीज = कारकून इत्यादिकांच्या नांवें लिहिलेल्या जमाखर्चाचा लेख.

४१. शिलेखाना=चिलखतें, ढाल, तरवारी, बंदुका इत्यादी युद्धोपकरणांचें स्थान.

४२. दरोगा=देखरेख करणारा.

४३. सोन्याची काठी = सोन्याच्या काठीचे चोपदार = असे चोपदार असणारे राजे.

४४. नेम नाहीं=अमुक असें सांगवत नाहीं.

४५. तमामी=ज्यांत उभे सूत जरीचें व वाणा रेशमाचा असतो अशा कापडाचा.

४६. निमा=आंगरख्याचा एक भेद आहे.

४७. हुद्दे=जागा, हत्यारें किंवा सामान.

बांधून ठेविले. त्यांत संभू वाघ म्हणून मोठा पटाईत, नुसता एक जात पिंवळा, लहानशा घोड्याएवढा होता. त्याजवर दर्वेशी चाकर ठेविले. गेंडे हिंदुस्थानांतून महादजी शिंदे यांणीं पाठविले. दहावीस जोड्या एडक्यांच्या ठेविल्या. पहिलवान कुस्त्या घेणारे सरकारांत चाकर ठेविले. तसेच वज्रमुष्टी[५९] यांच्या जोड्या सरकारांत पांच सात चाकरीस ठेविल्या. छडी खेळणेवाले व दांड खेळणेवाले, असे नेहमीं हुजूर ठेविले. तिरंदाजी खेळणारेही असामी दोन चार श्रीमंतापाशीं हुजूर ठेविले. तिरंदाजी व दांडछडी यांचा थोडा अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. सायंकाळीं तालीमखान्यांमध्यें सरकारची स्वारी जाऊन तोही अभ्यास थोडासा करी. मुद्गल पेलणें व लेजीम खेळणें खेळे. श्रीमंत रावसाहेब बहुत खेळले. नेहमीं दोहों चोहों दिवशीं पहिलवानांच्या कुस्त्या व वज्रमुष्टींच्या लढाया, होऊं लागल्या. ज्याची सरशी होईल त्यास सरकारांतून बक्षीस मिळत असावें. असा नित्य खेळण्याचा पाठ चालला. घोडीं फिरविणें व बोथाट्या खेळणें हाही अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. खुले हत्तीवर हत्तीच्या किलाव्यांत[६०] बसून हत्ती चालविणें हाही अभ्यास श्रीमंतांनीं केला. नित्य हत्ती वाघांच्या लढाया व एडक्यांच्या लढया व सांबरांच्या लढाया होत. चित्ते स्वारींमध्यें चालवून शिकार खेळणें, हाही पाठ आठ पंधरा दिवशीं स्वारींत चालत असे. नानातऱ्हेचे खेळ. खबुतरें बहुत पाळिलीं होतीं त्यांजवर माणसें ठेविलीं. इतक्यांचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त ठेविला. तसाच वाघांचे खाण्यापिण्याचा बंदोबस्त केला. दर वाघास, वाघ पाहून माणसांची नेमणूक करून दिली. याप्रमाणें नानातऱ्हेचे खेळ खेळत. सायंकाळच्या समयीं चार घटका दरबारही करीत असावें असा नित्य पाठ चालविला.

[आमचा एक वकील नेहमीं पुण्यांत सरकारांत असावा असें] इंग्रजांचें बोलणें नानांचें मनास येऊन, 'बरें आहे' म्हणून बोलून, शंभर लोकांनिशीं संगमावर बेटांत जागा नेमून दिली. तेथें बेटांत एक खांसा गोरा व शंभर कुडतीवाले असे रहावे.[६१] बहिरोपंत मेहेंदळे इंग्रजांचे बोलण्यास नेमून दिले. बहिरोपंताखेरीज दुसऱ्यांचे हातून बोलणें इंग्रज याणें बोलू नये असा नेम ठरवून इंग्रजांस ती जागा दिली. तेव्हां इंग्रज याणें सरकारांत विनंती केली कीं, "आमचे खाण्यापिण्याचें जिन्नस मुंबईहून नेहमीं हरहमेश येतील त्यांस सरकारची

५९. वज्रमुष्टी=मल्लाचें एक आयुध. तें आयुध वापरणारे मल्ल.

६०. किलावा=हत्तीच्या गळ्यांत सुताच्या दोरीचें पेंडें महाताचे पाय अडकविण्यास घालतात तें.

६१. पुण्याच्या दरबारांत पहिले इंग्रज वकील मि० मॉस्टिन् साहेब यांची नेमणूक श्री० माधवराव बल्लाळ यांच्या कारकीर्दींत झाली. पेशव्यांचे घराण्यांतील कलह वाढवितां आल्यास तसें करून मराठ्यांस हैदराकडे मिळूं देऊं नये म्हणून हुकूम आंतून मुंबईसरकारानें मि० मॉस्टिन् यांस दिला होता. तो कितपत वजाविला गेला हें कळत नाहीं. असो, मि० मॉलेट यांची नेमणूक इ० स० १७८५ सालीं झाली. ग्रांट डफ.

आज्ञा बोरघाटावर असावी." असें बोलणें इंग्रजांचें पडलें असतां तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत समजाविला. त्या समयीं नानांची आज्ञा झाली कीं, "तीन म्याणे जिनसांचे तुमचे खाण्याचे येतील. त्यांस हरहमेशा सरकारांतून मनाई व्हावयाची नाहीं. एखादी गैरवाजवी गोष्ट करूं लागल्यास त्या गोष्टींचा मुलाजा[६२] सरकारांतून होणार नाहीं." अशी निक्षून नानांची आज्ञा झाली. तो मजकूर मेस्तर मालिट याजपाशीं मेहेंदळे यांणीं सांगितला. तेव्हां ती गोष्ट मालिट यांणीं कबूल केली. मग तो मजकूर बहिरोपंत यांणीं सरकारांत कळविला. त्याजवरून सरकारची आज्ञा जकाते यांस झाली कीं, "इंग्रज यांजकडील तीन म्याणे हरहमेशा येतील त्यांस तुम्हीं मनाई करूं नये." असें झालें असतां कांहीं एक दिवशीं इंग्रज यांचे मनांत विकल्प येऊन त्यांणीं आपले ठिकाणीं मसलत केली कीं, "आम्ही येथें वकिलीचे कामावर रहातों. परंतु आम्हांजवळ तोफा नाहींत. याची तजवीज केली पाहिजे. म्हणून सरकारची आज्ञा तीन म्याण्यांची आहे त्या म्याण्यांमध्यें दोन जंबुरे घालून आणावे" अशी मसलत करून इंग्रज याणें मुंबईहून मेण्याची निघावयाची वेळ झाली त्या समयीं दोन म्याणे खावयाचे भरले. एक तांबडा मेणा होता त्याजमध्यें दोन जंबुरे घातले आणि तिहींला कुलूपें घालून, मेणे मुंबईहून रवाना झाले. रवाना होतांच ती बातमी टाकोटाक नानांस येऊन पोहोंचली. त्या समयीं नाना यांणीं बळवंतराव जकाते यांस बोलावून आणून समक्ष आज्ञा केली कीं, "या खेंपेस इंग्रज यांचे म्याणे येत आहेत, त्यांत दोन म्याणे वरते येऊं द्यावे. तांबडा म्याणा आहे तो चौकीवर पाडून ठेवावा." अशी आज्ञा सरकारची होतांच त्या समयींच जकाते यांचा शिपाई बोरघाटास टाकोटाक येऊन म्याणे तेथें येतात तों तांबडा म्याणा चौकीवर पाडून ठेविला. दोन म्याणे पुण्यास येऊन दाखल झाले. तेव्हां इंग्रज पाहून घाबरला. आणि बहिरोपंत मेहेंदळे यांस मालिट याणें बलावून नेऊन सांगितलें कीं, "आमचे तीन म्याणे यावयाची आज्ञा सरकारची आहे. असें असतां आजच्या खेपेस आमचा एक म्याणा कां अडकाविला? त्यास हा मजकूर नानांचे कानावर घालून मेणा आमचे येथें येऊन पोहोंचे असें करावें." तेव्हां बहिरोपंत मेहेंदळे नानाकडे आले. मालिट यांणीं मजकूर सांगितला होता तो ऐकून घेऊन नानांनीं उत्तर केलें, "आज नेहमीं मेणे येतात, कधीं अडकावा झाला नाहीं, आतांच कां अडकाविला?" तेव्हां बहिरोपंत यांणीं उत्तर केलें, "हा मजकूर मला समजला नाहीं." त्या समयीं नाना यांणीं बहिरोपंतास सांगितलें कीं, "त्यांस तुम्हीच विचारा कीं, 'नेहेमीं तुमचे मेणे येतात आणि आजच्या खेपेस कां अडकाविला?' असें नानांनीं विचारलें म्हणून मालिट साहेब यांस विचारावें." त्या समयीं बहिरोपंत मागती वेटांत जाऊन सरकारांत मजकूर झाला

---

६२. मुलाजा=कानाडोळा, क्षमा.

हैदराबादेहून टिपूवर चालून आला. बारा महिने मोहिमेस लागले. त्या समयीं कर्नाटकांत मुलूख घेतला व बदामीचा किल्ला घेतला. मोंगलांनीं आदवणी वगैरे महाल घेतले.

त्या स्वारीस अशी गोष्ट झाली. नबाब रात्रीचे ठिकाणीं जनानखान्यामध्यें बसले असत नबाबांची मर्जी बहुत दिलगीर होऊन खप्पा झाले आहेत हें पाहून बक्षी बेगम यांणीं नबाबांस अर्ज केला कीं, "आज सरकारची मर्जी अशी दिलगीर खप्पा कां झाली? आज आपल्यास कोण्या गोष्टीची चिंता आहे असें नाहीं, व आपल्यास तूर्त शत्रुही कोणी नाहीं. मोहीमशीर आहों. असें असतां मर्जी खप्पा होण्याचें कारण काय? पेशवेही आज आपल्यास अनुकूल आहेत. असें असतां मर्जी गेली याचें कारण मला समजलें पाहिजे." तेव्हां तो मजकूर ऐकून घेऊन नबाब बक्षी बेगम यांस बोलले कीं, "काय मजकूर तुजला सांगू?" तेव्हां ती म्हणते, "मला मजकूर कळूं नये अशी कोणतीही गोष्ट नाहीं, मग एवढीच मला कळूं नये कीं काय?" त्या वेळेस नबाब बोलतात, "तूं विचारलेंस त्याचें उत्तर असें आहे कीं, आपण सर्व गोष्टींनीं मजबूत आहों. परंतु आमचे दौलतींत[६५] माणूस कोणीं नाहीं म्हणून माझी मर्जी जात राहिली." मग दुसरे दिवशीं नबाब जनानखान्यांत बसले आहेत, बक्षी बेगम जवळ आहेत, अशा समयास नाना फडणीस यांची चिठ्ठी जाऊन पोहोंचली. नाना यांणीं फारसनीस[६६] बोलावून फारशी चिठ्ठी लिहविली, "काल आपली मर्जी जात राहिली कीं दौलतींत माणूस कोणी नाहीं, त्यासाठीं मर्जी खप्पा झाली, तर येवढ्यासाठीं आपली मर्जी जाऊं देऊं नये. आम्ही आपले ठिकाणीं आमचे पेशवे सरकार व आपले सरकार हीं दोन मानीत नाहीं. जसे आम्ही पेशव्यांचे चाकर तसेच आपले. जो हुकूम करणें तो आम्हांस फर्मावीत जावा. आम्ही वजावून देऊं." अशी चिठ्ठी वाचून बक्षी बेगम यांस नबाब बोलिले कीं, "काल तूं आणि मी येथें ही गोष्ट बोलत होतों ही बातमी नानांस पोहोंचली कशी? आणि त्यांची चिठ्ठी येथें आली कशी? अशीं माणसें आमचे दौलतींत नाहींत म्हणून माझी मर्जी गेली होती." मग दुसरें दिवशीं नाना फडणीस यांस नबाब यांणीं "मदारुलमहा[६७]" असा किताब दिला. मग टिपूशीं तह होऊन दोन्ही फौजा खंडणी घेऊन माघाऱ्या आल्या[६८].

भेंड्यापर्यंत गेले होते. पुढें टिपूनें एकदम तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत पेशव्यांस बदामी, कित्तूर, नरगुंद व दुसरे त्यांणीं घेतलेले प्रांत दिले व रोख ३० लक्ष रुपये देऊन १० लक्ष आणखी देण्याचें कबूल केलें.

६५. दौलतींत माणूस कोणी नाहीं=राज्यांत किंवा पदरीं योग्य चाकर नाहींत.

६६. फारसनीस=फारशी लिहिणारा कारकून.

६७. मदारुलमहा=मदारुल् महाम्=मुख्य-प्रधान, वडा कारभारी.

६८. नानांची बारीक रितीनें बातमी ठेवण्याची तजवीज मोठी कडेकोट असें असें वरील दोन उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें. ही बारीक रितीनें बातमी ठेवण्याची पद्धती त्यांणीं थोरल्या माधवरावांपासून उचलली. ही आख्यायिकाही इंग्रजी ग्रंथांत कोठें नाहीं.

हिंदुस्थान प्रांतीं महादजी शिंदे व सरकारच्या फौजा होत्या. त्या वेळेस महादजी शिंदे मोठे जोरावर झाले. त्या समयीं हिंदुस्थानांत सरकारची हुजूरची फौज जरीपटका घेऊन रहावी असें पाठीमागून चालत आलें होतें. हल्लीं हिंदुस्थान प्रांतीं सरकारचें कोणीं नव्हतें. शिंदे, होळकरच मात्र होते. सबब अल्ली बहादर, म्हणजे समशेर बहादर यांचे चिरंजीव, मस्तानीचे नातू, यांस हिंदुस्थानांत फौज समागमें देऊन रवाना करावें, अशी मसलत सर्वांची हुजूर पुणें मुक्कामीं ठरून, अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत करावी असा निश्चय झाल्यानंतर तयारी व्हावयाची सरकारची आज्ञा झाली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांचेसमागमें सरंजामीपैकीं फौज व हुजरातपैकीं कांहीं पागे, अशी फौजेची तयारी होऊन, जरीपटका समागमें देऊन, मुतालिकीची शिक्केकटार अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केली. त्यासमयीं अल्ली बहादर यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी करावी." असें सांगून समागमें डेरेदांडे फरासखाना[६९] नेमून दिला. दहा पंधरा हत्ती समागमें नेमून दिले. जरीपटका त्यांचे स्वाधीन केला. वरकड दरकदार, फडणीस, पोतनीस, मुजुमदार, चिटणीस, यांणीं आपापले कारकून अल्ली बहादर यांचे स्वाधीन केले. आणखीही कारकून सरकारांतून बरोबर दिले. चौघडा दिला. साहेबनोबद समागमें दिली. अशी मोठी इतमामानें रवानगी हिंदुस्थानांत केली.[७०] अल्ली बहादर व त्यांचे चिरंजीव समशेर बहादर, असे उभयतां बापलेक कबिलेसहित हिंदुस्थानांत जाण्यास निघाले. त्यावेळेस सरकारचीं पत्रें शिंदे होळकर यांस दिलीं कीं, "चिरंजीव अल्ली बहादर यांची रवानगी हिंदुस्थानांत समागमें जरीपटका फौज देऊन व थोडा तोफखाना गारदी देऊन रवानगी केली आहे. त्यास हे तुम्हांपाशीं येऊन पोहोंचल्यानंतर हे व तुम्हीं उभयतां एक विचारें राहून काम-कारभार करीत जावें. यांचे विचाराशिवाय [illegible]ं कोणतेंही काम करूं नये."

अशीं पत्रें घेऊन अल्ली बहादर पुण्याहून श्रीमंतांची आज्ञा घेऊन, निघाले ते मजल दरमजल कासार-बारीचा घाट उतरून बऱ्हाणपुरास पोहोंचले. त्या समयीं सरकारचे मामलेदार खानदेश व बागलाण व वऱ्हाड व वरघांट, असे सर्व येऊन भेटले. सर्वांच्या भेटी अल्ली बहादर यांशीं झाल्या. घांस-दाण्याची तजवीज अवघे मामलेदार यांणीं राखिली. नर्मदापावेतों जाऊन पोहोंचत तेथपावेतों मामलेदार समागमें होते. सर्वांनीं आपापल्या माहालाचे घांस-दाणे पोहोंचविले. नंतर अल्ली बहादर खांसा नर्मदा उतरून पार झाले. त्या समयीं सर्व मामलेदार यांस निरोप देऊन वाटेस लाविलें. नंतर कूच दरकूच माळव्यांतील हडोती खेचीवाडा टाकून, हिंदुस्थानांत शिंदे, होळकर होते तेथें जा-

६९. फरासखाना=तंबू वगैरे सामान ठेवण्याची जागा.

७०. अल्ली बहादर व तुकोजी होळकर यांस महादजी शिंद्यांच्या मदतीस म्हणून १७८८ चे सुमारास पाठविलें. ग्रांट डफ.

ऊन पोहोंचले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. सरकारचीं पत्रें होतीं तीं उभयतांस दिलीं. तीं पत्रें वाचून शिरीं वंदन केलीं आणि महादजी शिंदे पाटीलबोवा व तुकोजी होळकर सुभेदार यांणीं अल्ली बहादर यांस सांगितलें कीं, " आपण जसें सांगाल तसेच चालूं. आपल्या विचाराशिवाय कोणतेंही काम व्हावयाचें नाहीं.''

नंतर अल्ली बहादर यांणीं हिंदुस्थानांत गेल्यावर फौज आणखी ठेविली, हिम्मतगीर गोसांवी यास वीस हजार गोसांव्यानिशीं आपले जवळ चाकरीस ठेविलें. डगई प्रांत कोट रुपयांचा मुलूख नवा अल्ली बहादर यांनीं सोडविला. तेथील राज्य अल्ली बहादर करूं लागले. शिंदे, होळकर, व अल्ली बहादर एक विचारानें राहिले. अल्ली बहादर हिंदुस्थानांत पोहोंचल्यानंतर शिंदे, होळकर, अल्ली बहादर [हे] मसलत व स्वारी शिकारी करणें, तीं एक विचारें करूं लागले.

अल्ली बहादर येथें पोहोंचल्यावर शिंदे, होळकर मिळून गिलच्यावर चालून गेले. कारण गिलच्या इराणी अटक नदी उतरून आलीकडे आला. सबब शिंदे व होळकर सरकारच्या फौजा घेऊन त्याजवर चालून गेले. तेव्हां सरकारच्या फौजेची व गिलच्यांची लढाई मोठी मातबर झाली. गिलच्यांचे पारिपत्य शिंदे यांणीं श्रीमंतांचे पुण्य-प्रतापें करून यथास्थित केलें. पूर्वी भाऊसाहेब हे गिलच्यांशीं लढाई करून यश मिळवून शेवटले लढाईत गिलचा यश घेऊन तीनलाख फौजेनिशीं भाऊसाहेब गर्द झाले, त्यांचा सूड शिंदे यांणीं यथास्थित घेतला. गिलच्यांचें पारिपत्य सरकारचे मनांत होतें तसें करून खंडणी घेऊन गिलचे व इराणी यांस अटके पार घालविलें. असें पारिपत्य गिलच्यांचें चांगलें केलें, आणि फौजा माघाऱ्या हिंदुस्थानांत छावणीचे छावणीवर येऊन दाखल झाल्या. आणि सरकारांत डांक झाले वर्तमानाची लिहिली. तीं डांकेचीं पत्रें पुण्यास येतांच पत्रें पाहून सरकार फार खूष होऊन तोफेची सरवत्ती [७३]केली.

---

७१. अल्ली बहादर व तुकोजी हे शिंद्यांस अडथळा आणण्यासच पुण्याहून पाठविलें होते. त्याप्रमाणें शिंद्यांच्या वेतांत त्याणीं पुष्कळदां लफडीं आणिलीं. ग्रांट डफ.

७२. हिंमत बहादर गोसावी शिंद्यांच्या पदरीं होता. गोसाव्यांच्या फौजेचा तोच सरदार होता. पुढें शिंद्यांच्या मनांत अंदेशा आल्यावरून हिंमत बहादरास धरावयास त्यांणीं एक स्वारांचीं टोळी पाठविली. पण हिंमत अल्ली बहादरांच्या गोटांत पळून गेला. तो अल्लीनें शिंद्यांच्या हातीं दिला नाहीं.

७३. ही गिलच्यांवरील स्वारी कोणती तें समजत नाहीं. गिलचे लोक येण्याचें भय मात्र शिंद्यांस होतें. तेव्हां ही इस्मायल बेग यावरील स्वारी असावी. इस्मायल व त्याचा बाप महंमद बेग हे दोघेही शिंद्यांचे हाडवैरी होते. पुढें महंमद बेग पडला. व इस्मायलचा मोड पाटनच्या लढाईंत होऊन त्याच्या फौजेचा फडशा उडाला. इ० सन १७९०. ह्या लढाईंत होळकर एका बाजूस उभे होते. गिलच्यांस अटकेपार घालविल्याचें पुढें लिहिलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं. शिंद्यांनीं इस्मायल याची व रोहिले लोकांची मात्र खूप खोड मोडिली असें ग्रांट डफ यांचे ग्रंथांत लिहिलें आहे.

या पुढें इंग्रजानें सरकारांत बोलणें लाविलें कीं, "आम्हांला टिपूवर मोहिम करावयाची आहे. यासाठीं तुम्हीं आम्हांस साह्य व्हावें." अशी मसलतीचीं बोलणीं लागलीं. त्या मसलतीस सहा सात महिने लागले. फौजेची तयारी होऊं लागली. तेव्हां इंग्रजाचें बोलणें सरकारांत पडलें, "टिपू जेर होऊन उत्पन्न होईल त्याचे तीन हिस्से सारखे करावे, त्यांपैकीं एक हिस्सा मोंगल, एक हिस्सा पेशवे व एक हिस्सा इंग्रज." असे तीन हिस्से ठरले. नबाब हैदराबादेहून टिपूवर जाण्यासाठीं निघाले. तसेच पेशवे यांच्या फौजेसह टिपूवर जाण्यासाठीं हरिपंत तात्या यांची रवानगी कर्नाटकांत झाली. व परशुराम भाऊ पटवर्धन यांस सरकारची आज्ञा कर्नाटकांत जाण्याची झाली. तेही तयारी करून निघाले. वरकड सरदार व मानकरी व हुजुरात व जरीपटका हरिपंत तात्यांसमागमें रवाना झाला. परशुराम भाऊ, हारिपंत तात्या, मिळून सरासरी लाख सवा लाख फौज कर्नाटकांत टिपूवर रवाना झाली. गारदी, पायदळ व सरकारी तोफखाना, मिळून दीड लक्षाच्या जमावाची टिपूवर रवानगी झाली. ते लोक मजल दरमजल कर्नाटकांत दाखल झाले. हे चालून येतात ही बातमी टिपूस होती. त्यानेंही जमाव मोठा फौजेचा केला. तीन राजे त्याच्यावर चालून गेले, तितक्यांसही टिपू लढाईस पुरवला. अठरा महिने फौजेशीं टिपू भांडत होता. पेशव्यांचे फौजेनें टिपूच्या मुलखांत भारी धूम करून मुलूख लुटला व सरकारचीं ठाणीं टिपूच्या मुलुखांत बसलीं. अशी लढाई होत असतां अठरा महिने त्या मोहिमेस लागले.

इकडे वर्तमान पुणें मुक्कामीं काय झालें. पाठीमागें हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांणीं गिलचा मोडला. त्याजवर दिल्लीचे बादशहा अली गौर यांणीं दिल्लीस आपले वजीर होते, त्यांत गुलाम कादर हा नवा वजीर केला. तो कारभार करूं लागल्यावर त्यानें बादशहा याचे डोळे काढिले. कारण, गुलाम कादर हा पूर्वीं लहान होता त्या वेळेस फार देखणा, अति रूपवान् असतां बादशहा याणें नामर्द करून खोजा केला होता. मग गुलाम कादर हा फार शहाणा, चांगला लिहिणारा असल्यामुळें बादशहाची त्याजवर मेहेबानी होती. म्हणून त्याजकडे वजिरीचें काम सांगितलें. तें सांगितल्यावर मुखत्यारीचा कारभार गुलाम कादर करूं लागला. सर्व हुकूम गुलाम कादर याचा चालू लागल्यावर त्याला पूर्वीचें स्मरण झालें. नंतर त्याचे चित्तांत मोठा पश्चात्ताप झाला कीं, "बादशहानें मला नामर्द करून माझें विषयसुख नाहींसें केलें." तें शैल्य स्मरून मोठ्या रागानें त्यानें बादशहाचें डोळे काढिले. तेणेंकरून बादशहा आंधळा झाला. असें झाल्यावर बादशहास मोठा विशाद वाटला. त्या वेळेस गुलाम कादर याचे पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य

७४. हा तह इ० सन १७९० सालीं झाला व लढाई १७९२ पर्यंत सुरू होती.

७५. 'अली गौर' यास 'शहाअलम्' असेंही म्हणतात.

७६. 'वैर' असा इं. प्रतीचा पाठ आहे.

स्वाधीन राहिलें नाहीं, असें जाणून बादशहानें महादजी शिंदे यांशीं राजकारण केलें कीं, "गुलाम कादर यास धरून द्यावें म्हणजे तुम्हांस बादशाही वजिरात सांगूं." असे करार मदार तहनामे ठरले.

मग शिंदे त्या उद्योगास प्रवृत्त झाले. गुलाम कादर याणें लढाया दोन चार मोठ्या शिंद्यांशीं केल्या. शेवटीं महादजी शिंदे यांणीं गुलाम कादर यास धरून कैद केलें. आणि बादशहाचे भेटीस दिल्लीस जाऊन सारा मजकूर बादशहास विदित केला. त्या वेळीं बादशहाची मोठी मेहेरबानी शिंदे यांजवर झाली आणि महादजी शिंदे यांस बादशहा बोलिले कीं, "शाबास अच्छा काम तुम्ने मेरा किया! तूं मेरा बेटा!" असें बोलले. तेव्हां महादजी शिंदे उभे राहून कुर्णसात करून, अर्ज करितात जे "गुलाम कादर याजविषयीं काय हुकूम आहे?" तेव्हां बादशहा बोलिले, "उस्से पिंजरेमे डालकर रखना." असा हुकूम बादशहाचा झाला. पुढें गुलाम कादर यास पिंजऱ्यांत घालून मारिलें. मग महादजी शिंदे यांस दिल्लीची वजिरात बादशहा सांगूं लागले, त्या वेळेस शिंदे यांणीं अर्ज केला कीं, "आमचे खावंदांचे नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें व मरातब काय द्यावयाचे ते द्यावे. आम्ही आपले खावंदांचे तर्फेनें येथील कारभार वजिरातीचा करणें तो करूं." असा अर्ज ऐकून बादशहा बोलिले, "बहुत अच्छा है." मग श्रीमंतांचे नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें, कांहीं मरातब व मोरचल, शिवाय श्रीमंतांस जवाहीर द्यावयाचें तें शिंदे यांजपाशीं दिलें. पेशवे यांचे वजिरातीचा कारभार शिंदे दिल्लीस करूं लागले.

इकडे कर्नाटकांत सरकारची मोहीम टिपूवर झाली होती त्या मोहिमेस मुख्यत्वें हरिपंत तात्या गेले होते समागमें परशुराम भाऊ पटवर्धन होते. त्या मसलतीस अठरा महिने झाले. यासाठीं पुणें मुक्कामाहून हिंदुस्थानांत महादजी शिंदे यांस सरकारचीं पत्रें बलावण्याचीं गेलीं. यामुळें शिंदे यांची तयारी देशीं येण्याची झाली. तेथील बंदोबस्त दिल्लीसुद्धां करून, जिवबादादा बक्षी यांस तेथें मुकत्यारीनें ठेवून खांसा पाटीलबोवा समागमें कंपू व फौज व पोक्त लाख सरंजाम घेऊन, देशीं येण्यास निघाले. ती बातमी हरिपंत तात्यांस

---

७७. गुलाम कादिर हा नजीब उद्दवल्याचा नातू. याचा बाप झाबिताखान हा इ० सन १७८६ त मृत्यू पावल्यावर, गुलाम त्याच्या रोहिलखंडांतील जहागिरीचा मालक झाला. पुढें आपल्यास वजिरी मिळावी म्हणून त्याणें बंड करून दिल्ली घेतली. व बादशहाचा व त्याच्या मुलांचा नाना तऱ्हेनें छळ करून शेवटीं त्याचे डोळे काढिले. दिल्लींत मग याचें वर्चस्व झालें. इ० सन १७८८।८९, पुढें त्यांस शिंद्यांचे हातून प्रायश्चित्त यथायोग्य लवकरच मिळालें.

७८. कुर्णसात=कोर्निसात=भुईस हात लावून नम्रतेनें सलाम करतात तो.

७९. मरातब=मान, पदवी.

८०. 'वकिली मुतालक' अशी पदवी पेशव्यांस दिली. ही मागें निजामउलमुल्क यांस दिली होती. वकिली मुतालक=मुख्य प्रतिनिधी.

समयीं हे दोन ब्राह्मण उभे होते, त्यांणीं पाहून मानाजी फांकडे यांस हांक मारिली. तें ऐकून फांकडे यांणीं घोडा दटावून, त्या गवाक्षापाशीं येऊन उभे राहिले. त्या समयास त्या ब्राह्मणांनीं सारा मजकूर सांगितला. त्याजवरून मानाजी शिंदे यांणीं शिपायास सांगितलें कीं, "कवाडाचें कुलूप तोड." मग कुलूप तोडून, कवाड उघडून सारीं प्रेतें बाहेर काढिलीं. त्यांत दोन ब्राह्मण जिवंत होते. त्यांस साखर पाणी वगैरे देऊन सावध केलें. मग त्यांणीं सारा मजकूर मानाजी फांकडे यांस सांगितला. त्या समयीं दोन ब्राह्मण जिवंत होते त्यांजपाशीं चार शिपाई रखवालीस ठेवून, मानाजी फांकडे तसेच शहरांत येऊन, वाटेनें सर्व ब्राह्मणांस हांका मारून, त्यांनीं वर्तमान सर्वांस जाहीर केलें. आणि सर्वांस सांगितलें कीं, "ब्राह्मण असेल त्यानें वाड्यापाशीं यावें." असें सांगत मानाजी फांकडे श्रीमंतांकडे जाऊन पाहतात तों श्रीमंत निजले आहेत. इतके कर्मास तीन प्रहर लोटले. सायंकाळचा समय. लोक दरबारांत यावयाची वेळ. इतक्या संधींत वाड्याभोंवते पांच सात हजार ब्राह्मण जमले. तेव्हां जो कोणी पालखींत बसून येईल त्यांस पाहून, ब्राह्मण आहे असें ओळखून, आपले जमातींत बसवावें, अशा पालख्या आल्या तितक्या तेथें बसविल्या.

मग श्रीमंत निजून उठल्यानंतर श्रीमंतांची गांठ मानाजी फांकडे यांशीं पडली. तेव्हां सारा मजकूर इत्थंभूत श्रीमंतांचे कानावर घातला. इतका कारभार झाला तरी घाशीराम कोतवाल यास कोणतीही खबर नाहीं. आपण चावडीवर कारभार करीत आहे. असें होत असतां सायंकाळ झाला. तेव्हां चोपदार वाड्यांतून येऊन, नानांचे वाड्यांत जाऊन, [त्यानें] नानांस सांगितलें कीं, घाशीराम कोतवाल यास श्रीमंतांनीं बलाविलें आहे." असें ऐकतांच नानांनीं शिपाई पाठवून, घाशीराम यास आपले वाड्यांत बलावून आणून त्यास मजकूर सारा विचारला. तेव्हां घाशीराम याणें नानांपाशीं उत्तर केलें कीं, "ते भामटे कोमटी असे होते. शहरांतून चोऱ्या करून निघाले ती बातमी ठेवून त्यांस धरून कोठडींत कोंडिलें." असें बोलणें होत आहे तों रात्र दोन घटका झाली. त्या वेळेस दुसरा चोपदार वाड्यांतून आला. तरी घाशीराम वाड्यांत गेला नाहीं. मग चार ढालाईत येऊन त्यांणीं नानांस सांगितलें कीं, "सरकारची मर्जी फार जात राहिली आहे. तर घाशीराम यास लवकर आम्हांबराबर पाठवावें." ढालाईत पाहून नानांनीं घाशीराम यांस सांगितलें कीं, "तुझें कपाळ फुटलें. आतां आमचा उपाय नाहीं."

मग ते ढालाईत घाशीराम यास घेऊन वाड्यांत आले. मग समक्ष मजकूर सारा घाशीराम यास विचारला. तेथेंही त्याचें बोलणें तसेंच पडलें. तेथपर्यंत कोतवाल यास भरंवसा होता कीं, नाना मला वांचवितील. तें बोलणें श्रीमंतांनीं ऐकल्यावर ढालाइतांस हुकूम झाला कीं, "पागोटें फाडून, मुसक्या बांधून, छड्या माराव्या." असा हुकूम झाला.

त्या समयीं ढालाईत यांणीं "पागोटें फाडून, मुसक्या वांधून, छड्या मारावयास आरंभ केला. छड्या मारल्यानंतर पायांत विडी ठोकून तोफखान्यांत पानशे यांजकडे पाठवून दिला. आणि ब्राह्मण जमा झाले होते त्यांजकडेस श्रीमंतांनीं बाळाजीपंत केळकर यांचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, "आतां रात्र झाली आहे. आतां तुम्हीं सर्वांनीं असेंच असावें. प्रात:काळीं घाशीराम याची शहरांत धिंड फिरवून तुमचे स्वाधीन करूं. मग त्याला तुम्ही मारा किंवा ठेवा." असा निरोप बाळाजीपंत यांणीं सांगतांच समस्त ब्राह्मण यांणीं मजकूर ऐकून अवघ्यांनीं "बरें आहे" म्हणून सांगितलें.

मग प्रात:काळ झाल्यानंतर शहरांत दवंडी पिटली कीं, "आज घाशीराम याचें पारिपत्य होत आहे. त्याचें पारिपत्य झाल्याशिवाय कोणी शहरांत जेवूं नये." अशी ताकीद होतांच शहरांत कोणी जेवला खाल्ला नाहीं. चार घटका दिवसास घाशीराम यास वाड्यांत आणिलें. वाड्यांत आणून फिरून श्रीमंत यांणीं समक्ष विचारलें, "ते भामटे किंवा कोमटी होते [कीं काय] तें सांग." तेव्हां घाशीराम याणें उत्तर केलें नाहीं. मग वाड्यांतून बाहेर काढून, चावडीपाशीं झेंड्याखालीं आणून, मुसक्या वांधून, उंटावर उलटा गांडीकडे तोंड करून वांधिला; आणि डोकीचे पांच पाट काढून, तेल शेंदूर वरतीं घालून, दवंडी पुढें देऊन, सोळा पेंठा शहरच्या फिरून, शेवटीं चावडीपाशीं आणिला.

मग श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, "तसाच उंटासुद्धां घाशीराम यास गुलटेंकडीकडे न्यावें. आणि तेथें ब्राह्मण जमा होतील त्यांचे स्वाधीन करावें." इकडे ब्राह्मणांस आज्ञा झाली कीं, "साऱ्यांनीं तुम्हीं आतां गुलटेकडीपाशीं जावें. तेथें तुमचे स्वाधीन घाशीराम यास करतील." त्या समयीं दहा पंधरा हजार ब्राह्मण गुलटेंकडीकडे गेले. इतक्या कर्मास सायंकाळ झाला. तेव्हां घाशीराम यांस गुलटेकडीस नेऊन, उंटावरून सोडून, ब्राह्मणांचे स्वाधीन केला. तेव्हां त्या ब्राह्मणांनीं घाशीराम यास दगडाखालीं मारून ठार केला आणि त्याचा मुरदा उलटा झाडास टांगून ठेविला. असें पारिपत्य घाशीराम याचें झालें.

इकडे महादजी शिंदे यांस पेशजी वलाविण्याचीं पत्रें सरकारचीं गेलीं. त्यावरून शिंदे वादशाही वजिरातीचा मरातब घेऊन देशीं यावयास निघाले. हिंदुस्थानांतून अंतर्वेदीसुद्धां दिल्लीचे कारभाराचा बंदोबस्त करून, जिवबा दादा बक्षी यांचे स्वाधीन पाठीमागें सर्व कारभार करून, पाटीलबोवा देशीं यावयास निघाले. ते कूच दरकूच हिंदुस्थानांतून उज्जनीवर येऊन, मुक्काम करून, तेथून कूच करून, बऱ्हाणपुरास येऊन दाखल झाले. बऱ्हाणपुरास

९०. या सर्व हकीगतीवरून पुण्याच्या लोकांस, व विशेषत: ब्राह्मणांस, कोतवालानें किती त्रासिलें होतें व त्यांचा त्यावर दांत कसा होता हें दिसून येईल. नानांचें पाठबळ कोतवालास असल्यामुळें लोकांचें कांहीं चालेना. परंतु त्यांना आश्रय मिळाल्याबरोबर त्यांणीं त्याचा सूड घेतला. ही हकीगत इंग्रजी ग्रंथांत कोठें आढळत नाहीं.

आठ पंधरा दिवस मुक्काम करून, खानदेशांत कांसार-बारीचा घाट चढून, गंगा उतरून, जांबगांवास येऊन दाखल झाले. जांबगांवास मुक्काम आठ पंधरा दिवस करून तेथून कूच करून निघाले. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. त्या वेळेस श्रीमंत सामोरे जाऊन नाना फडणीस व हरिपंत तात्या वगैरे सर्व मंडळी समागमें जाऊन, सर्वांच्या भेटी झाल्या. भेटी होऊन सरकारची स्वारी माघारी फिरावयाच्या वेळीं, शिंदे आपल्या मुक्कामावर जावयाचे, त्या वेळीं महादजी शिंदे यांणीं सर्व बोलणीं श्रीमंतांस समजाविलीं. नंतर श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "मी हिंदुस्थानांतून पुण्यास आलों. माझे समागमें लाख फौज आहे, इला सरकारचें दर्शन कधीं व्हावें? व फौजेचा सलाम सरकारास कोणते वेळीं व्हावा? यासाठीं सरकारांनीं आतां अंबारींत स्वार होऊन उभें असावें, म्हणजे सर्वांचा मुजरा सरकारास होईल व सरकारची नजर सर्व फौजेवर होईल." असें पाटीलबोवांचें बोलणें ऐकून श्रीमंत हसून, "बरें आहे" म्हणून बोलले.

त्या समयीं सरकारची स्वारी हत्तीवर बसावयाची म्हणून विनायकगज हत्ती आणून रुप्याचे अंबारींत खांसा स्वारी बसली. पुढें बाबा माहात हातीं अंकुश धरून बसला. तो हत्ती विनझोल चालत असतां माणसाला वर डोलावें लागत नसे. यासाठीं खांसा स्वारीस तो हत्ती नेमिला होता. जरी[९१] बादली मस्तकीं सारी, पाठीवर मखमाली गाशा, सभोंवतीं झालर कलावतूची, गाशावर वेलबुट्टी कलावतूची काढलेली, गळ्यांत घांगुरमाळा रुप्याच्या व घंटा रुप्याच्या, व दांत सोन्याचे मढविलेले, मस्तकीं सडको[९२] व सोन्याचीं पिंपळपानें, पायांत रुप्याचे तोडे, सोंड रंगविलेली; अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे हातीं चवरी घेऊन श्रीमंतांवर उडवितात व हातीं रुमाल घेऊन आपा बळवंत श्रीमंतांवर वारीत बसले आहेत. सरकारची स्वारी हत्तीवर बसून उभी राहिली त्या समयीं सरकारचे मुत्सद्दी व कारभारी आपले वाहनारूढ होऊन उभे राहिले. जरीपटक्याचे हत्तीखेरीज, जिलबेचा हत्ती असे चौघे सजविलेले; शिवाय कोतवाल घोडे चारशें, सोन्याचे गंडे पट्टे घातलेले, गळ्यांत मोहनमाळा, पायीं पैंजण पाठीवर भरगच्ची झुला, त्याजवर कलग्या, असा कोतवाल घोड्यांचा समाज उभा; त्यांच्या पाठीमागें हत्ती उभे; जेथें श्रीमंतांचा हत्ती उभा, त्या पुढें खास जिलबेचे लोक बोंथाटी-चारदार, विटे-चारदार, व खासबरदार, व बाणदार व लगी, अशी खासी जिलीब उभी; व जरीपटक्याचा हत्ती उभा, तेथें सरकारची हुजरात, पागे, मानकरी, व शिलेदार उभे; श्रीमंतांच्या मागें झाडून सरंजामी उभे; पटवर्धन, विंचुरकर, दरेकर, पाटणकर, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव व पुरंदरे, अक्कलकोटवाले, असा समुदाय सरकारचे स्वारीचा उभा राहिला आहे. चौघडे वाजतात. साहेब-नौबतीचे वाजे होतात. खेरीज घोड्यावरील नगारे

९१. जरी बादली=सुवर्ण-तंतुमय वस्त्र. | ९२. सडका=सखलाद वगैरेच्या पट्ट्या, गोंडे.

व उंटावरील नौबती वाजतात. असा सरकारचे स्वारीचा थाट उभा राहिला आहे व चोपदार, भालदार, छडीदार, व नकीब[९३] असे ललकारत आहेत.

त्या समयीं महादजी शिंदे यांणीं आपली फौज दुरस्ता फ[९४]ऱ्यानें उभी सरकारचे मुजऱ्यासाठीं केली. एक तर्फेनें घोडेदळ उभें राहिलें. त्यांत पागे व शिलेदार व पठाण हुजरात शिंदे यांची उभी राहिली. दुसऱ्या तर्फेनें चार कंपू उभे केले. त्यामध्यें तोफा उभ्या राहिल्या. बैल तोफेस जुंपलेले. असा सरंजाम सरकारचे सलामासाठीं उभा केला. त्या वेळेस शिंदे यांचे दौलतीची वर्णना काय करावी ! कीं रावणासारखी ज्यास दौलत अशी उपमा !! घोडेस्वार घोड्यांवर स्वार झालेले. त्यांचे डोकीस मंदील, आंगांत झगा, आंगावर शालजोड्या, हातांत शालनाम्याचा रुमाल, पायांत किनखापी विजारा, असे साज बंदुका बांधून मुजऱ्यासाठीं उभे राहिले. हातांत सोन्याचीं कडीं, गळ्यांत कंठी, कानांत चौकडे, असे स्वार, भालेकरी व आड-हत्यारी व क[९५]रोल, उभे राहिले. तसेच हत्ती उभे. वरतीं अंबाऱ्या ठेविलेल्या. याप्रमाणें कोतवाल घोड्यांचा सरकारचे मुजऱ्यासाठीं फरा उभा राहिला आहे. दुसरे* तर्फेनें कंपू साहा दोन कोसपर्यंत तोफां सुद्धां उभे केले आहेत. तेव्हां सरकारची स्वारी मुजरा घेत चालली. दुतर्फा मुजरे होऊं लागले. भालदार नांवें घेऊन बोलतात. याप्रमाणें दोन कोसपर्यंत स्वारी सरकारची मुजरे घेत आली. शेवट झाला तेथें स्वारी उभी राहिली. आणि तोफा सोडावयाची व कवाईत करण्याची आज्ञा सरकारची झाली. त्या वेळेस कंपूची कवाईत व तोफेचे आवाज एकदम होऊं लागले. तेव्हां तोफांच्या धुराची दाटी झाली. माणसाला माणूस दिसेनासें झालें. बाराशें तोफेचा आवाज सुटला. त्यासमयीं श्रीमंतांची मर्जी प्रसन्न होऊन स्वारी वाड्यांत जावयास फिरली. शिंदे आपली फौज घेऊन आपले तळावर जावयास निघाले. याप्रमाणें होऊन शिंदे वानवडीचे तळावर जाऊन उतरले. महादजी शिंदे मोठे जोरावर, दौलत मोठी व म्हणून त्यांस अभिमानही मोठा. त्यामुळें सरकारचे दौलतीचा व राज्याचा कारभार आपण करावा असा मजकूर मनांत आणून पाटीलबोवा यांणीं सरकारांत बोलणें लाविलें होतें. इतक्यांत दिल्लीहून वजिरातीचे मरातब बादशाही आणिले होते ते सरकारांत दाखल करावे, असा मनसोबा मनांत आणून सरकारांत विनंती करावयास महादजी शिंदे वाड्यांत आले. श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "सरकारच्या नांवें दिल्लीचे बादशाहा यांणीं वजिरातीचीं वस्त्रें वगैरे दिलीं आहेत तीं सरकारांत प्रविष्ट व्हावयाची आज्ञा काय ती सांगावी." तेव्हां श्रीमंत बोलले, "सर्व कारभारी जमा करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा." असें श्रीमंतांचें बोलणें होतांच दुसरे दिवशीं दरबार करावयाचा बेत ठरवून शिंदे आपले डेऱ्यास येऊन दाखल झाले.

---

९३. नकीब=चोपदार, भाट.
९४. फरा=ओळ, रांग.
९५. करोल=घोड्यावरचे बंदुकवाले.

*"दुसरे तर्फेनें कंपूवाले एकसाहा दोन कोसांपर्यंत तोफा सुद्धां उभ्या केल्या आहेत" इंदूर प्रतीचा पाठ.

मागती दुसरे दिवशीं दरबारचीं बलावणीं सर्वांस झालीं. लहान थोर मुतसद्दी व कारभारी व मानकरी व पागे व पथके व तमाम सरदार दरबारात आले व शिंदे वानवडीहून वाड्यांत आले. सकळ दरबार झाला आहे. त्या समयीं महादजी शिंदे यांणीं सर्वांस सांगितलें कीं, "दिल्लीचे बादशहा यांणीं सरकारच्या नांवें वजिरातीचीं वस्त्रें वगैरे दिलीं तीं सरकारांत प्रविष्ट करावयाचीं; त्याचा विचार सर्वांनीं करून सुमुहूर्त पाहून निश्चय ठरवावा म्हणजे त्याप्रमाणें समारंभ करावयाचा बेत ठरवूं." असें सर्वांनीं ऐकतांच नाना, तात्या व वरकड कारभारी यांणीं रुकार दिला. "चांगलें आहे." त्या समयीं जोशी बलावून, दिनशुद्धी चांगली पाहून, श्रीमंतांचे राशीस चंद्रबळ उत्तम व आणखी दोन चार ग्रह अति सुंदर, श्रीमंतांस मोठे अनुकूल, असा दिवस पाहून, त्या दिवशीं मरातब घेण्याचा निश्चय ठरवून पाटीलबोवा यांस सर्वांनीं रुकार दिला.

मग त्या दिवशीं महादजी शिंदे यांणीं आपले लष्करांत श्रीमंत बसावयाची जागा करून, मखमाली डेरे देऊन, मखमाली बिछाईत घालून, कळवंतिणींचे नाच उभे करून शिंदे श्रीमंतांस न्यावयास पुण्यास येऊन त्यांनीं विनंती केली. तेव्हां स्वारी सरकारची तयार होऊन निघाली.

बरोबर तमाम मानकरी, शिलेदार, सर्व पथके, व हुजुरात सुद्धां जरीपटका घेऊन सर्व मुतसद्दी, तात्या, नाना, आपा बळवंत, अमृतराव पेंठे, रामचंद्र गणेश, बिसाजीपंत बिनीवाले, बाजीपंत अण्णा, नारोपंत चक्रदेव, महादाजीपंत गुरुजी; ब्राह्मण सरदार--पठवर्धन, विंचुरकर, गणेशपंत बेहरे, बाहिरो अनंत, राजे बहादर; मराठे सरदार-- अक्कलकोटवाले भोंसले, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव, भोइटे; असा सारा फौजेचा जमाव करून, श्रीमंतांची स्वारी पुण्याहून निघाली.

त्या वेळीं खांसा स्वारी अयन्याच्या अंबारींत बसून चालले. खवासखान्यांत आपा बळवंत व पेंठे बसले. श्रीमंतांच्या मागें नाना फडणीसही अंबारांत बसून चालिले. तसेच तात्या व महादजी शिंदे अंबारींत बसून [चालले, व] त्यांच्यामागून झाडून सरदार निघाले. खांशी स्वारी सरकारची चालत असतां खासगी जिलीब पुढें चालली. असे शिंदे यांजकडील जिलबी पुढें वल्लम[९६] वगैरे चालतात. त्या पुढें भालदार, चोपदार, सरकारचे मिरधे, पुढें हाका मारून सांगतात. त्यांच्या पुढें कोतवाल-घोडे. अशा थाटानें स्वारी वानवडीस जाण्यासाठीं निघाली.

ती स्वारी शनवारांतून वाडा डावा घालून, आदितवारांतून, नाकझरी उतरून तहत वानवडी पावेतों आघाडी स्वारीची व रास्ते यांचे पेंठेपावेतों एक सारिखा स्वारीचा थाट चालिला. अशी स्वारी जात असतां लष्करांत[९७] दाखल झाली.

९६. वल्लम=एक प्रकारचा भाला किंवा बर्ची; तो भाला धरणारे.

९७. या समारंभाकरितां शिंद्यांनीं संगमावर तयारी केली होती. ग्रांट डफ

जेथें बसावयाची जागा केली होती, तेथें जाऊन श्रीमंत बसले व सर्व मंडळी, मानकरी, मुख्य कारभारी, लहान थोर सरदार, आपआपल्या ईरीयाप्रमाणें कचेरीच्या डेऱ्यांत जाऊन बसले. नाच होत आहे. असा दोन तीन घटका नाच झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणीं दिल्लीहून बादशाही वजिरातीचे मरातब आणिले होते, तीं भूषणें सारीं कचेरीस आणविलीं. नंतर श्रीमंतांपुढें पाटीलबोवा येऊन हात जोडून विनंती केली, "बादशाही मरातब सरकारांत बादशाहा यांणीं पाठविले, ते आतां खाशांनीं घ्यावे." असें बोलून वस्त्रें श्रीमंतांपुढें ठेविलीं. नंतर मंदील पठाणी तऱ्हेचा बांधिलेला होता तो डोकीस घातला. तसाच आंगांत जामानिमा तमामी, पायांत विजार घालून, कंबरेस पटका बांधून, श्रीमंत खालीं बसले. मग मस्तकीं शिरपेंच व तुरा व कलगी मंदिलावर बांधिली. हातांत मनगटी, पोंच्या, भुजबंद, गळ्यांत मोत्यांचे व नवरत्नांचे हार घातले. कानांत चौकडा घातला. पायांत घालण्याकरितां बादशादी जोडा आणिला होता तो पाटीलबोवा यांणीं पुढें ठेविला. आणखी, मोरचल शिंदे यांणीं हातांत घेऊन, श्रीमंतांवर वारून, पाठीमागें खिजमतगार उभे होते त्यांच्या हातीं दिलें. मग नालकी व कांहीं मरातब आणून पुढें ठेविले. नंतर "दिल्लीस वजिरातीचा कारभार करावयाचा तो श्रीमंतांचे तर्फेनें महादजी शिंदे यांणीं करावा," अशी विनंती शिंदे यांणीं केली असतां सर्वांच्या मनास येऊन, "उत्तम आहे," असे सर्वांचे रुकार आले. नंतर हरिपंत तात्या यांणीं विनंती केली कीं, "पाटीलबोवा यांस वजिरातीच्या गुमास्तगिरीचीं वस्त्रें, नालकी वगैरे द्यावयाची तीं सरकारची स्वारी वाड्यांत दाखल झाल्यानंतर तेथें द्यावीं." ती गोष्ट सर्वांचे मनास आली. तेव्हां शिंदे यांणीं सर्वांस पोषाग दिले. शिंदे यांची अंबारी एक-खांबाची होती ती त्यांणीं सरकारांत नजर केली. मग पानसुपारी, अत्तर गुलाब, हारगजरे वांटिले.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां मशाली लावून, हत्तीवर हवया लावून, श्रीमंत नालकींत बसून निघाले. त्या समयीं सरकारचे राजमंडळचे मानकरी व सरदार होते ते नालकी बरोबर चालले नाहींत. आघाडी पिछाडीस चालले. व सरकार चाकर होते ते मात्र नालकी समागमें चालिले. महादजी शिंदे व हरिपंत तात्या, हे नालकी धरून दोहींकडे चालिले. बादशाही पोषाग आंगावर होता त्यासुद्धां सरकारची स्वारी नालकींत बसली. एकीकडे मोरचल, एकीकडे चवरी, पुढें जिलीब बादशाही मरातब चालले. अशी स्वारी शहरांत येई तों चार घटका रात्र झाली. तेव्हां मशाली हवया लावून त्या उजेडांत बादशाहीं डौलानें चालले. असें येऊन वाड्यांत दाखल झाले. नंतर बादशाही पो-

---

९८. इरादा=इलाखा, हक्क, योग्यता.

९९ साताऱ्च्या महाराजांच्या तर्फेनें आलेले सरदार वगैरे शिंद्यांनीं या समारंभाकरितां उभ्या केलेल्या बादशाहीं तंबूत पेशव्यांबरोबर गेले नाहींत व त्यांणीं त्यांस नजरही केली नाहीं. ग्रांट डफ.

षाग आंगावर होता तो काढून नवा पोषाग घेतल्यानंतर स्वारी सरकारची जाऊन गादीवर वसली. तेव्हां सारे मानकरी व सरदार व पागे व सरकारचे कारभारी व मुत्सद्दी शिलेदार असे सर्वांचे मुजरे व नजरनजराणे झाले. नंतर महादजी शिंदे यांस वजिरातीच्या गुमास्तगिरीचीं वस्त्रें द्यावयाचीं तीं तेथें वाड्यांत समक्ष दिलीं. आणखी मरातब बादशाही द्यावयाचे ते दिले. सर्वांस पान सुपारी, अत्तर-गुलाब, देऊन सर्वांस निरोप दिला. महादजी शिंदे यांस निरोप झाला. सर्व लोक आपआपले ठिकाणीं गेले. व महादजी शिंदेही आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले. याप्रमाणें बादशाही वजिरातीचा समारंभ झाला.

पुढें महादजी शिंदे यांणीं सरकारांत बोलणें लाविलें कीं, "दौलतीचा कारभार व सरकारची दिवाणगिरी मीं करावी असा हेतू ठेवून हिंदुस्थानांतून दक्षणेस सरकारचे दर्शनास आलों. तेव्हां माझा मनोदय सरकारांनीं शेवटास न्यावा." अशी विनंती शिंदे यांणीं सरकारास केली. परंतु सरकारचें उत्तर त्या दिवशीं कांहीं झालें नाहीं. इतक्यावर ती गोष्ट तशीच राहिली. फिरून नाना व तात्या यांस पाटिलबोवा बोलले कीं, "मीं सारें हिंदुस्थान सर करून गिलच्याचें पारिपत्य करून, बादशाही वजिरात श्रीमंतांचे घरीं आणिली, अटकेपर्यंत लौकिक श्रीमंतांचा राखिला. इतक्याही गोष्टी श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकरून झाल्या. आतां माझ्या मनांत सरकारचे गादीची चाकरी हुजूर श्रीमंतांचे करावी [असें आहे.] आतां इतके दिवस मुलूखगिरी करून सरकारचा लौकिक संपादिला. व शत्रू सारे पराभविले, याकरितां माझे दौलतीचा हिशेब आपण घ्यावा व सरकारचे दौलतीचा हिशेब मला द्यावा." अशी गोष्ट पाटीलबोवा यांची ऐकून नाना व तात्या यांस मोठा विषाद वाटला. त्या बैठकीस कांहीं उभयतांनीं उत्तर सांगितलें नाहीं "याचा विचार करून बोलूं," इतक्यावरच ती बैठक झाली.

पुढें दिवसेंदिवस बोलणें वाढत चाललें. त्या समयीं नानांनीं विचार केला, "आतां गोष्टी बरी नाहीं. आपण कारभार सोडून काशीस जावें. दुसरा उपाय नाहीं. सरदार जोरावर, तेव्हां याशीं बिघडलें तर राज्याचा नाश होतो. चांगलें नव्हे. आपणच सर्व गोष्टीस तऱ्हा[१०१] द्यावी ही गोष्ट चांगली." अशी मसलत करून नानांनीं आपले ठिकाणीं महायात्रेस जाण्याची तयारी केली व हरिपंत तात्यांचाही मनसोबा तसाच ठरला. इत

१०० तऱ्हा देणें=विलक्षण, चमत्कारिक, कृत्य करणें.

१ शिंद्यांचें प्राबल्य व माधवरावांचें मन आपणाकडे वळविण्याचे त्याचे प्रयत्न पाहून नानांनीं माधवरावांचीं एकांतीं गांठ घेतली. तेव्हां नाना म्हणाले "ब्राह्मणांचें वजन राज्यांतून नाहींसें करून आपण सर्व राज्यावर अंमल करावा वगैरे शिंद्यांचे मतलब आहेत, आणि त्यांत आपण जर त्यांस पाठबळ दिलें तर ब्राह्मणी राज्य बुडण्यास फार विलंब नाहीं. मला जर आपण पाठबळ न देतां आतां सोडून दिलें, तर आज इतकीं वर्षें मोठ्या प्रयत्नानें जें हें राज्य राखिलें तें खचित जाईल. तेव्हां माझी पाठराख आपण करावी. नाहीं तर मला काशीयात्रेस जाण्याची आज्ञा करावी." असें बोलतांना नानांचे डोळ्यास पाणी आलें. तेव्हां नंतर त्यांचें वजन पुनः बरेंच बसलें, ग्रां० ४०

क्या गोष्टी झाल्या परंतु कच्चा मजकूर श्रीमंतांस विदित नाहीं. हीं बोलणीं मध्येंच होतात. असा दोन चार महिने घाट घातला. महादजी शिंदे श्रीमंतांस विनंती करावयास बहुत दिवस जपत होते. परंतु सवड सांपडली नाहीं. सभोंवतीं नानांची बातमी. आठही प्रहर श्रीमंतांभोंवतीं कारकून आहेत. तेव्हां बोलायास सवड नाहीं. पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु बोलावयाचा इलाज न चालला.

तेव्हां कोणे एके समयीं स्वारी पर्वतीस दर्शनास गेली. त्या दिवशीं महादजी शिंदे स्वारीसमागमें होते. त्या वेळेस देवदर्शन करून सरकारची स्वारी खालीं आली. तेव्हां हिराबागेपाशीं स्वारी उभी राहून, श्रीमंत पर्वतीचे तळ्यांत नाव खेळावी म्हणून हत्तीखालीं उतरून नावेंत बसावयास चालिले. त्या समयीं महादजी शिंदे यांचा हात धरून उभयतां नाव खेळावयास लागले. कोणी एक दुसरें नाहीं. एक श्रीमंत, दुसरे महादजी शिंदे, तिसरा नावाड्या. चवथें मनुष्य नाहीं. अशी संधी पाटीलबोवा यांणीं पाहून श्रीमंतांपाशीं बोलावयास प्रारंभ केला. आणि म्हणतात, "महाराज! मी हिंदुस्थानांतून आलों तो हेतू महाराजांनीं पूर्ण केला पाहिजे. पुणें मुक्कामीं सरकारची दिवाणगिरी करावी व सर्व राज्याचा कारभार करावा याप्रमाणें माझा हेतू आहे. सरकारांनीं शेवटास नेला पाहिजे. नाना जो कारभार करतात तो मजकडे सांगावा." अशीं बोलणीं श्रीमंतांनीं ऐकून घेऊन श्रीमंत त्यांस म्हणाले, "तुम्ही बोललां ही गोष्ट बरी आहे. परंतु माझा मनोदय असा आहे. हा तुम्हांस सांगतों. माझा उजवा हात नाना फडणीस व डावा हात महादजी शिंदे. हे दोन्ही हात कायम आहेत तेथपर्यंत मी राज्यकारभाराविषयीं बेफिकीर आहें. म्हणून राज्य करितांना खेळ खेळतों! नानातऱ्हेचे खेळ, वाघांच्या लढाया, व जेठी मल्ल यांच्या कुस्त्या, वज्रमुष्टींच्या लढाया, शिकारखाने, नानातऱ्हेचे खेळवितों. असे किती प्रकारचे खेळ खेळतों! तेव्हां या दोहों हातांतील एकादा माझा हात मोडला, तर सारें खटलें माझे गळ्यांत येऊन खेळ खेळावयास रिकामपण होणार नाहीं. यासाठीं जें चाललें आहे तें चांगलें आहे. याला तुम्हीं कांहीं फांटा फोडूं नये." असें बोलणें श्रीमंतांचें ऐकून महादजी शिंदे यांस पुढें उत्तर सुचलें नाहीं. मग नाव खेळून सरकारची स्वारी बाहेर निघाली. ती हत्तीवर स्वार होऊन वाड्यांत दाखल झाली. मग महादजी शिंदे सरकारची आज्ञा घेऊन आपले लष्करांत गेले.

हा सारा मजकूर नाना व तात्या यांस समजला. या गोष्टीस आठ चार दिवस गेले नंतर हरिपंत तात्या फडके दोन प्रहरच्या समयांत जेवून खाऊन, स्वारीच्या खिजमतगारास समागमें घेऊन, पालखींत बसून शिंदे यांचे लष्करांत गेले. त्या वेळेस पाटीलबोवा जेवून निजावयाचे डेऱ्यांत गेले [होते.] त्या संधींत तात्या जाऊन तेथें पोहोंचले. ती

२. हीं बोलणीं लोहगांवीं झालीं असें ग्रांट डफ लिहितात.

बातमी पाटीलबोवा यांस चोपदार याणें जाऊन सांगितली कीं, "बाहेर हरिपंत तात्या आले आहेत." असें ऐकतांच पाटीलबोवांस मोठें आश्चर्य वाटून चोपदारास बोलतात, "हें तूं काय बोलतोस?" तेव्हां चोपदार म्हणाला, "महाराज, खरेंच तात्या आले." असें ऐकून पाटीलबोवा डोकीस पागोटें घालून बिचोब्यावाहेर[३] आले. तात्या डेऱ्यांत दाखल झाले. मग महादजी शिंदे यांणीं तात्यांचा हात धरून उभयतां येऊन लोडापाशीं बसले. मग महादजी शिंदे तात्यांस म्हणतात, "असे उन्हाचे, सडी स्वारी, कोणी बरोबर नाहीं, असें यावयाचें कारण कोणतें?" हें ऐकून तात्या म्हणतात, "अहो बोवा! यावयाचें कारण, तुम्ही सरकारचा कारभार करणार, नानांनीं व मीं कारभारांत नसावें, आम्ही उभयतां सरकारचे अपराधी, म्हणोन तुम्हांजवळ आलों. काय पारिपत्य करावयाचें असेल तें करावें. कोणीकडून श्रीमंतांचें राज्य निर्विघ्न चालावें, हा संकल्प आमचा आहे." असें बोलणें तात्यांचें ऐकून महादजी शिंदे तात्यांस म्हणतात, "शाबास! तुम्हांपुढें आमची पराकाष्ठा झाली! बोलावयास कोणते गोष्टीनें जागा राहिली नाहीं!! आतां जशी तुमची मर्जी असेल तसेच चालूं. आमचे मनांत कारभार करावा हा हेतू धरून होतों. परंतु खावंदांचे मर्जी पुढें आमचें कांहीं चालत नाहीं. एक दोन वेळां विनंती करून पाहिली व एकांतीं बोलणें केलें. परंतु सरकारचे मर्जीचा कल या बोलण्यावर रुकार येत नाहीं, असें पाहून मींही बोलणें सोडून दिलें. त्यांत सर्वांचा मनोदय चालत आहे तसें चालवावें. तेव्हां माझा एकट्याचा आग्रह कसा निभावतो? त्यापेक्षां तुम्ही म्हणतां तसे चालूं." असें बोलणें तात्यांनीं ऐकिल्यावर तात्या म्हणतात, "हें बोलणें खचीत आहे, आतां मनामध्यें कांहीं किंतू राहिला नाहीं, असें मला स्वच्छ मन करून उत्तर सांगावें." हें ऐकून पाटीलबोवा तात्यांस म्हणतात, "इतकें बोलणें मी बोललों यांत कांहीं संशययुक्त बोललों असा तुमच्या मनांत संशय वाटत असअसल्यास मला सांगावें." असें ऐकून तात्या म्हणतात, "कांहीं बोलण्याचा संशय राहिला नाहीं. परंतु खचीत याप्रमाणें झालें म्हणजे ठीक." असें तात्यांचें बोलणें ऐकून पाटीलबोवा यांणीं शपथपुरःसर सांगितलें. तेव्हां तात्या व शिंदे या उभयतांची श्रीमंतांचे पाय स्मरून परस्पर शपथ झाली. त्या वेळेस दोघांचे चित्तांतील *दहन गेला. मग पानसुपारी अत्तर-गुलाब होऊन तात्यांस पोपाग जवाहीर देऊन मार्गस्थ केलें. उभयतांनीं बोलणीं राज्यप्रकरणीं बहुत झालीं. त्या बोलण्यांत महादजी शिंदे यांची खातरजमा हरिपंत तात्या यांणीं केली. तेव्हां उभयतां निःसंशय झाले. मग तात्या निरोप घेऊन आपले डेऱ्यांत येऊन, लष्करांत शिंद्यापाशीं ठरला तो सर्व मजकूर तात्यांनीं नानांपाशीं सांगितला. मग परस्परें खातरजमा नानांची झाली.

---

३. बिचोबा=लहान तंबू; यास काठी नसते. | * दहन=राग, आग.

त्याजवर महादजी शिंदे दोहों चोहों दिवशीं वाड्यांत सरकारचे भेटीस आले. त्या दिवशीं वाड्यांत तात्या व नाना व पाटीलबोवा हे एके जागीं एकांतांत वसून सर्व बोलण्याचे खुलासे झाले. त्या बैठकींत त्रिवर्गांनीं बोलणीं परस्पर होऊन तिघांचे चित्तांची प्रांजळता झाली. कोणाचें चित्तास कारभाराविषयीं कांहीं एक किंतू राहिला नाहीं. असें झाल्यानंतर तिघे उठून, श्रीमंत आरसे महालांत वसले होते तेथें जाऊन श्रीमंतांजवळ पाटीलबोवा येऊन मुजरे करून बसले. नाना व तात्या बसले. त्या दिवशीं सारा दरबार आरसे महालांत झाला. असे बसले आहेत तों पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेठे, माधवराव रामचंद्र, बन्याबापू मेहेंदळे, निलकंठराव खासगीवाले, महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत, पुरंदरे, पानशे असा सारा दरबार मुत्सद्दी-मंडळ बसलें आहे. त्या समयीं श्रीमंतापाशीं महादजी शिंदे यांणीं हिंदुस्थानांतल्या गोष्टी सांगावयास प्रारंभ केला. तेव्हां गोष्टीच्या नादांत गोष्टी सांगत सांगत पुढें सरकत चालले, ते सरकार मसनदीवर बसले होते तेथपर्यंत पाटीलबोवा सरकत गेले. त्या समयीं तुळाराम मिरधे जवळ उभे होते त्यांणीं पाटीलबोवांस हुषार केलें कीं, "पटेल! आगे देखो. तुम् बोलणेके नादमे कहां बैठेथे? कहां आये? नजरमे लाव." असें ऐकतांच महादजी शिंदे चपापले आणि माघारे आपले जाग्यावर येऊन बसले. मग विडे पानसुपारी अवघ्यांस देऊन पाटीलबोवा निरोप घेऊन, वाड्याबाहेर उभे राहून, तुळाराम मिरधे यांस बलावून आणून, पांच मोहोरा त्याचे हातीं दिल्या आणि बोलले, आज माझी अबरू संभाळली, नाहीं तर गादीला माझा पाय लागता. असें बोलून त्यास बानवडीस बोलाविलें. नंतर शिंदे आपले लष्करांत गेले.

असा राज्यकारभार चालत असतां दुसरे दिवशीं वाड्यांत महादजी शिंदे आले. त्या दिवशीं हिंदुस्थानच्या गोष्टी सांगूं लागले. तेव्हां बुंदीस दसऱ्याचा समारंभ होतो, तेथील राजा सिलंगणास बाहेर जाऊन सिलंगण खेळून त्या खेळामध्यें रामचंद्रजी दसऱ्याच्या मुहूर्तानें जाऊन रावण मारून, लंका लुटून, विजयी होऊन माघारे आले, असा आविर्भाव करून, सिलंगणाच्या वेळेस मारून, सोनें लुटून, मागें फिरून शहरांत यावें. असा दसऱ्याचा समारंभ बुंदीस होतो. तसाच कोट्यास दिवाळीचा समारंभ चार दिवस होतो. लक्षावधी दिवे लागतात. कोटेवाला राजा दारूची लंका चार दिवस शहराबाहेर करून मध्यें रावण करून, नानातऱ्हेचे राक्षस दारूचे करून तसेच वानर, हनुमंताची मूर्ती दारूची मोठी करून, त्याच्या पुच्छास आग लावून दिली. नंतर हनुमंत उडूं लागला. तेव्हां नानातऱ्हेचीं लंकेचीं घरें दहन होतातसें दिसूं लागलें. असा समारंभ दिवाळीचा कोट्यास कोटेवाला राजा करीत असतो. त्या दारूकामास वर्षास लाख रुपये लागतात. असा खर्च होतो. अशी गोष्ट पाटीलबोवांचे तोंडची सर्व कारभारी व मुत्सद्दी असा दरबार झालेला होता त्यांणीं ऐकि[illegible]ानंतर सर्व कारभारी बोलूं लागले, "अशी मजा आहे तर श्रीमंतांचे

दृष्टीस पडावी." असें सर्वांचें बोलणें पडल्यानंतर पाटीलबोवा यांणीं सरकारास विनंती केली कीं, "सरकारची मर्जी असली तर अशी दारू तयार करूं." त्या वेळेस श्रीमंतांची आज्ञा शिंदे यांस झाली, "करावी." नंतर पाटीलबोवा असें बोलणें होऊन आपले लष्करांत गेले.

नंतर आठ पंधरा दिवसांत दारू तयार होऊन पाटीलबोवा यांणीं वाड्यांत येऊन सरकारांत विनंती केली कीं, "दारू तयार झाली; सोडावयाची आज्ञा कोणे दिवशीं ती करावी." तेव्हां श्रीमंत बोलले, "आतां रात्र अंधारी आहे त्या समयांत ती मजा चांगली दिसेल." असें बोलून मग दुसरे दिवशीं सोडावयाचा निश्चय झाला. नंतर महादजी शिंदे यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, "कोणे ठिकाणीं दारू सोडावयाची?" तेव्हां तात्या व नाना वगैरे अवघ्यांचें मत ठरलें कीं, "पर्वती खालीं रमण्यांत [तयारी] करावी." तो निश्चय होऊन शिंदे निरोप घेऊन आपले लष्करांत गेले.

नंतर दुसरे दिवशीं स्वार तयार करून सायंकाळच्या समयास सारा सरंजाम रमण्यांत पोहोंचता करून सरकारांत विनंती करावयास महादजी शिंदे आले. तेव्हां सरकारांत विनंती केली. त्या वेळेस सरकारची स्वारी पर्वतीस निघण्याची तयारी झाली. मग रात्रौ संध्या झाल्यानंतर फसल करून तमाम सरदार व मानकरी व मुत्सद्दी तयार होऊन सरकारची स्वारी निघाली ती सहा घटका रात्रीस पर्वतीस दाखल झाली. सर्व पुण्याचे अलॅम तमाशा पहावयास निघाले ते पर्वतीस जाऊन जागोजाग बसले. जिकडे तिकडे मशाली दुंशाके लाविले आहेत. तेव्हां सारा पर्वतीचा डोंगर फुलून निघाला. सरकारची स्वारी येऊन बसली. नंतर महादजी शिंदे यांस दारू सोडण्याची आज्ञा झाली. मग पाटीलबोवा ह्यांनीं दारू सोडण्यास आरंभ केला. ते प्रहररात्रीपासून दोन प्रहर रातपर्यंत दारू-लंका सुटत होती. नानातऱ्हेचीं झाडें त्यामध्यें तारे तुटूं लागले. हनुमंत दारूचा केला होता तो उडून जागजागीं बसूं लागला, तेव्हां दारू सुटत चालली. असा मोठा समारंभ दारूचा झाला. सारी दारू सुटल्यानंतर मग पाठीमागून तोफेंची धडेबाजी करून दाखविली. असा तीन प्रहर रात पावेतों दारूचा समारंभ झाला. नंतर स्वारी पुण्यास आली. सर्व लोकही आले. ते दिवशीं तोफेची मॅनाई होती.

आतां पुढें रंगाचा समारंभ करावयाचा - असें नाना व तात्या व पाटीलबोवा यांचें

---

४. अलम=लोक, जन.

५. दुशाका=अनेक कांकडे लावितां यावे म्हणून एका काठीचें टोंकास लोखंडाचीं शिंगें लाविलेलीं असतात, ती दीपयष्टी=दुशाखा.

६. धडेबाजी=धडाधड एका मागून एक आवाज.

७. तोफेची मनाई=रात्रौ १० वाजतां तोफ उडाली म्हणजे परवानगीशिवाय रस्त्यांत कोणी फिरूं नये अशी मनाई होती. ती या रात्रीं लोकांच्या सोईकरितां बंद केली. ही मनाई पुण्यांत इंग्रजींत पुष्कळ दिवस होती ती सुमारें ३०।३५ वर्षांपूर्वीं बंद झाली.

बोलणें होऊन, तिघेही उठून, श्रीमंत आरसे महालांत होते तेथें त्रिवर्ग जाऊन, श्रीमंतांपाशी पाटीलबोवा मुजरा करून बसले. तसेंच नाना व तात्या नमस्कार करून बसले. त्या दिवशीं दरबार आरसे महालांतच झाला. असे बसले आहेत तों पाठीमागून आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे व माधवराव रामचंद्र, बन्याबापू मेहेंदळे, निळकंठराव खाजगीवाले, महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव राजे बहादर, बहिरो अनंत, पुरंदरे, परशुराम भाऊ पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, विंचुरकर, पानशे, मराठे सरदार मंडळी असा दरबार त्या आरसे महालांत झाला असतां, महादजी शिंदे यांणीं श्रीमंतांस विनंती केली कीं, "हिंदुस्थानांत मोठे राजे रजवाडे हुताशनीचा रंग खेळतात तसा रंग पुण्यांत व्हावा. आतां हुताशनी तर गेली. परंतु चैत्रशुद्ध प्रतिपदेस तसा रंग करावा असें माझें मनांत आहे. परंतु सरकारच्या मर्जीस येईल तें खरें." तेव्हां समस्त कारभारी, मुत्सद्दी, सरदार, मानकरी व पागे बसले होते तितक्यांचा रुकार रंगाविषयीं पडला. "साऱ्यांचे मनांत ही गोष्ट आली. आतां सरकारची आज्ञा काय ती व्हावी." असें बोलणें महादजी शिंदे यांचें ऐकून श्रीमंत म्हणतात, "तो रंग राजे रजवाडे कसे खेळतात हें सांगावें." त्याजवर महादजी शिंदे यांणीं जयपूरचा व उदेपूरचा व मथुरेचा व आग्र्याचा व गोकुळचा व वृंदावन येथील रंगाचा मजकूर श्रीमंतांस विदित केला. तो ऐकून श्रीमंतांचे मनांत गोष्ट भरली व सर्वांचे रुकार पडले होते त्याजवरून श्रीमंतांचें मनांतही वाटलें, "आपण तसाच रंग खेळावा." असे झाल्यानंतर चैत्र शुद्ध १ चा नेम ठरला. पाटीलबोवांस आज्ञा झाली कीं, "रंगाची तयारी करावी." वाड्यांत रंग करावयाची आज्ञा खाजगीवाले यांस झाली. खेरीज ज्या रस्त्यानें स्वारी जावयाची त्या रस्त्यानें कारभारी व मुत्सद्दी व सरदार व पागे होते तितक्यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "इतक्या मंडळीनें तुम्हीं रंगाची तयारी आपापले ठिकाणीं करावी." त्यांत हरिपंत तात्या फडके व माधवराव रास्ते यांस आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं दोहों ठिकाणीं रंग मोठा करावा." अशी आज्ञा सर्वांस होऊन दरबार बरखास्त झाला. पाटीलबोवा आज्ञा घेऊन वानवडीस गेले.

मग शिंदे यांणीं तयारी रंगाची आपले लष्करांत केली. तसेंच ज्या ज्या रस्त्याचे लोकांस आज्ञा झाली त्यांणींही आपले ठिकाणीं रंगाची तयारी दुरस्ता केली. तसेंच शिंदे यांचे लष्करांत रंगाची तयारी केली खेरीज जागोजागीं वाटेनें सरकारचे व शिंदे यांजकडील हौद भरून ठेवले. गुलालाची तयारी झाली. सरदार व मानकरी व पागे, पथके, शिलेदार, एकांडे मुत्सद्दी व मानकरी व कारकून मंडळी असे तमाम तयार होऊन वाड्यापाशीं आले. तशीच सर्व फौज व हत्ती व सांडणीस्वार असे तयार होऊन उभे राहिले. सरकारचीही निघण्याची

तयारी झाली. निघावयाचे वेळेस वाड्यांत थोरल्या चौकांत बिछायत करून सरकारची स्वारी येऊन तेथें बसली. त्या वेळेस नाना व तात्या व आपा बळवंत, पेंठे, लिंबकराव परचुरे, नारोपंत चक्रदेव असे सर्व लहान थोर; खेरीज ब्राह्मण सरदार–रास्ते, विंचुरकर, ओढेकर, बहिरो अनंत, राजे बहादर, पानशे, पुरंदरे माधवराव रामचंद्र; मराठे मंडळ–घोरपडे, निंबाळकर, पाटणकर, मोहिते, दरेकर, मानाजी फांकडे, जोताजी जाधवराव; पाठीमागेन पटवर्धन, माधवराव रामचंद्र बिनीवाले व वेहरे–असे सर्व येऊन नाचास बसले. तमाम पागे धायवर, निकम, भोइटे, थोरात, बाबूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, निळकंठराव रामचंद्र, अवधूतराव यशवंत, असे बावन्न पागे बैठकेस येऊन दाखल झाले. वानवडीहून महादजी शिंदे तयार होऊन सरकारची स्वारी न्यावयास आले. असे समाज वाड्यांत मिळाले. तेथें रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. त्या रंगाची वर्णना किती करावी? हजारों गुलालगोटे[८] उडूं लागले. रंगाचे बंब चालूं लागले. तसाच गुलाल खंड्याचे खंड्या वाड्यांत उडाला.

असा रंग खेळून सरकारची स्वारी सायंकाळचे दहा घटका दिवसास वानवडीस जाण्यास अंबारींत बसून खवासखान्यांत महादजी शिंदे व आपा बळवंत पाठीमागें बसले. वाडा डावा घालून, सरकारची स्वारी बुधवारांतून, कापड-आळीनें आदितवारांत हरिपंत तात्यांचे वाड्यापाशीं येई तोंपर्यंत वाटेनें सरकारचे लोकांनीं रंग करून ठेविला होता, त्यांनीं एकच गर्दी रंगाची केली. तसेंच हरिपंत तात्यांचे वाड्यापाशीं स्वारी आल्यानंतर तेथें दोन घटिकापर्यंत रंगाचा मार झाला. त्या रंगाच्या योगानें रस्त्यानें चिखल पडला. व शेंकडों पल्ले गुलाल उधळला. असा दोन घटिका येथें रंग खेळून सरकारची स्वारी पुढें रंग खेळत चालली. शेंकडों पल्ले गुलाल हत्तींवर ठेविला होता तो रस्त्यांत उधळीत चालले. असे नाकझरी उतरून रास्ते यांचे पेठेंतून चालले असतां, तसे खेळत रास्ते यांचे वाड्यापाशीं आले. तेथें रास्ते यांनीं रंगाचा समारंभ केला. गच्च्यांवरून रंगाचे बंब उडूं लागले. तेव्हां स्वारीमध्यें जसा पर्जन्य पडतो असा रंग पडूं लागला. दोन घटिका तेथें रंग खेळून वानवडीस स्वारी दाखल झाली.

मग जेथें श्रीमंत बसावयाची जागा केली होती तेथें ते जाऊन बसले. तेव्हां झाडून सरदार व मानकरी व पागे व मुत्सद्दी व कारकून त्या कचेरीस येऊन बसले. बसल्यानंतर दोन घटिकापर्यंत नाच व गाणें झालें. नंतर रंग खेळावयास प्रारंभ झाला. रंग खेळतां खेळतां रंगाचे पाट नदीस मिळाले. असा रंग द्वापारयुगीं श्रीकृष्ण भगवान् खेळले. तसा कलियुगीं श्रीमंत सवाई माधवराव खेळले. असा कोणी पुढें खेळावयाचा नाहीं, व मागेंहि

८. गुलालगोटे=पातळ कांचेचे किंवा कागदाचे पोकळ गोळे, आंत गुलाल भरून एकमेकांवर होळीच्या सणांत उडविण्याकरितां तयार करतात ते.

कोणी खेळला* नाहीं. रस्त्यांमध्यें गुलालाचा पेर व रंगाचा चिखल झाला तो किती गणतीस धरावा? असा रंग खेळल्यानंतर सरकारची स्वारी स्नानास उठली. त्या समयीं शिंदे यांनीं शेंकडों कढया पाण्याच्या तापत ठेविलेल्या होत्या. शेंकडों ब्राह्मण, पाणक्ये [हातांत] घंगाळ घागरी घेऊन उभे. असा वंदोवस्त स्नानाचा ब्राह्मण मंडळीचा झाला. तसाच मराठे सरदार, मानकरी यांचा वंदोवस्त केला होता. मग अवघ्यांचीं स्नानें झाल्यानंतर ज्या कचेरीस रंग खेळले त्याच मखमाली डेऱ्यांत फरास यानें येऊन, ती विछायत काढून, नवी विछायत घालून तयारी केली. सर्व मंडळी लहान थोर स्नानें करून, नवीन वस्त्रें घेऊन येऊन कचेरीस वसली. मग नाचास प्रारंभ झाला. मग महादजी शिंदे यांनीं श्रीमंतांस सर्व पोषाग जवाहीर शिरपेंच व तुरा वगैरे गळ्यांत मोत्यांच्या माळा असा दिला. तसेंच सर्व कारभारी, मुत्सद्दी व कारकून मंडळी व शिलेदार लोक व मानकरी व हुजरातेचे लोक व पागे, पथके असे सर्वांस शिंदे ह्यांनीं पोषाग वांटून नंतर पानसुपारी, अत्तरगुलाव, हार तुरे गजरे दिले. इतका समारंभ होई तों तीन घटिका रात्र झाली.

मग सरकारची स्वारी पुण्यास यावयास निघाली. तेव्हां हजार पांचशें दुशाका हत्तीवर लावून मोठ्या थाटानें स्वारी मोठ्या डौलानें चालली. ज्या समयीं स्वारी माघारी आली त्या समयीं शहरांत दुरस्ता चिराकदानें करून, लोक आपापल्या माड्यांवरून दिवे लावून तमाशा पहावयास उभे राहिले. त्यांनीं त्या दिवशीं सोन्यारुप्याचीं फुलें श्रीमंतांचे अंवारीवर उडविलीं. अशा थाटानें स्वारी वाड्यांत दहा घटिका रात्रीचे अमलांत दाखल होऊन श्रीमंत मसनदीवर वसले. सर्व मंडळीस पानसुपारी, अत्तरगुलाव देऊन घरीं जाण्याची आज्ञा सर्वांस झाली. त्या समयीं सर्वांनीं नजरनजराणे करून आपले ठिकाणीं सर्व लहान थोर गेले. असा रंगाचा समारंभ झाला. चैत्र शुद्ध १ शके १७१५, प्रमाथीनामसंवत्सरे. सल्लास तिस्सैन मय्यां व अल्लफ. [११९३]

पुढें राज्यकारभार चालूं लागला.' पुढें रमाबाई साहेव यांचे शरिरास विकृती रोगाची झाली. बहुत उपाय केले. परंतु गुणास आलें नाहीं. शेवटीं त्याच व्यथेनें वाईसाहेव यांस देवाज्ञा झाली.

* या रंगाविषयीं मनोहर कवीनें केलेलें एक गाणें वायकांच्या म्हणण्यांत येतें त्यांतील वर्णन व वरील वर्णन हीं पुष्कळ अंशीं जमतात.

९. हे सर्व खेळ भावी स्थितीचे सूचक होत असें कित्येक सूक्ष्म दृष्टीच्या पुरुषांच्या लक्षांत तेव्हांही आलें असेल. आरसे महालांत रंग खेळण्यावद्दल व दारूकाम सोडण्यावद्दल दरवार जेव्हां भरूं लागले, व गोळ्यांच्या वर्षावाचे ठिकाणीं रंगाचा वर्षाव जेव्हां होऊं लागला, तेव्हां माधवरावांच्या वेळच्या व त्या पूर्वींच्या लोकांच्या डोळ्यांतून टिपें पडलीं असावीं. खुद्द नानाफडणिसास तरी असे पोरकट चाळे खचीत आवडले नसतील. पण करतो काय विचारा? सांपडला होता हिंदुस्थानी वाघाच्या सपाट्यांत. या व्याघ्राचा अंतस्थ हेतू इतकाच दिसतो कीं, दक्षिणेंतील सजातीयांस रंजवून शेळ्या करून टाकिल्या कीं राज्य आपलेंच.

मग तेरा दिवस झाल्यानंतर लग्न करावयाचा बेत ठरला. नंतर मुली पाहण्यास कारकून व ब्राह्मण गेले. मुली पहात पहात कोंकणांत विजयदुर्ग तालुक्यांत *धालवलीस गणेशपंत गोखले यांची कन्या पाहिली. सुलक्षणी पाहून रास नक्षत्र छत्तीस गुण मिळवून पाहिले. ते छत्तीस मिळून नंतर पुण्यास लिहून पाठविलें. मग पुण्यास लिहून आल्यानंतर सर्व कारभारी यांचे मनास येऊन गंगाधर गोविंद भानू यांस लिहून पाठविलें कीं "गोखले मशारनिल्हे यांची कुटुंबसह परिवारेंसहित पुण्यास रवानगी करावी." अशीं पत्रें जातांच भानू यांनीं गोखले यांस पालख्या व डोल्या देऊन पुण्यास रवाना केलें. ते गणेशपंत गोखले पुण्यास आल्यानंतर लागलाच लग्नाचा मुहूर्त पाहून, गोखले यांस जानवशास जागा खासगीवाले ह्यांचे वाड्यांत दिली. तेव्हां खासगीवाले यांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तिकडील साहित्याची तयारी तुम्हीं करावी." सरकारांतून खर्चास दिलें.

मग शहरांत आमंत्रण लग्नाचें फिरलें. सरकारची मंडळी व मुत्सद्दी मंडळ व कारभारी तमाम व सरदार व पुणें मुक्कामीं मामलेदार होते त्यांस आमंत्रणें झालीं. नंतर देवकस्थापना होऊन, तेलफळ रुखवत होऊन वरप्रस्थान निघालें. लग्न दिवसास होतें. तेव्हां सरकारची स्वारी नवरीचे मंडपांत यावयास निघाली. ती अंबारींत बसून चालली. पुढें तैंक्कारावे चालले आहेत, वाजंत्री वाजतात. अशा थाटानें स्वारी चालली. पाठीमागें सारे कारभारी चरणचाली महादजी शिंदे, तात्या, नाना प्रमुख सारे होते. अवघ्यांनीं आपआपल्या कानांत चौकडे घालून निमेजामे अंगांत घातले. हत्तीच्या मागें याचकांचा समुदाय, त्यांच्या मागें कारभारी यांचा समुदाय चालला आहे. असे मिरवत मिरवत खासगीवाले ह्यांचे वाडयांत स्वारी दाखल झाली. नंतर सकळ लग्न-विधी होऊन, विवाहहोम झाल्यानंतर सर्व मंडळीस भोजनास राहविलें. ते दिवशीं भोजन होऊन दुसरें दिवशीं आमंत्रण सोयऱ्यांकडील येऊन सारी मंडळी भोजनास गेली. रात्रौं साडे झाले ते दिवशीं वरात मिरवत सरकारची स्वारी वाडयांत दाखल झाली. नंतर सर्वत्रांस मेजवानी करून सर्वांचे आहेर आले होते ते परत केले. लग्नाची दक्षणा रमण्यांत वांटली.

असा कारभार होत असतां मध्यवर्ती अहल्याबाई होळकरीण यांचीं पत्रें सरकारांत आलीं कीं, "चिरंजीव §मल्हारराव होळकर आम्हांपासून रुसून गेला त्याचा बंदोबस्त सरकारांनीं ठेवावा." अशीं पत्रें सरकारांत येऊन पोहोंचलीं व आणखीही मुलखांतील बोभाट तहत नेमाडापासून सरकारांत आले कीं, "मल्हारराव होळकर १०।१५ हजार

---

* 'गोळवलीस' कल्याण प्रत.

१०. तक्करावा=विवाह वगैरे समारंभाच्या मिरवणूकींत अनेक तक्ते एकत्र जोडून त्यांवर वेश्येनें नृत्य करावें म्हणून एक ओढ-तक्ता करितात तो. हा मनुष्यें ओढीत नेत.

§ हा तुकोजी राजाचा मुलगा. (मागें पृ. ४० टीप ६५ पहा.)

फौजेनिशीं येत आहेत. त्या फौजेचा उपद्रव मुलखांत होत आहे." अशीं पत्रें महालो-महालींचीं सरकारांत बोभाटाचीं आलीं. चोहींकडून होळकरांचे बोभाट आले. त्याजवरून सरकारांतून त्यांचे बंदोबस्तासाठीं चाळीस हजार फौज, तोफखाना रवाना झाला. त्या फौजेंत कारभारी बहिरो अनंत म्हणजे अंताजी माणकेश्वर यांचे चिरंजीव यांस सरकारची ताकीद अशी कीं, "मल्हारराव होळकर यांशीं लढाई न घेतां व त्यांचे जिवास धक्का न लावितां त्यांचे फौजेचा उपद्रव मुलुखास न होतां, असें त्यांस घेऊन पुण्यास येणें." अशी ताकीद होऊन फौज रवाना झाली. त्या फौजेनें होळकरासभोंवतीं कोस कोस छाट्यानें चालून खानदेशांत गांठ पाडिली. तेव्हां मल्हारराव ह्यांचा मुक्काम झाला म्हणजे सरकारच्या फौजेनें मुक्काम करावा. असे कूच मुक्काम करीत गंगा उतरून आलीकडे आले. तसेच पुढें चालले. तों [11]"निंबे-देहरे याचा घाट चढून होळकर येऊन वाफगांव येथें फौजेसुद्धां गांवांत उतरले. त्या समयीं सरकारची फौज गोळीचा व बाणाचा टप्पा चुकवून गांवाभोंवतीं चौफेर उतरली. अशा मजकुराचीं पत्रें बहिरो अनंत यांचीं आलीं. त्यांचीं उत्तरें सरकारचीं गेलीं कीं, "तुम्ही चौफेर घेरा देऊन उतरलां आहां; तसेंच बंदोबस्तानें असावें.; त्यांच्या वाटेस कोणीं जाऊं नये. बाहेरची रसद वगैरे वाहेरून गांवांत जाऊं नये, अशा बंदोबस्तानें असावें." याप्रमाणें फौजेचा मुक्काम दोन महिने तेथें झाला. गांवांतील दाणा सरला. खाण्यापिण्याची अडचण पडूं लागली, दोन दोन फांके खाण्यावांचून सर्वांस पडूं लागले. मल्हारराव होळकरानें कौलास येऊन बोलणें लाविलें. त्या वेळेस सरकारची आज्ञा होळकर यांस अशी झाली कीं, "तुमचे दिवाण भगवंतराव आहेत ते सरकारच्या हवालीं करावे, म्हणजे तुमचा बंदोबस्त सरकारांतून तुमचे मनोदयानुरूप केला जाईल." त्या बोलण्यास तोड दुसरी नाहीं, असा विचार पक्का मल्हारराव यांणीं आपले ठिकाणीं करून भगवंतराव यास सरकारचे हवालीं केलें. नंतर भगवंतराव यास कैदेंत ठेवून, मल्हारराव यांस सरकारचीं पत्रें जाऊन, होळकर यांस पुण्यांत आणिलें. सरकारच्या भेटी झाल्यानंतर त्यांचे खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून देऊन, सरकारची आज्ञा होळकर यांस अशी झाली कीं, "आतां तुम्हीं स्वस्थ असावें. पुढें तुमचा बंदोबस्त तुमचे चित्तानुरूप सरदारी प्रकरणीं करून देऊं." असें आश्वासन सरकारचें झालें. हें बोलणें मल्हारराव यांणीं ऐकून पुणें मुक्कामीं स्वस्थ होते. पुढें भगवंतराव ह्यांचा जामीन घेऊन मोकळें केलें.

नंतर महादजी शिंदे यांस [12]भाद्रपदमासीं नवज्वराची भावना होऊन देवाज्ञा झाली. मोठा सरदार! सरकारची एक बाजू खचली!! राज्यांतील मोहरा नाहींसा झाला. हरिपंत

---

११. 'निंबेदेचा' असें कल्याण प्रतींत दिसतें.

१२. तां० २१ फेब्रुवारी सन १७९४. ग्रांट डफ.

तात्या फडके यांस पोटशुळाची भावना होऊन, ती फारच झाल्यावर तात्यांस समजलें. त्यावरून सर्व निरवानिरव करून, नाना फडणीस यांजपाशीं बहुत प्रकारचीं राज्यप्रकरणीं बोलणीं बोलून, घरगुती मजकूर समजावून, नानांचा निरोप घेऊन, सरकारची आज्ञा घेऊन, तात्या सिद्धटेकास श्रीगणपतीजवळ मरावयास गेले. तेथें महिना दीड महिना तात्या गणपतीपाशीं होते. पुण्याहून गेल्यापासून प्रकृती दिवसेंदिवस जडकावत चालली. त्या व्यथेनें कार्तिकमासीं तात्यांस देवाज्ञा झाली. दोन्ही माणसें राज्यांतील राज्य चालविण्याजोगतीं गेलीं. त्यामुळें बहुतांस खेद झाला.

पुढें तात्यांचें संस्थान त्यांचे चिरंजिवांकडे चालविलें. महादजी शिंदे वारल्यानंतर त्यांचे दिवस झाल्यावर कारभारी यांचीं बोलणीं सरकारांत लागलीं कीं, "दौलतराव शिंदे यांचे नांवें सरकारचीं वस्त्रें द्यावीं." तेव्हां वस्त्रें द्यावयाचीं कीं न द्यावयाचीं याविषयीं शिंदे यांजकडील वकील रामजी पाटील व रायाजी पाटील यांशीं सरकारांतून बोलणें झालें कीं, "नजर सरकारांत घ्यावयाची तेव्हां सरदारी प्रकरणीं वस्त्रें द्यावयाचीं." त्या समयीं शिंदे यांजकडील वकील यांनीं सरकारांत विनंती केली कीं, नजर किती घ्यावयाचा मानस आहे." तें बोलणें ऐकून सरकारचा जबाब झाला कीं, "दोन कोट रुपये नजर द्यावी."असें बोलणें सरकारचें पडलें त्या वेळेस शिंदे यांचे कारभारी वकील यांस गोष्ट मोठी अवघड लागली. त्या बोलण्यांत दुसरी तोड नाहीं असें शिंदे यांजकडील कारभारी यांणीं जाणून सरकारास विनंती केली कीं, "पाटीलबोवा यांचे मागें जिवबादादा[१३] बक्षी सर्व राज्यकारभाराचे मुखत्यार आहेत. तेव्हां त्यांस लिहून पाठवून त्यांचें उत्तर आलें म्हणजे काय विनंती करणें ती करूं. असें बोलणें जिवबादादा यांस पत्रीं लिहून त्याचा जाब नजर द्यावी असा आल्यास सरकारांत विनंती करूं." अशी गोष्ट सरकारांत कबूल करून, दौलतराव शिंदे यांस दुखोटा करावयास कारभारी सरकारांतून गेले. त्यांणीं दुखोटा मात्र केला, सरदारीचीं वस्त्रें दिलीं नाहींत. शिंदे यांणीं सरकारांत जवाहीर दिलें. त्यांत नानांचे मनांत दोन जिनसा शिंदे यांजकडे होत्या त्या घेण्याचा मानस होता. म्हणून "एकेक मोतीं जांभळा एवढालें, अशा शंभर मोत्यांची माळ एक, व तशाच शंभर चांफेकळ्यांची माळ एक, अशा दोन माळा सरकारांत घेतल्यावर मग सरदारी प्रकरणीं काय बोलणें तें बोलूं," अशी सरकारची आज्ञा शिंदे यांजकडील वकील कारभारी यांस झाली.

[इकडे] गोविंदराव काळे हे सरकारांतून वकिलीच्या कामावर भागानगरास मोंगल यांजकडे होते. तेव्हां गोविंदराव पिंगळे पुण्यांत होते ते सरकारांतून वकिलीच्या कामावर बोलण्यांत हैदराबादेस गेले. त्या वेळेस नबाब यांचे कचेरीस रात्रौ तमाशा झाला.

---

१३. जिवबादादा व बाळोबातात्या हे दोन शेणवी गृहस्थ शिंद्यांच्या कारभाऱ्यांत प्रमुख होते.

त्यामध्यें मश्रुन्मुलुख यांनीं श्रीमंत रावसाहेब यांचीं व नाना फडणीस यांचीं सोंगें आणिलीं. त्या तमाशामध्यें कचेरीस काळे व पिंगळे बसले होते, त्या उभयतांनीं सोंगें पाहून दोघे कचेरींतून उठून चालले. त्या समयीं कचेरीस नवाब निजामअल्लीखां व मश्रुन्मुलुख हा दिवाण, वरकड मुत्सद्दी राजे रायराय, व मीर अलम, व जहांजंग धोंसे व रावरंभा निंबाळकर, व बहारमल्ल पठाण व मोठमोठे सरदार, रघोत्तम हैवतराव राव राजेंद्र, असे मोठमोठे मुत्सद्दी व सरदार त्या सभेंत बसले असतां, इतक्यां देखत सरकारचीं सोंगें तमाशांत आणिलीं. हें पाहून गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे उभयतां उठले. त्यांच्या बरोबर त्यांजकडील पागे व पथके होते तें सारें मंडळ उठलें. ते उठण्यासमयीं मश्रुन् मुल्लख व मुत्सद्दी व सरदार बसले होते, त्या सर्वांनीं उभयतांस विचारलें कीं, "तुम्ही उठून कां जातां?" त्या वेळीं उभयतांनीं उत्तर केलें, "आमचे खावंदांचीं सोंगें तमाशांत आलीं तेंव्हां आमची बसावयाची योग्यता नाहीं." नंतर खासे नवाब यांनीं गोविंदराव यांस हांक मारून जवळ बलावून सांगितलें, "तुमची जाण्याची गरज नाहीं. हा तमाशा आहे. त्याचा विधिनिषेध तुम्ही काय बाळगतां?" असें नवाब त्यांचें बोलणें ऐकून गोविंदराव बापू यांनीं उत्तर केलें कीं, "हा राजदरबार आहे. येथें आमच्या खावंदांचीं सोंगें आलीं. आतां आमची बसण्याची मजा नाहीं. आपणही आम्हांस आमच्या खावंदांप्रमाणेंच आहां. आम्हांस बसावयास आग्रह करूं नये. आतां या कचेरींत आम्हीं सर्वांदेखतां सरकारास अर्ज करितों एवढा समजून ठेवावा. आमचे खावंदांचीं सोंगें आपण तमाशांत आणविलीं आणि लोकांस दाखविलीं, याचें उसनें आपलेकडील दिवाण वगैरे मंडळी पुण्यांत नेऊन व दारोदार फिरवून लोकांस दाखवूं हें पक्कें समजून ठेवावें. आम्ही असें करून दाखवूं तरच गोविंदराव काळे होऊं. यांत अंतर व्हावयाचें नाहीं." असें बोलून नबाबांस मुजरा करून, तेथूस उभयतां निघून आपले मकाणास येऊन दाखल झाले.

पुढें मसलतीस प्रारंभ झाला. प्रातःकाळीं गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा असे तेथें वकिलीच्या कामावर कारकून ठेवून आपण उभयतां तेथून निघाले. ते कूच दरकूच पुण्यास येऊन दाखल झाले. नंतर श्रीमंतांची व नानांची भेट झाली. भेटीअंतीं भागानगरचा मजकूर सर्व खावंदांस विदित करून आणखी म्हणतात, "याची आज्ञा काय ती करावी. आम्ही तर तेथून तोंडांत खाऊन दरबारांत प्रतिज्ञेचें उत्तर बोललों कीं, 'आमचे खावंदांचीं सोंगें आणिलीं त्यापेक्षां मश्रुन्मुलुख यास धरून दारोदार फिरवूं.' असें प्रतिज्ञेचें बोलणें बोलून तेथून निघालों. तेव्हां आतां मोंगलावर मोहिम करणें अगत्य. याविषयीं आज्ञा व्हावी." असा मजकूर श्रीमंतांनीं ऐकिल्यानंतर श्रीमंतांस मोठा राग येऊन उत्तर

केलें कीं, "मसलत करून मोंगलांवर स्वारी करावयाची." असें उत्तर होतांच गोविंदराव बापू यांनीं तीच शकुनगांठ[१४] बांधिली. असें बोलणें झाल्यानंतर दरबार बरखास्त झाला.

त्याजवर दुसरे दिवशीं नानांचे वाड्यांत काळे, पिंगळे व नाना हे त्रिवर्ग खलबतास बसले. त्या वेळेस नानांनीं सर्व विचार भागानगरचा, बारीक मोठे मजकूर फौजेचे व सरंजामाचे व नवाबाचे मर्जीचा कल कसा, तो सर्व मजकूर विचारला. तेव्हां परस्परें बोलण्याचे खुलासे सर्व झाले. तेव्हां मसलतीची तयारी करण्याचा उद्योग नानांनीं मांडिला. असें नित्य खलबत काळे व पिंगळे यांचें होऊं लागलें. त्या खलबतांत विचार निघून मोंगल यांजवर स्वारी करण्याचा उद्योग. तेव्हां फौजेचा जमाव मोठा झाला पाहिजे. असे विचार ठरले असतां पुढें जमायत करण्याचा उद्योग मांडिला.

हिंदुस्थानांत तुकोजी होळकर यांस बलावण्याचीं पत्रें सरकारचीं गेलीं कीं, "मोंगलावर मोहिम करावयाची, तर तुम्हीं आपला सरंजाम तोफखान्यासुद्धां देखतपत्र सारी फौज घेऊन दरकूच पुण्यास येऊन दाखल व्हावें." शिंदे यांजकडील कारभारी वकिलांस सरकारची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हींही हिंदुस्थान येथें पत्रें लिहून पाठवून तेथें तुमची फौज आहे त्यापैकीं तुमच्या तेथील मुलखाचा बंदोबस्त राखून बाकी फौज हुजूर पुण्यास बोलवावी. जिवबा बक्षी तुमचे त्यांसही बोलवावें. अशीं पत्रें तावडतोब डाकेंत रवाना करावीं." याप्रमाणें शिंदे यांस आज्ञा झाली. अशीं पत्रें फत्तेसिंग[१५] गायकवाड यांस गुजराथेंत गेलीं. "तुम्ही आपले संस्थानचा व मुलखाचा बंदोबस्त ठेवून, बाकी फौज पोक्त सरंजाम करून, उभयतां पितापुत्र व तुमचे दिवाण रावजी[१६] आपाजीसुद्धां सरकारची मोहिम मोंगलावर होत आहे तर देखतपत्र दरकूच निघून पुण्यास यावें." अशीं पत्रें गुजराथेंत गायकवाड यांस गेलीं.

असा तयारीचा बेत पुणें मुक्कामीं होत आहे तो मजकूर नवाबाचे वकिलांनीं भागानगरास लिहिला. त्याजवरून पूर्वी गोविंदराव काळे रुसून आले सबब हैदराबादेहून नबाब यांनीं समजुतीसाठीं मीरअलम् व रघोत्तम हैवतराव रावराजेंद्र व राजे रायराय यांचे नांवें रेणुराव धोंडजीराव रायराय हा किताब [दिलेले] असे त्रिवर्ग यांची रवानगी पुण्यास हजार दोन हजार सरंजाम देऊन केली. ते पुण्यास येऊन दाखल झाले. सरकारच्या

---

१४. शकुनगांठ = कालांतरीं होणाऱ्या वर्तमानाविषयीं आढळलेल्या शकुनाचें (तत्सूचक लक्षणाचें) स्मरण राहावें म्हणून जी पदरास गांठ बांधितात ती. हिच्या योगें त्या शकुनाचा मान केला असें होतें.

१५. फत्तेसिंग १७८९ च्या डिसेंबरांत बडोद्याचे मुख्य अधिकारी झाले. ग्रांट डफ.

१६. हा हुशार परभू गृहस्थानें पुढें मोठ्या युक्तीनें गायकवाडीचें रक्षण करून [illegible] किफा मिळविला.

भेटी झाल्या. व नानांचीही भेट झाली. नवाब यांणीं श्रीमंतांस पोषाग वगैरे पाठविले होते ते सरकारांत प्रविष्ट झाले. पुढें वरसात आली त्यामुळें मोंगलांचे कारभारी आले होते त्यांचा मुक्काम चार महिने पुण्यांस झाला. त्या चार महिन्यांत सलूख्याचीं बोलणीं बहुत प्रकारचीं सरकारांत त्यांनीं आपले तर्फेनें केलीं. त्या बोलण्यांत मजकूर जमावे असें न झालें. परंतु बोलण्यास आले होते त्यांनीं आपल्या अकलेनें श्रीमंतांपाशीं नवाबांचा निरोप सांगितला कीं, "आम्ही आतां म्हातारे झालों. आतां तुम्हीं आम्हांशीं लढावें ही गोष्ट तुम्हांस मुनासेब[१७] नाहीं." अशीं बहुत प्रकारचीं बोलणीं बोलले. परंतु मजकूर जमला नाहीं व सरकारची मर्जी लढाईच करावी असा इत्यर्थ ठरला. त्या वेळेस नवाबा-कडील कारभारी बोलण्यास आले होते त्यांस सरकारांतून रुख्सत दिली. त्या समयीं नवाब निजामअल्लीखां यांस पोषाग कारभारी नवाबाकडील आले होते त्यांचे हवालीं केले. जसे नवाब ह्यांनीं श्रीमंतांस पाठविले होते त्याप्रमाणें श्रीमंतां-कडून नवाबास दिले. मीरअलम् व रेणुराव[१८] धोंडजी, रघोत्तम हैवतराव यांसही वस्त्रें सरकारांतून दिलीं. नवाबाकडील त्रिवर्ग होते त्यांनीं सलूख्याचीं बोलणीं बहुतां प्रकारीं सरकाराशीं केलीं, परंतु नाना व गोविंदराव बापू व गोविंदराव मामा यांच्या कोणतीही गोष्ट खात्रीस आली नाहीं. म्हणून विघाड ठरला आणि मीरअलम् यांची रवानगी हैदराबादेस केली. त्या वेळेस नाना व गोविंदराव काळे यांनीं त्यांस समक्ष सांगितलें कीं, "आमची लढाईची तयारी झाली. तुम्हांस काय तयारी करणें ती करावी आतां सुस्तीवर राहूं नये. आम्ही त्या दरबारांतून प्रतिज्ञा करून उठून आलों. ही गोष्ट अन्यथा व्हावयाची नाहीं. श्रीमंतांचे पुण्य-प्रतापें करून मैश्रुदौला[१९] यास पुण्यामध्यें आणून दारोदार फिरवूं." असें साफ उत्तर गोविंदराव काळे यांनीं त्यांस सांगितलें. नवाबाकडील कारभारी सरकारचा निरोप घेऊन भागानगरास गेले.

इकडे पाठीमागें सरकारची तयारी होऊं लागली. नागपुरास रघोजीराजे भोंसले यांस सरकारचीं पत्रें डाकेंत रवाना झालीं कीं, "तुम्हीं आपली फौज घेऊन तावडतोब पुणें मुक्कामीं यावें. आमचा व नवाब निजामअल्लीखां यांचा विघाड झाला आहे. तेव्हां मोंगलांवर मोहीम करावयाची म्हणून तुम्हीं आपला कट्टा सरंजाम तोफखाना व बाणांच्या कैच्या वगैरे तयारीनें देखतपत्र पुण्यास यावें. आतां येथील आमची तयारी झाली. तुम्हीं लौकर यावें." अशीं पत्रें नागपुरास भोंसले यांस सरकारचीं गेलीं. त्यांजवरून रघोजी भोंसले फौजेसुद्धां तयारी करून डेरेदाखल झाले. मग तेथून कूच करून

१७. मुनासब=योग्य.

१८. भिवपूरच्या प्रतींत 'वेणुराव' असें सर्व ठिकाणीं आहे.

१९. "मैनत दौला" व "मैनात दौला" असें अनुक्रमें कल्याण व भिवपूरच्या प्रतींत आहे.

पुण्यास येऊन पोहोंचले. त्या समयीं श्रीमंत पुढें सामोरे जाऊन, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन, सर्व मजकूर परस्परें बोलण्यांत आले. मग भोंसले येऊन आपले तळावर पन्नास हजार फौजेनिशीं उतरले. तसेच हिंदुस्थानांतून तुकोजीराव होळकर साठ हजार फौजेनिशीं समागमें तोफखानासुद्धां येऊन दाखल झाले. त्यांच्या भेटी सरकाराशीं झाल्या. नंतर होळकरही आपले तळावर जाऊन उतरले. त्याप्रमाणें गुजराथेंतून फत्तेसिंग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाडसुद्धां चाळीस हजार फौजेनिशीं पुण्यास येऊन पोंचले. त्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या. त्याप्रमाणें शिंदे यांजकडील जिवबादादा बक्षी हिंदुस्थानांत होते त्यांस बलावणें पोंचतांच तेही पंचवीस हजार फौजेनिशीं वानवडीच्या तळावर शिंदे यांचे लष्करांत येऊन पोहोंचले.

नंतर जिवबादादा बक्षी ह्यांच्या व सरकारच्या भेटी झाल्या व नानांचीही भेट झाली. बोलणीं चालणीं झालीं. सरदारी प्रकरणीं नजर घ्यावयाचीं व वस्त्रें द्यावयाचीं याविषयीं बोलणीं बहुत झालीं. तेव्हां सरकारचे मर्जीचा कल नजर घ्यावयाचा जिवबादादा यांनीं पाहिला. त्या वेळेस जिवबादादा बक्षी यांनीं सरकारांत विनंती केली कीं, "आम्ही सरकारचे खानाजाद[20]. सरकारांनीं आम्हांस मोठ्या वैभवास आणिलें. सगळ्या मुलुखांत लौकिक वाढला असतां[21] सरकारची मर्जी नजर घ्यावयाची झाली याविषयीं मी विनंती करितों ही ... आणाची. हल्लीं सरकार मोंगलावर स्वारी करून जाणार. मोठा कटा सरंजाम करण्याची तयारी चालली आहे. त्यापेक्षां हीच मोहिम सेवकास सांगावी म्हणजे मसलत बिन पैशावांचून [पार नेतों व] सरकारची चाकरी बजावून, मोंगल याचा मोड करून, सरकारची फत्ते करून येतों." अशी गोष्ट शिंदे यांचे कारभारी यांची ऐकिल्यावर सरकारचे मर्जीस ती गोष्ट येऊन "बरें आहे," असें बोलून दौलतराव शिंदे यांचे नांवें सरदारीचीं वस्त्रें सरकारांतून दिलीं, आणि नजर घेण्याची मना झाली. आणि त्यांत सरकारची आज्ञा झाली कीं, "मसलती[22] संबंधी तुम्हांस पैका मिळावयाचा नाहीं." ही गोष्ट ऐकून शिंदे यांनीं [तें] कबूल केलें.

पुढें तयारीचा बेत चालला. आणखी सरदार विंचुरकर, पटवर्धन, रास्ते, राजेबहादर बहिरो अनंत, रंगराव ओढेकर, घोरपडे, निंबाळकर, जाधव वाघोलीकर, भोईंजकर व गांडापूरकर—भोइटे, पाटणकर, दरेकर, शितोळे, पेतोळे, आटोळे, पोंवार-सुपेकर, मलठणकर, अमदाबादकर, नगरदेवळेकर, सोमोंशी, धारकर पोंवार, थोरात, मोहिते, शिर्के, पुरंदरे, पानशे, कुरंदवाडकर पटवर्धन, मिरजकर पटवर्धन, विंचुरकर, कितुरकर देसाई,

२०. खानाजाद=चाकरांची मुलें.
२१. भिं० प्रतींत 'आतां' असें आहे.
२२. इंदूर प्रतींत 'स्वारी संबंधी' असें आहे.

सुरापूरकर बेरड, शिंदखेडकर जाधव, असे लहान थोर सरदार जमा झाले. किती म्हणून नांवें लिहावीं ?

खेरीज सरकारची हुजुरात वावन्न पागा, निळकंठराव रामचंद्र पागे, बळवंतराव थोरात, भास्कर जगन्नाथ, वावूराव अनंत, निकम, धायवर, भोइटे, व अमृतराव यशवंत, अशा वावन्न पागा आपल्या तयारीनें दाखल झाल्या. शिवाय पथकी यशवंतराव तापकर व रणनवरे यांचें पथक अशीं झाडून पथकें जमा झालीं. खेरीज शिलेदार, एकांडे, अक्कलकोटवाले भोंसले व किरकोळ सरंजामी असे कुल्[23] जमा झाले. तोफखान्याचे सरदार पानशे यांणीं तोफखान्याची तयारी करून, दारूगोळा पक्कें सामान करून दोनशें तोफा सरकार-तोफखान्यांतील गाड्यांवर चढवून तोफखाना वाहेर निघाला पंचवीस हजार गारदी पायदळ तोफखान्याचे रखवालीस. शिवाय कामाठी, वेलदार, गोलंदाज, खलाशी, व तवलदार खलाशी[24], दारूगोळ्यांचे छकडे, असा सरंजाम पन्नास हजार वैलसुद्धां जमावचा जमाव शहरा बाहेर जाऊन उतरला.

तसेच जितके सरदार आले होते तितकेही आपआपल्या जागांवर जाऊन उतरले. अष्टप्रधान पंतप्रतिनिधी, पंतसचिव, असे आपल्या सरंजामानिशीं बाहेर जाऊन उतरले. सरकारचे डेरे सुमुहूर्तानें बाहेर जाऊन गारपिरावर दिले. त्यांचे सभोंवतीं फौज, सरदार, मानकरी, पागे असे जाऊन आपआपल्या मिसळीनें[25] उतरले. शिवाय पायदळ, गारदी यांचे रिसालदार[26] राघोपंत गडवोले, विनायकपंत परांजपे, गणेश हरी पंडित, बळवंतराव काशी, असे झाडून रिसाले गारदी यांचे, शहामीरखां रोहिले, सरकारचीं पलटणें, मु सा[27] मु त्र क व मु सा ना र द असें सारें पायदळ साठ हजार डेऱ्याभोंवतें येऊन उतरलें. होळकर, गायकवाड, शिंदे, भोंसले, असे सरकारच्या डेऱ्यांजवळ ज्या ठिकाणीं उतरावयाचे त्या ठिकाणीं जाऊन उतरले. शिंदेसरकारच्या डेऱ्याची उजवी वाजू संभाळून, लाख फौजेनिशीं, तोफखाना पसरून उतरले. सरकारची स्वारी निघण्यास मुहूर्ताचा अवकाश होता सबब झाडून फौजेचा मुक्काम बाहेर झाला. मानाजी फांकडे रुसले होते त्यांची समजूत करून, त्यांसही वरोवर जाण्याची आज्ञा सरकारची झाली. याप्रमाणें मानाजी शिंदे आपले सरंजामानिशीं गारपिरावर जाऊन उतरले. तसेच राघोवादादा पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, तसेच मिरजकर पटवर्धन, असे आपआपल्या फौजेनिशीं

---

२३. कुल्=सर्व.

२४. तवलदार=फरासखान्यांतला कामाठी. खलाशी=तोफा ओढण्यासाठीं ठेविलेले लोक.

२५. मिसळीनें (मिसल) योग्यतेनुरूप नेमिलेल्या जागांवर.

२६. रिसालदार=रिसाल्याचा मुख्य. रिसाला=घोडदळ, कवाइती घोडेस्वार.

२७. 'मु सा' इत्यादी हीं आरब लोकांच्या जमादारांचीं नांवें होत.

बाहेर जाऊन उतरले. असा सारा समुदाय गारपिरापासून आसपास चौफेर जाऊन उतरल्यावर बेरीज घेतां तीन लक्ष घोडा, खेरीज पायदळ लाख दीड लाख, एकूण चार साडेचार लक्ष फौजेचा तळ पडला.

पुण्याचा बंदोबस्त माधवराव रामचंद्र कानडे यांजकडे सांगून त्यांजला पुणें मुक्कामीं ठेविलें. त्यांचे तैनतीस शहरचे बंदोबस्तासाठीं ७।८ हजार स्वार खेरीज पायदळ ५।७ हजार, खेरीज हशमी लोक. शहरची नाकेबंदी वगैरे सारा बंदोबस्त कानडे यांच्या मुखत्यारीनें ठेविला.

बाहेरच्या फौजेचा कूच मुक्काम तोफेवर होऊं लागला. बारा कोसांचा तळ मुक्काम होईल तेथें पडूं लागला. लष्करचे बाजार बाहेर जाऊन लष्करचे लष्करांत जाऊन उतरले. सरकारी जामदारखाना पोतनीससुद्धां व कारकून मंडळी व खासबदार व जामदार जामदारखान्याचे रखवालीचे लोक स्वार असें सरकारच्या डेऱ्याजवळ पिछाडीस जामदारखान्याचा डेरा व राहुट्या उभ्या करून उतरले. तसाच फडणिशीकडील डेरा उजवे बाजूस उतरला. जेथें नाना फडणीस यांचा डेरा होता तेथें दफ्तरचा डेरा दफ्तरासुद्धां उतरला. अशी स्वारीची तयारी झाली. वरकड दरकदार, मुजुमदार व चिटणीस असे बाहेर जाऊन डेऱ्यापाशीं उतरले. पुढें श्रीमंतांची स्वारी जाण्याचा मुहूर्त आठ पंधरा दिवस राहिला असतां त्याच्या अगोदर नाना फडणीस सुमुहूर्तानें जाऊन उतरले. तेव्हां साडेचार लक्ष फौजेवर हुकूम नानांचा चालला. त्या वेळेस नबाबाचे वकिलांनां पत्रें डाकेंत रवाना केलीं कीं, "पेशवे यांची तयारी होऊन स्वारी डेरे-दाखल झाले.

याप्रमाणें हैदराबादेस पत्रें पोंहचतांच मोंगल आपली तयारी करून खासा नबाब भागानगरच्या बाहेर तमाम फौजेसुद्धां डेरे-दाखल झाला. नबाब यानेंही सरंजाम मोठा लढाईचा केला. दोन लाख स्वार, खेरीज पायदळ, शिवाय पलटणें, समागमें तोफा व बाणांच्या कैच्या, असा पक्का सरंजाम करून खेरीज सरंजामी रावरंभा निंबाळकर, माने, जावेरजंग धोंसा, सुबानखां व सलाबतखां वगैरे झाडून कुल् सरंजाम आपआपले फौजेनिशीं व भारामल असे आले. त्यांनीं लढाईची हिंमत धरली. अशीं पत्रें सरकारचे वकील तेथें होते त्यांनां सरकारांत लिहिलीं, तीं येऊन पोहोंचलीं.

मग सारी तयारी झाल्यानंतर श्रीमंत रावसाहेब पौषमासीं, सुमुहूर्तानें प्रातःकाळीं, बारा घटिका दिवसास, वाड्यांतून देवांस नमस्कार करून, ब्राह्मणांस दक्षणा वांटून बाहेर निघाले. त्या दिवशीं गारपिरावर सरकारची स्वारी डेऱ्यास न्यावयास यांचे यांचे अगे आले:—१ रघोजी भोंसले, २ दौलतराव शिंदे, ३ तुकोजीराव होळकर, ४ फत्तेसिंग गायकवाड, ५ जानराव नाईक निंबाळकर, ६ तुळाजीराजे घोरपडे, ७ फत्तेसिंग भोंसले अक्क-

२८. जावरजंग धोंसा=शकरजंग धोंसा.

कोटवाले, ८ जोताजी जाधव, ९ हणमंतराव जाधव, १० खंडेराव जाधव, ११ पोंवार नगरदेवळेकर, १२ धारकर, १३ मलठणकर, १४ अमदावादकर, १५ सुपेकर, तसेच १६ सोमौंशी, सरकारचे पागे, १७ निळकंठराव रामचंद्र, १८ भास्कर जगन्नाथ, १९ बाबूराव अनंत, २० निकम धायबर, २१ थोरात, २२ चव्हाण, २३ भोइटे, २४ अवधूतराव यशवंत, असे बावन्न पागे; नांवें लिहितां दुसरें भारत व्हावयाचें! किती नावें लिहावीं? ब्राह्मण सरदार परशुरामभाऊ पटवर्धन, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन, विंचुरकर, राजेबहादर बाळासाहेब मिरजकर पटवर्धन, रंगराव ओढेकर, पंतप्रतिनिधी, पंतसचिव, ब्राहिरो अनंत, पानशे, पुरंदरे, असे किती लिहावे? खेरीज मानकरी पाटणकर, दरेकर, जाधव, भोइटे, असे आपापल्या सरंजामानिशीं श्रीमंतांस न्यावयास आले. तसेच पायदळाचे रिसालदार व दफेदार व *चाऊस असे खांसे खांसे शहरांत आले; तरी दहा पंधरा हजार फौज शहरांत जमा झाली.

तेव्हां श्रीमंतांची स्वारी ब्राह्मणांस देकार वांटून निघाली. त्या दिवशीं हत्तीवर रुप्याची अंबारी, हत्ती मोठा सजविलेला, रुप्याच्या घांटा, घांगुरमाळा सोन्याच्या, सोन्याचीं पिंपळपानें, पायीं तोडे, अशा हत्तीवर सरकारची स्वारी बसली. पाठीमागें खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे, एकाचे हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल, असे वारीत बसले. पुढें जरीपटक्याच्या हत्तीशिवाय शेंपन्नास जिलबीचे हत्ती चौघड्यासह चालले होते. तसेच पायदळाचे रिसालदार व जमादार वगैरे आपापल्या निशाणाचे फरारे सोडून तासे मर्फे वाजवीत जिलबेस चालले. हत्तीवर नौबदी वाजों लागल्या. अशी सरकारची स्वारी बाहेर निघाली त्या दिवशीं पुण्यांतील मंडळी समागमें जाण्याची [पैकीं] कोणी पाठीमागें राहिला नाहीं. तमाम झाडून कारकून व दरकदार व पागे, पथके मागें राहिले होते ते झाडून निघाले. अशा थाटानें स्वारी भर दोन प्रहरीं गारपिरावर डेऱ्यास दाखल झाली. पुण्याचा बंदोबस्त झाडून माधवराव रामचंद्र यांस सांगितला तो मजकूर पूर्वीच लिहिला आहे. त्याप्रमाणें मशारनिल्हे यांणीं शहरचा बंदोबस्त केला.

स्वारी गारपिरावर दाखल झाल्यानंतर आठ दहा दिवस मुक्काम तेथेंच होता. सारी मंडळी [तेथेंच असून] दरबार, मुलकी कारभार तेथेंच होत होता. असें होत असतां गारपिरावरून सरकारचा कूच होऊन पुढें तळ ढाळिला.§ त्या दिवशीं अघाडी पिछाडी झाली. तेथें दोन मुक्काम होऊन तेथून कूच झाला तो पांच कोसांवर मुक्काम झाला. त्या मुक्कामीं फौजेची हजिरी गणती सारी झाली; कोणी पाठीमागें राहिला नाहीं. कूच झाल्यानंतर गार-दौंडेवर मुक्काम सरकारचा गेला. गार-दौंड पुण्यापासून अठरा एकोणीस कोस आहे. त्या मुक्कामीं गेल्यानंतर सरकारची आज्ञा झाली कीं, "जेथून मोंगलाई मुलूख

* चाऊस= आरब लोकांच्या जमादारांचा हुद्दा. § ढाळिला=हालविला.

आहे त्या मुलखांच्या जप्त्या करून सरकारचीं ठाणीं वसवावीं." अशी आज्ञा होतांच कारभारी यांणीं सनदा पत्रें करावयास आरंभ केला. त्या समयीं मामलेदार समागमें होते व कित्येक पुणें मुक्कामीं होते त्या अवघ्यांस ताकिदी सरकारच्या झाल्या, तेव्हां मामलेदार लष्करांत दाखल झाले. मग तेथून मामलेदार खानदेश, बागलाण, गंगथडी, भिवरथडी, इकडे माणदेश ते तहत वऱ्हाड पावेतों सरकारच्या जप्तीच्या सनदा घेऊन गेले. तसेंच बेदर पावेतों अंमल सरकारचा वसला. साऱ्या मुलखाच्या जप्त्या झाल्या. सरकारचा अंमल चालूं लागला. असा कारभार गार-दौंडचे मुक्कामीं झाला. नंतर स्वारी तेथून कूच होऊन पुढें चालले. त्या मुक्कामाहून नबाबाचे वकिलांनीं नबाबास लिहिले कीं, "श्रीमंत गार-दौंडच्या आलीकडे आले. सारा मुलूख आपला जप्त करून सरकार पेशवे यांचे मामलेदार ठाणीं वसवावयास मुलुखांत गेले." तशींच श्रीमंतांच्या वकिलांचीं पत्रें हैदराबादेहून आलीं कीं, "नबाब येथून कूच करून चार मजला सरंजामसुद्धां गेले."

सरकारच्या सनदा घेऊन मोंगलाई मुलखांत अंमल वसवावयास गेले होते त्यांपैकीं कित्येकांचे अंमल चालू झाले. कित्येकांचीं ठाणीं वसलीं नाहींत. त्यांचे बोभाट लष्करांत आले. त्या समयीं सरकारची आज्ञा त्यास अशी गेली कीं, "सरंजाम नवा ठेवून अंमल वसवावा. यांत कोणी कमती करूं नये." अशी आज्ञा सरकारची जातांच तमाम मामलेदार यांनीं त्याप्रमाणें सरंजाम ठेवून सर्व मुलुखांचीं ठाणीं घेतलीं. सरकारचा अंमल चालू . औरंगाबाद प्रांतांचे महाल येथें अंमल वसावयास थोडीशी दिक्कत लागली होती; श्रीमंतांचा पुण्य-प्रताप सबळ, सर्व मुलुखांचा अंमल चालू झाला. असा बंदोबस्त-ल्य : र सरकारचा कूच गार-दौंडेहून होऊन पुढें मजल दरमजल चालले.

तिकडून मोंगलही कूच दरकूच चालून आले. ते खरड्याच्या मैदानांत आले. खरडें हा गांव मोंगलांचा म्हणून नबाबांनीं मुक्काम गांव पाठीशीं घालून केला. श्रीमंतांची स्वारी मजल दरमजल जाऊन खरड्याचे मैदानांत जाऊन पोहोंचली. त्या वेळेस पुढें जाऊन नदी वाहत होती ती पाठीशीं घालून सरकारच्या फौजा तमाम झाडून उतरल्या. मध्यें हुजुरात उतरली. बाबा फडके यांनीं जरीपटका घेऊन चाळीस हजार हुजुरातीनिशीं तेथें मुक्काम केला. त्यांच्या पुढें सरकरची बिनी लागली. त्याच बेतानें सारे सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, नागपूरवाले भोंसले, पटवर्धन मंडळी, विंचुरकर, ओंढेकर, फिरकोळ सरंजामी, जाधव, भोइटे, घोरपडे, निंबाळकर, थोरात, असे तमाम उतरले. शिंदेही उतरले. त्यांनीं आपले लष्करचे तोंडावर तोफखाना उतरविला. पुढें झाडून पायदळ कं(पू) तोफखान्यासभोंवतीं उतरले. त्यांचे पाठीमागें सारें लष्कर उतरलें. त्याच बेतानें होळकरही त्या मुक्कामीं तसाच तोफखाना तोंडीं देऊन राहिले. त्याचप्रमाणें सरकारचाही तोफखाना जाऊन उतरला. त्यांचे मागें पुढें फौजेचा तळ झाला. त्याचे मागें श्रीमंत रावसाहेब यांचा मुक्काम झाला, तो त्या फौजेपासून दोन कोसांच्या अंतरानें पाठीमागें झाला. तेथें

श्रीमंत उतरले त्या ठिकाणीं पन्नास साठ हजार स्वार खांसे खांसे मोठे धारकरी श्रीमंतां-समागमें राहिले. तसेंच पायदळ पाठीमागें पंचवीस हजार निवडक शिद्दी, आरब, रोहिले, व पठाण असे कडवे माणूस जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम झाला तेथें त्यांचे समागमें राहिले. बाकीचे लोक पुढें तोंडीं, पाणी पाठीमागें घालून, मोंगल त्यांचे तोंडावर जाऊन उतरले. मोंगलांच्या फौजेस व श्रीमंतांच्या फौजेस दोन कोसांचा छाटा दरम्यान राहिला. अशा फौजा तमाम जाऊन उतरल्या.

जेथें श्रीमंतांचा डेरा अघाडीस दिला होता, त्याचे पुढें सरकारची बिनी व ढौल उभी राहिली. त्यांच्या रखवालीस पागा सरकारच्या ढालेपाशीं उतरल्या. त्यांचे मागें बिनीवाले उतरले. ज्या ठिकाणीं सरकारचा डेरा झाला होता त्याच्या मिसळींनीं जशी ज्याची मि-सळ आली तसे उतरले. सरकारच्या डेऱ्याजवळ हुजरात, जरीपटका फौजेसुद्धां बाबा फडके व नारोपंत चक्रदेव उतरले. बाकी सरदार आपआपल्या मिसळीनें डेऱ्याची डावी उजवी बाजू संभाळून पाठीमागें पुढें तमाम फौजा व सरदार शिंदे, होळकर, गायकवाड, पटवर्धन विंचुरकर, घोरपडे, निंबाळकर, असे मानकरी व सरदार लहान थोर उतरले. दर खे-पेस नांवें किती लिहावीं? श्रीमंतांचें फौजेचा मुक्काम झाला त्याचे उजवे बाजूस रघोजी-राजे भोंसले आपल्या सरंजामानिशीं उतरले. सरकारचा तोफखाना अघाडीस उतरला. तसाच शिंदे होळकर यांचाही उतरला. मोंगल व पेशवे त्यांचा मुक्काम झाला. कांहीं लढाईचें तोंड लागलें नाहीं.

असे पंधरा दिवस मुक्काम करून अवघ्यांची तयारी लढाईची झाली. लष्करच्या कह्या मुलकांत दोन्हींकडून होऊं लागल्या. असें होत असतां एके दिवशीं मोंगलाकडील कैही-वाले व पेशवे त्यांजकडील कहीवाले यांचा कज्जा झाला तो मोठा झाला. तेव्हां मोंगलां-कडील कहीवाले यांणीं श्रीमंतांकडील कहीवाले कज्यामध्यें हटविले. तेव्हां कही समागमें कांहीं पागा रखवालीस होत्या. तेव्हां पागावाल्यांशीं व नवाबाकडील रखवालीस स्वार होते त्यांशीं कटकट जुंपली. त्या समयीं कटकट मोठीच झाली. तेव्हां मोंगलांकडील स्वार बहुत होते. श्रीमंतांकडील पागा दोन चार रखवालीस होत्या त्यामुळें सरकारच्या पागेचा मोड झाला. व सरकारचे कहीवालेही मारले गेले.

तेव्हां सारे पळ काढून फौजेंत आले. मोंगलांचे स्वार पाठीमागें लागले. सरकारच्या पागा पळत पळत आल्या. त्यामुळें लष्करांत तयारीची हूल पडली. तें पाहून बाबा फडके तयार होऊन चाळीस हजार स्वार हुजुरातीचे व जरीपटका घेऊन पुढें सरसावले.

---

२९. धारकरी=तरवार बहादर, वीर.

३०. बिनी व ढाल. (बिनी=सैन्याचा अग्रभाग किंवा पागोट्याचा अग्रभाग. ढाल=निशाण किंवा चर्म) निशाणें.

३१. कहीवाले=दाणा वैरण आणणारे. कही= दाणा वैरण आणणारांची टोळी.

ते समयीं नवाबाकडील दहा वीस हजार स्वार तोंडावर होता त्यांशीं व यांशीं लढाईचा प्रारंभ होतांच मोंगलांकडील चाळीस हजार पठाण मोठमोठे धारकरी, आंगांत चिलखतें असे, बंदुकीचे आवाज करीत बाबा फडके यांजवर उठावले. त्या समयीं लढाई मोठी मातबर होऊं लागली. बाबा फडके मोठे शूर [पण] जन्मांत कधीं लढाई पाहिली नाहीं व आंगावर कधीं जखम नाहीं, त्यामुळें लढाईमध्यें कच खाऊन पळ काढिला. हें पाहून परशुराम भाऊ पटवर्धन [व] वरकड मानकरी अशी वीस हजार फौजेची मांड उठली. तेव्हां अगोदर परशुराम भाऊ पटवर्धन पुढें धांवून सरकारचे जरी पटक्याचा हत्ती माघारा फिरला होता त्याजवर मोंगलांकडील पठाण जरी पटक्यावर चालून आले आणि जरीपटका घेऊन जातात हें पाहून पंधरा हजार फौजेनिशीं जरीपटक्याचे हत्तीपाशीं जाऊन पोहोंचले. तेव्हां हत्ती माघारा फिरून, उभा करून, लढाईचें तोंड लागलें.

इतक्या मजकुराचें वर्तमान सांडणीस्वार घेऊन माघारे गेले. जेथें श्रीमंत उतरले होते तेथें येऊन वर्तमान कळविलें. ते समयीं नाना फडणीस घाबरले आणि श्रीमंतांचा तळ मागें हटवावा अशी मसलत नानांचे मनांत आली. त्या समयीं श्रीमंतांजवळ पागे, पथके व मानकरी व सरदार असे पन्नास साठ हजार स्वार निवडक होते त्यांणीं नानांस विनंती केली कीं, "इतके आपण घाबरलां कां? अजून लढाईचें तोंड पुरतें लागलें नाहीं तोंच आपण एवढें हवालदील होऊं नये. अशी मसलत करूं नये. हें नीट नाहीं. आम्ही आज पन्नास साठ हजार स्वार एक्या मांडीचे आहोंत. इतक्या फौजेनिशीं सारा मोंगल बुडवूं." अशी हिमतीची गोष्ट नाना त्यांणी ऐकिल्यावर दोन चार चिठ्या लिहून एक शिंदे यांस व [एक] होळकर यांस व [एक] गायकवाड यांस व [एक] भोंसले यांस अशा लिहिल्या कीं, "मोंगलांची फौज सरकारचे जरीपटक्यावर धांवली असतां अजून तुम्ही सारे स्वस्थ पहातां, यास काय म्हणावें? आतां लढाईची तयारी करून नबाब आपले कबजांत आणावा." अशा चिठ्या सांडणीस्वार घेऊन येऊन पोहोंचे तों इकडे लढाईचें तोंड लागलें होतें तें पाहून साऱ्या फौजा तयार होऊन पुढें सरसावल्या. लढाई मोठ्या शरतेची झाली. तेव्हां सांडणीस्वार सरकारच्या चिठ्या घेऊन आला. तो ज्याप्रमाणें ज्यांच्या नांवाच्या चिठ्या होत्या त्याप्रमाणें सर्वांस पोहोंचत्या करता झाला. त्याप्रमाणें सारे सरदार तयार होऊन लढाईस निघाले. त्या वेळेस जिवबा बक्षी शिलके शिंदे यांणीं ती चिठ्ठी पाहून सरकारांत विनंती लिहिली कीं, थोडेसें लढाईचें तोंड लागलें इतक्यामुळें सरकार घाबरून सांडणीस्वार रवाना केला, त्यास हवीं विनंती लिहिली आहे. लढाईची सरशी करून नबाब निजामअलीखां यांस जिवंत धरून आणूं किंवा मारून आणूं? याची काय ती आज्ञा यावी." ते वेळेस चिठ्ठी नानांनीं वाचून त्याचें उत्तर लिहून पाठविलें कीं, "नबाबाचे जिवास धक्का न लागतां लढाई फत्ते करून ज्यांस आणावयाची गरज ते धरून आणावे" असें चिठ्ठीचें उत्तर लिहून पाठविलें.

इकडे शिंदे तयार होऊन, तोफखाना तयार करून, पुढे तोंडीं तोफखाना पसरून, पाठीमागें सारी फौज उभी राहिली. तसेच तुकोजी होळकर ५,०।६० हजार स्वार तयार करून समागमें १०।२० हजार पेंढार घेऊन नबाबाचा मुक्काम होता त्याचे पिछाडीस जाऊन मोंगल यांची होळकर यांनीं दुमदारी[32] संभाळली, तसेच गायकवाड ४० हजार फौजेनिशीं तयार होऊन कमरग्यामध्यें[33] शिरले. पुढें तोंडीं सरकारची हुजुरात, घोरपडे, निंबाळकर, दरेकर, पाटणकर, भोइटे, पोंवार, असे पुढच्या तोंडीं झटून पडले. इकडे रघोजी राजे भोंसले तयार होऊन लढाईस सिद्ध झाले.

पूर्वीं बाबा फडके लढाईस कच खाऊन माघारे फिरले. त्या वेळेस परशुराम भाऊ पटवर्धन वगैरे, रास्ते, विंचुरकरसुद्धां, वीस हजार फौजेची मांड उठून नबाबाचे फौजेवर धांवले. त्या वेळेस परशुराम भाऊ वगैरे यांची लढाई मोठी मातबर झाली. त्या लढाईत परशुरामभाऊ यांचे पुतणे विठ्ठलराव लढाईत कामास आले. ती लढाई मोठी जुरतीची[34] होऊं लागली. त्या समयीं नबाबाकडील सरदार रावरंभा निंबाळकर व भारमल माने व जैहाजंग[35] धोंसा व मोठमोठे पठाण असे दोन लाख स्वार सरकारचे फौजेवर चालोन आले. त्या समयीं लढाईची मोठी गर्दी झाली. तेव्हां भोंसले यांणीं बाणांचा मार मोठा केला व शिंदे यांजकडील तोफखाना सुरू झाला. तसाच सरकारचा तोफखाना [चालू झाला.] नबाबाचा तोफखाना जेथें उभा होता त्या ठिकाणीं पानशे यांणीं आपल्या तोफा लागू केल्या. इकडे शिंद्यांचा तोफखाना सुटूं लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार पाठीमागून. गायकवाड मध्यें. अशी लढाईची मोठी एकच गर्दी झाली. तोफेच्या धुरानें कोणी कोणास दिसेनासें झालें. पाठीमागून होळकर यांणीं फौजेची लांडगेतोड[36] फार केली. असे दोन अडीच प्रहरपर्यंत लढाईचा सारे फौजेनें भारी जोर मांडला. त्या लढाईत हजारों लोक जखमी झाले व कितीक ठार पडले. अशी लढाई तीन प्रहरपर्यंत होत होती. तेव्हां भोंसल्याकडील बाणांनीं मोठा मार केला. त्या समयास मोंगलांकडील सरदार रावरंभा व भारमल्ल व सुभानखां व सलाबतखां असे पठाण मोठे मोठे एक्या मांडीचे चाळीस हजार उठले. त्या वेळेस मोठी गर्दी त्यांणीं लढाईची केली. त्या समयीं श्रीमंतांकडील मार चोहींकडून होऊं लागला. होळकर पाठीमागून शिरले. मध्यें कमरग्यांत गायकवाड. तोंडीं समोर भोंसले, सरकारी हुजुरात, परशुराम भाऊ पटवर्धन व शिंदे असे एकदांच हर ! हर ! महादेव ! ! म्हणोन लढाईस घसरले. त्या वेळेस शिंद्यांचा तोफखाना सुटूं लागला. भोंसले यांजकडील बाणांचा मार व सरकारची हुजरात

---

३२. दुमदारी=(शेपूट) पिछाडी.
३३. कमरगा=पार्श्वभाग.
३४. जुरतीची=आवेशाची.
३५. पृष्ठ १४४ यांतील 'जावरजंग'
३६. लांडगा मेंढराची तोड (=नाश) करितो तशी.

व परशुराम भाऊ असे एकदांच लडाईस अवघे झुट्न पडले. त्या समयीं नबाबाकडील सरदार रावरंभा निंबाळकर वगैरे सर्व एकदांच जुट्न पडले. त्या समयास एक प्रहरपर्यंत लडाई मोठी शरतेची झाली. त्यांत भोंसले यांजकडील सरदार एक दोन फार जायां झाले. भोंसले यांजकडील मार कठीण. एक बाणानें पांच सात असामी घेत.

अशी गर्दीची लडाई होत असतां मोंगलांची फौज कचली. त्या समयास नबाब निजामअलीखां अंबारींत बसले होते. त्यांणीं तें पाहून हत्ती आपला माघारा फिरविला. त्या वेळेस नबाबांनीं आपले ठिकाणीं विचार केला. "हा वक्त मोठा आला आहे. मराठे आतां लडाईस मागें हटत नाहींत." असा विचार करून माघारे फिरले. ते खरड्यामध्यें शिरले. त्यांजकडील फौजेनें हें पाहून सारे सरदार माघारे उलटले. पाठीमागें होळकर लडाईंत होते त्याणींही फौज बहुत खराब केली. त्यामुळें चोंहांकडून लडाईचें तोंड लागलें. नबाब गांवांत शिरले त्यामुळें त्यांजकडील सरदार सारे गांवांत शिरले. त्या वेळेस पेशव्यांकडील व नबाबाकडील मिळून १०।१५ हजार माणूस युद्धांत ठार झाले व मोठे मोठे नामांकित सरदार नबाबाकडील बहुत जखमी झाले. त्यामुळें "या अल्ला! या खुदा! असा वक्त अम्हांवर आणलास!!" असें म्हणून सारी फौज लडाईचें तोंड सोडून माघारी फिरली. श्रीमंतांची फत्ते झाली. नबाबाची फौज कांहीं खरड्यांत गेली व कांहीं बाहेर होती. अशी धुळधाणी फौजेची झाली. पाणी प्यावयास कोणास नाहीं. श्रीमंतांचे फौजेनें पाणी पाठीमागें घातलें. त्यामुळें मोंगलाचे लष्करचे लोकांस पाण्याचा मोठा तारोळा[३७] झाला. रुपयाचे कटोराभर पाणी विकूं लागलें. असे अडचणींत मोंगल पडून हाईस[३८] आले. त्या समयीं सलूपाचें बोलणें लाविलें.

ही वातमी पाठीमागें श्रीमंत उतरले होते त्या तळावर आली. लडाई फत्ते झाल्याचें वर्तमान घेऊन सांडणीस्वार आला. तेव्हां तें पाहून मोठी हुशारी झाली. नबाब तीन दिवस खरड्यांत कोंडलेले राहिले. त्यामुळें जनावरांस व माणसांस पाणी नाहीं. इतके बेर झाले. नंतर तेथून नबाब यांणीं वकील आपलेकडील श्रीमंतांकडे सलूपाचें बोलणें बोलावयास पाठविले. त्यांचे हातीं नबाब यांणीं आपली शिक्ककट्यार श्रीमंतांकडे पाठविली आणि वकिलाचे हातीं सांगून पाठविलें कीं, "जो मुलुख तुम्हांस घ्यावयाचा असेल तितका घेऊन आम्हांस काय ठेवावयाचा असेल तो ठेवावा." असें वकील यांस सांगून श्रीमंतांकडे पाठविलें. तेव्हां ते वकील श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन, सरकारची भेट घेऊन,

३७. तारोळा = तोटा.

३८. हाईस आले=थकले, व्याकुळ झाले, जेरीस आले.

३९. ग्रांट डफ म्हणतात कीं, "विजयाची बातमी नानांनीं श्रीमंतांस सांगितल्यावर [illegible] होण्याने [illegible] मोंगलांची [illegible] व मराठ्यांच्या [illegible] त्यांस [illegible] वाटलें!"

नबावांनीं जो मजकूर सांगितला होता त्याप्रमाणें सरकारांत विनंती केली आणि शिक्के- ... पुढें ठेविली. हें पाहून नाना फडणीस यांणीं वकिलांस उत्तर केलें, "आम्हांस मुलुख द्यावयाचा तो मुलुख आम्ही घेऊं. आमचा अंमल त्या मुलुखांत चालतो. आतां तुम्ही ... चें बोलणें बोलावयास आलां हें उत्तम आहे. तर मश्रुन्मुलुख आमचे स्वाधीन करावा आणि स्वारीखर्च आमचा काय झाला असेल तो द्यावा, शिवाय खंडणी. याप्रमाणें तह होत असल्यास होईल. तुम्हीं आपली शिक्केकटार आणली आहे ती माघारी न्यावी. आतां तुम्हांशीं दुसरें बोलणें बोलावयास राहिलें नाहीं.

असें बोलणें सरकारचें होतांच मोंगल यांजकडील वकील माघारे जाऊन तेथें मजकूर झाला तो नबावांस समजाविला. तो मजकूर ऐकून घेऊन नबाव मोठे दिलगीर झाले. दिलगीर होऊन बोलतात, "खुदानें ऐसा वख्त हमारेपर लाया, क्या करना ? ए बात इन्की हम न सूने तो तह होता नही. क्या करना ?" असें बोलून मश्रुन्मुलुख यांस बलावून आणून झाला मजकूर त्यांस कळविला. आणि नबाव म्हणतात, "अब अघाडी कैसी बात करना ? मराठेका तो बडा जोर हुवा है. उनने जो कहां है किये विगर पीछे फिरने नहीं." असें बोलणें ऐकून मश्रुन्मुलुख यांणीं नबावास हात जोडून अर्ज केला कीं, "बहुत अच्छा है, आपके जीमे इस बातकी खतरा नही करना; सरकार हुकूम हुवा तो मै उनके साथ जाता हूं." असें मश्रुन्मुलुख यांचें बोलणें ऐकून नबाव यांणीं फिरून वकील श्रीमंतांकडे सांगून पाठविलें कीं, "जसें तुम्ही म्हणतां त्या बोलण्याप्रमाणें आम्ही कबूल आहों. आतां फौज उठवून पाणी मोकळें करावें." अशी वकिलांनीं येऊन विनंती करतांच सरकारची मर्जी त्या वेळेस झाली. "बरें आहे. नबाव म्हणतात त्यापेक्षां याच्याहून आमचा आग्रह अधिक नाहीं." असें बोलून त्या वकिलांसमागमें आपलेकडील मोठे गृहस्थ पाठविले. त्यांणीं जाऊन नबावांची भेट घेऊन सारें बोलणें केलें. त्या वेळेस नबाव यांणीं सांगितलें कीं, "मश्रुन्मुलुख यांस तुमचे स्वाधीन करतों. स्वारी-खर्च काय झाला असेल तो देतों." असे करारमदार होऊन श्रीमंतांकडील गेले होते ते माघारे येऊन नबाव निजामअल्लीखां यांशीं बोलणें झालें तो मजकूर सारा सरकारांत समजाविला. तें नानांनीं ऐकून नाना बोलले "बरें आहे." मग उभयतांकडील वकील एक जागीं होऊन मोंगल यांचीं व पेशवे यांचीं तहपत्रें परस्पर होऊन वरतीं शिक्के झाले. त्यांत ४० लक्षांचा मुलुख मोंगल यांजपासून घेतला व दौलताबाद किल्ला घेतला. व मश्रुन्मुलुख स्वाधीन करून देतों." असें ठरवून दोन्हीं कागदपत्रें परस्पर झालीं. मग ते वकील श्रीमंतांचे वकिलांसुद्धां श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन तहपत्रें झालीं होतीं तीं सरकारांत समजावलीं. मग मश्रुन्मुलुख हवालीं करून घेण्यासाठीं नारोपंत चक्रदेव १० हजार फौज समागमें देऊन नबाव यांजकडे रवाना केले. ते मोंगल यांचे लष्करांत येऊन नबावांची भेट घेऊन सारा

मजकूर नवाब यांस विदित केला. त्याजवरून नवाब यांणीं ४० लक्षांच्या सनदा करून दिल्या व दौलताबाद किल्ल्याची सोडचिठी हवाली केली. मग मशुन्मुलुख यांस बलावून आणून नवाब यांणीं नारोपंत चक्रदेव यांचे हवालीं केलें. नारोपंत यांस पोषाग देऊन मार्गस्थ केलें. मग मशीर यांस घेऊन, नवाब यांचा हुकूम घेऊन मशीरसुद्धां माघारे फिरले. त्या समयीं मशुन्मुलुख हे आपला घरचा सरंजाम ५०० स्वार व दोन हत्ती असा घेऊन श्रीमंतांचे लष्करांत येऊन उतरले. सभोंवतीं फौज रखवालीस ठेविली व झाला मजकूर सरकारांत नारोपंत यांणीं समजाविला.

नंतर सांडणीस्वार शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले [व] वरकड सरदार यांस सरकारची आज्ञा घेऊन गेले कीं, "नवाब निजामअल्लीखां यांणीं तह करून आपला दिवाण सरकारचे हवालीं केला. आतां तुम्ही सारे त्यांचा शह सोडून पाणी मोकळें करून द्यावें." अशी आज्ञा जातांच सारे सरदार साऱ्या फौजांसुद्धां तेथून कूच करून माघारे फिरले. ते जेथें श्रीमंतांचा मुक्काम होता तेथें येऊन उतरले.

नंतर नवाब यांणीं ढाला माघाऱ्या भावनगराकडे फिरविल्या. त्या वेळेस नवाबाकडील सरकारांत बोलणीं बोलावयास नवाब यांणीं श्रीमंतांकडे पाठविले ते वकील येऊन श्रीमंतांची भेट घेऊन श्रीमंतांस त्यांनीं विनंती केली कीं, "आमच्या मुलखाच्या जप्त्या केल्या आहेत त्यांच्या सोडचिठ्या मामलेदार यांस द्याव्या." तो मजकूर ऐकून सरकारचें उत्तर वकिलांस असें झालें कीं, "आमची स्वारी पुण्यास दाखल झाल्याशिवाय सोडचिठ्या द्यावयाच्या नाहींत." असें उत्तर झाल्यानंतर मोंगलांकडील वकील माघारे गेले. स्वारीखर्चाचा पैका छकड्या भरून पाठवून दिला.

मग सरकारचा कूच तेथून होऊन पुण्याकडे ढाला फिरविल्या. तसेच मोंगलही घरें सोडून हैदराबादेस जाण्यासाठीं माघारे फिरले. श्रीमंत पुण्यास यावयास निघाले. मोठा जय संपादन केला. श्रीमंतांचा पुण्यप्रताप मोठा म्हणून लढाई फत्ते होऊन मोंगल यांचा दिवाण धरून आणिला. एरवीं चार महिन्यांत म्हणजे ही मसलत आटोपावी असा संकेत कोणाचा नव्हता. परंतु प्रभूचें दैव उत्कृष्ट, पुण्याई मोठी! म्हणूनच ही मसलत पार झाली. एरवीं मोंगल म्हणून लढाईस हटतो असें नव्हतें. तोही पोक्त सरंजाम करून दोन लाख स्वार ज्याचे बराबर, खेरीज तोफखाना, शिवाय पायदळ, अशा सरंजामानिशीं आला होता. परंतु सरकारचें दैव मोठें याजमुळें मसलत शेवटास लागली.

श्रीमंत तेथून पुण्यास यावयास निघाले. तसेंच मोंगल फौजसुद्धां कूच करून हैदराबादेस जाण्यास निघाले. ते दर कूच भागानगरास जाऊन पोहोंचले. तसेच श्रीमंत, गायकवाड, भोंसले, होळकर, शिंदेसुद्धां मजल दरमजल निघून पुण्यास आले. पुण्यांत

४०. ढाला फिरविणें=निशाणें फिरविणें. (ऐं निघून जाण्याच्या सिद्धतेचें सूचक आहे.)

४१. संकेत=अजमास असा.

बाहेर येऊन शहरापासून पांच कोसांवर सरकारचा मुक्काम झाला. शहरांत जावयास मुहूर्त वैशाख शुद्ध ५, शके १७१७, सन खंमस तिसैन मया व अलफ [११९५] त्या दिवशीं रात्रौ बारा घटिका रात्रीस शहरांत यावयास मुहूर्त होता. यासाठीं चार दिवस मुक्काम तेथें होऊन, कूच करून, शहरच्या दोन कोस छाटयानें येऊन झाला. मग तेथून शिंदे, होळकर, भोंसले, गायकवाड आपआपले तळावर जाऊन उतरले.

मग पंचमीचे दिवशीं सारे सरदार यांस सरकारची ताकीद झाली कीं, "आज रात्रौ शहरांत जावयाचें, त्यास सर्वांनीं आपआपले खांसे असतील, त्या मुख्य खांशांनिशीं सायंकाळचे चार घटिका दिवसास सरकारचे डेऱ्याजवळ यावें." त्याप्रमाणें सर्व सरदार होळकर व शिंदे, गायकवाड व भोंसले, निंबाळकर, पटवर्धन, विंचुरकर, राजे बहादर, दरेकर, पाटणकर, पोंवार, शितोळे, आयतोळे, तसेच पंतप्रतिनिधी, पंतसचिव व आणखी संस्थानी, तसेच पागे असे सर्व खांसे अंबारी समवेत सरकारचे डेऱ्यापाशीं आले. तुकोजी होळकर, रघोजी राजे भोंसले, फत्तेसिंग गायकवाड, गोविंदराव गायकवाड, दौलतराव शिंदे, परशुरामभाऊ पटवर्धन, माधवराव रास्ते, रघुनाथराव पटवर्धन, चिंतामणराव पटवर्धन व बाळासाहेब पटवर्धन, खंडेराव जिवाजी, विंचुरकर; राजे बहादर, बहिरो अनंत, कितूरकर देसाई, सुरापूरकर बेरड, व मालोजी राजे घोरपडे, जानराव नाईक निंबाळकर, फत्तेसिंग भोंसले अक्कलकोटवाले, बहिरोजीराव पाटणकर, खंडेराव दरेकर, जोत्याजी जाधव व त्रिवर्ग जाधव, तसेंच भुइंजकर, शिंदखेडकर, गांडापूरकर, भोइटे, थोरात, तसेच पोंवार, धारकर, सुपेकर, नगरदेवळेकर, मलठणकर, शिरके, मोहिते, असे मानकरी, किती गणतीस धरावे? तसेच सारे पागे धायबर, पायघुडे, थोरात, निकम, भोइटे, बापूराव अनंत, भास्कर जगन्नाथ, निळकंठराव रामचंद्र, अशा ५२ पागा इत्यादिकांचीं नांवें लिहितां मोठा विस्तार होईल म्हणून एकंदर पागा सांगितल्या. पुरंदरे, पानशे, आपा बळवंत, रंगराव ओढेकर, बन्याबापू मेहेंदळे, माधवराव रामचंद्र बिनीवाले, शिवाय मुत्सद्दी मंडळ, मुख्य नाना फडणीस, नारोपंत चक्रदेव, बाबा फडके व महादाजीपंत गुरुजी, त्रिंबकराव परचुरे, बापू लेले, बहिरोपंत, चिटणीस, पोतनीस; मुजुमदार, आंग्रे, असा किती लहान थोर सरदारांच्या नांवांचा विस्तार सांगावा? असे सायंकाळचे समयीं सरकाराचे डेऱ्यापाशीं येऊन आपआपले सरंजामानिशीं तयार होऊन उभे राहिले. खेरीज हुजुरात जरीपटक्यासुद्धां, तसेच मानकरी, खेरीज शिलेदार व एकांडे व किरकोळ सरंजामी असे सर्वत्र लहान थोर तयार होऊन डेऱ्यापाशीं आले.

याच्या पूर्वीं राघोपंत गडबोले दिवसास शहरांत तयारीसाठीं पाठविले होते त्यांणीं शहरांत येऊन आनंदराव काशी शहरचे कोतवाल यांस बलावून ताकीद केली कीं, "आज सरकारची स्वारी सुमुहूर्तानें येत आहे यासाठीं शहरचे रस्ते झाडून कुंकमाचे सडे घालावे,

घाशीराम याचे तळ्यापासून तहत दरवाज्यापावेतों दुरस्ता वडई चोलावून चिराखदानांची तयारी करावी, आणि गुलालाच्या रांगोळ्या घालाव्या." अशी ताकीद होतांच कोतवाल यांणीं सांगितल्यापेक्षां अधिक तयारी केली. तेव्हां सरकारची स्वारी घाशीराम याचे तळ्यापासून नीट शुक्रवारच्या रस्त्यानें बुधवारांतून वाड्यांत यावयाची तेथपर्यंत तळ्यापासून वाड्यापावेतों वडई यांणीं दुरस्ता खांब ठोकून, वरतीं तक्ते मांडून त्यांजवर पणत्या दर पणतीस पावशेर तेल मावे अशा मोठ्या, लाविल्या. अशीं चिराखदानें लाविलीं. हजारों बुधले तेलाचे हमाल घेऊन उभे आहेत.

सरकारची स्वारी पहिल्या चार घटिका रात्रीस निघाली. तेव्हां खांसे खांसे हुजुरातीचे मानकरी व जरीपटका सर्वांपुढें चालता केला. हजार[४२] स्वार जरीपटक्या समागमें चालले. त्यांच्यामागें जितके सरदारांचे चौघडे होते तितके वाजूं लागले. त्यांच्या मागें माहीमरातबचे हत्ती पांचें[४३]. त्यांच्या मागें नालकी चालली. त्यांच्या मागें कोतवाल-घोडे चारशें, सोन्याचे गंडे पट्टे घालून, गळ्यांत पुतळ्यांच्या माळा, पाठीवर भरगची किनखापी झुली घातलेले, असे दुरस्ता मोतद्दार घेऊन चालले. त्यांचे पाठीमागें झाडून गारदी यांचे जमादार व *चाऊस दफेदार व आरब व शिद्दी व रोहिले पठाण खांसे खांसे दोन हजार, निशाणांचे फरारे सोडून, ताशे मरफे वाजवीत चालले. त्यांच्या मागें खास जिलीब व सरकाराकडील व शिंदे यांजकडील व गायकवाड यांजकडील व भोंसले यांजकडील चोपदार, विटे, वाण, चल्लम, खासबरदार, लगीसुद्धां हजार माणसें पुढें चाललीं आहेत. त्यांच्यामागें रुप्याची अंबारी हत्तीवर ठेवलेली, त्या अंबारांत खांसे श्रीमंत बसले. पाठीमागें खवासखान्यांत आपा बळवंत व अमृतराव पेंठे असे उभयतां बसले आहेत. एकाचे हातीं चवरी व एकाचे हातीं मोरचेल. असे श्रीमंतांवर वारितात. त्या हत्तीभोंवतीं मशाली हजारों लागल्या. पुढें जिलबेचे हत्ती होते त्यांजवर हवया लाविल्या. त्यांच्यापुढें शें दोनशें सांडणीस्वार चालले आहेत. श्रीमंतांचे अंबारीबरोबर रघोजी राजे भोंसले, तसेच शिंदे, होळकर, गायकवाड, जितक्या सरदारांस अंबारी होती तितके सरदार अंबारींत बसून चालले, नाना फडणीसही ते दिवशीं अंबारींत बसले. अशी स्वारी थाटानें चालली असतां त्यांचे मागें साहेबनौबती हत्तीवर वीस पंचवीस वाजत चालल्या आहेत. त्या हत्तींच्या मागें दहा हजार स्वार खांसे खांसे चालले आहेत. त्यांच्या पाठीमागें उंटावरील नौबती शें दोनशें वाजतात. अशा थाटानें स्वारी शहरांत चालली. त्या समयीं पानशे यांच्या वाड्यापासून श्रीमंतांवर सोन्याफुलांची पुढें

---

४२. "तों १०,००० स्वार" इंदूर व शिवपुरी प्रतीचा पाठ.

४३. "पुढें जिलबेस ५० हत्ती होते" इंदूर प्रत.

*आरब शिपायांच्या जमादारास 'चाऊस' म्हणतात.

प्रारंभ केला. तो तहत सरकारचे वाड्यापावेतों. सर्वांच्या पाठीमागें श्रुन्मुलुख धरून आणिला होता तो हत्तीचे हौद्यांत त्याचे सरंजामाबरोबर [येत होता] स्वार गारदी पांच हजार सरंजाम [त्याचे] रखवालीस होता. ते सर्वांच्या [चालले.]

याप्रमाणें मोठ्या थाटानें, बादशाही डौलानें, चालत असतां चौदा घटका चे अंमलांत वाड्यांत स्वारी सरकारची दाखल झाली. दिल्लीदरवाज्यांत उतरल्यानंतर कित्येक दहीभाताच्या पांव्या श्रीमंतांवरून ओंवाळून टाकिल्या. त सोन्यारुप्याचीं फुलें केलीं होतीं तीं श्रीमंतांवर थोरल्या चौकाच्या बाहेर दिल्ली-दरवाज्यांत तेथें उधळिलीं. मग श्रीमंत आंत जाऊन देवांस नमस्कार करून येऊन, वसले. त्या समयीं झाडून सरदार लहान थोर, दरकदार, व मुत्सद्दी कारकून येऊन बसले.

इतक्यांत मश्रुन्मुलुख यांचा हत्ती गणेश दरवाज्याजवळ येऊन उभा राहिला. त्या समयीं राघोपंत गडबोले व आनंदराव काशी कोतवाल वाड्यांत जाऊन सरकारचे कानावर घातला. तेव्हां सरकारची आज्ञा राघोपंतास झाली कीं, "तुम्हीं त्यांचे समागमें खजिन्याचे विहिरीपाशीं बंगल्यांत बागेंत त्यांस नेऊन ठेवावें. तेथें जागा मोठी सरकार कारखाने त्यांजकडील व आपल्याकडील तेथें राहतील." अशी आज्ञा राघोपंत बाहेर येऊन, घोड्यावरतीं स्वार होऊन, त्यांजला समागमें घेऊन, वाडा डावा घालून, आपा बळवंत यांचे वाड्यावरून नारायण पेठेंतून, सदाशिव पेठें-खजिन्याचें विहिरीपाशीं बंगल्याचे बागेंत नेऊन उतरविलें. सरकारचा सरंजाम त्यांच्या होता तेथेंच उतरविला. त्या बंगल्यांत खांसा मश्रुन्मुलुख राहिले. त्यांच्या तीस दोन कारकून त्यांचे जवळ ठेविले. जो पदार्थ मश्रन्मुलुख यांचे तोंडांतून निघेल तो तेथें त्यांनीं पुरवीत असावें. याप्रमाणें त्यांचा बंदोबस्त करून त्या बागेंत ठेविलें.

इकडे वाड्यामध्यें सकळ दरबार झाला होता तेथें सर्व नजर नजराणें सरकारांत झाले. मग सर्वांस पानसुपारी, अत्तरगुलाव, हार, तुरे, गजरे वांटिले. आणि सर्वांस आपआपल्या ठिकाणीं जावयाची आज्ञा झाली.

इकडे पानशे यांस खुषीच्या तोफा सोडावयास आज्ञा झाली. मग सर्व मंडळी सरकारची आज्ञा घेऊन आपआपल्या ठिकाणास गेली. सरकारच्या तोफखान्याची सरवत्ती होऊं लागली. ती एक समयें सहा घटकापर्यंत झाली. दोन तीनशें आवाज निघाले. नंतर शिंद्यांकडील तोफखाना सुरू झाला. पहांटेच्या सहा घटका रात्रीपासून प्रातःकाळच्या चार घटका दिवसपावेतों सुटत होता. पांच सातशें तोफा शिंदे यांणीं सोडल्या. नंतर दादासाहेब यांचा तोफखाना भांबुरड्यास होता, त्याचें काम राघोपंत

गर्डबोले[४४] यांजकडे होतें, तेव्हां त्यांनींही सर्वांच्या मागून शें दोनशें तोफांचे आवाज काढिले. अशी मागील प्रहर रात्रीपासून दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत तोफांची सरबत्ती झाली.

त्यानंतर मोंगल यांजकडील वकील समागमें होते, त्यांच्या हवालीं मुलखाच्या जप्त्या केल्या होत्या त्यांच्या सोडचिठ्या केल्या. चाळीस लक्षांचा मुलुख नबाब यांणीं सरकारांत दिला. तेथें अंमल सरकारचा बसला. दौलताबाद किल्ला सरकारांत दिला होता तो सरकारचे स्वाधीन झाला. तेथील काम धोंडो महादेव निसबत नगरकर यांजकडे सांगितलें. सर्व बंदोबस्त झाला.

नंतर रघोजी राजे भोंसले यांणीं नागपुरास जाण्याचा निरोप मागितला. तेव्हां भोंसले त्यांस सरकारांत मेजवानी करून, वस्त्रें अलंकार देऊन, त्यांजकडील खासे होते तितक्यांस पोषाग सरकारांतून दिले. नंतर भोंसले निरोप घेऊन नागपुरास गेले. तसेंच फत्तेसिंग गायकवाड यांणीं विनंती केली कीं, " आम्हांस जाण्यास आज्ञा सरकारची व्हावी. " त्या वेळेस गायकवाड यांस सरकारचें बोलणें झालें कीं, "तुम्हांकडील खंडणी ऐवज दोन वर्षे येत नाहीं तो ऐवज आल्याशिवाय तुम्हांस जाण्याची आज्ञा व्हावयाची नाहीं." असें गायकवाड यांणीं ऐकिल्यानंतर सरकारास विनंती केली कीं, " सालगुदस्तांचा ऐवज आम्ही तेथें गेल्या नंतर रवाना करतों." तेव्हां सरकारचें उत्तर त्यांस असें झालें कीं, "तुम्हीं खाशांनीं जावें. तुमचे कारभारी हुजूर ठेवावे. ऐवज आल्यानंतर हिशेब पाहून त्यांस जाण्याची आज्ञा देऊं." असा जाबसाल सरकारचा होतांच फत्तेसिंग गायकवाड व गोविंदराव गायकवाड फौजेसुद्धां सरकारची आज्ञा घेऊन निघाले. त्यांस वस्त्रें अलंकार देऊन मार्गस्थ केलें. तेथें गेल्यानंतर खंडणीचा ऐवज पाऊण कोट रुपये छकडे भरून, रोख रुपये पुण्यास पाठविले. नंतर त्यांचे कारभारी निरोप घेऊन गेले. मागून दौलतराव शिंदे यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, आम्हांस हिंदुस्थानांत जाण्याची आज्ञा असावी. त्या समयीं जिवबा दादा बक्षी यांचीं सरकारशीं राज्यप्रकरणीं बोलणीं बहुत झालीं. या गोष्टीस निरोपास आठ पंधरा दिवस अवकाश पडला. नंतर शिंदे यांस निरोपाचीं वस्त्रें हिंदुस्थानांत जाण्याविषयीं सरकारचीं झालीं. पुण्यास बोलण्यास शिंदे यांजकडील वकील रानजी पाटील व रायाजी पाटील असे राहिले. नंतर शिंदे वानवडीहून कूच करून निघाले ते जांबगांवास जाऊन पोंचले. पुढें बरसात आली त्यामुळें शिंदे जांबगांवीं छावणी करून राहिले.

तसेंच तुकोजी होळकर यांस निरोप व्हावयाचा, त्या वेळेस मल्हारराव होळकर यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, " माझा बंदोबस्त सरकारांतून व्हावयाचा करार ठरलेला होता, तो आतां करून द्यावा." असा बोलण्याचा घाट पडल्यानंतर तुकोजी [illegible]

४४. दादांच्या पदरास नेमून दिलेले गोविंदपंत गर्डबोले यांना हा शेरा असावा (मागें पृष्ठ ९५।१०० पहा.)

सरकारचा निरोप झाला नाहीं. होळकर यांस अशी आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं आपला सरंजाम हिंदुस्थानांत वाटेस लावावा. तुम्हीं येथें रहावें." अशी आज्ञा होतांच त्यांणीं आपली फौज हिंदुस्थानांत रवाना केली. आपण पुणें मुक्कामीं खडकीचे तळावर दहा पांच हजार फौजेनिशीं राहिले.

असा कारभार चालत असतां ज्येष्ठमास गेला. आषाढही तसाच समारंभाखालीं गेला. पुढें श्रावणमासाचा उत्साह मोठया समारंभाचा झाला. स्वारी फत्ते झाली म्हणून त्या सालीं सर्वांस दक्षिणा वांटली. राज्य कळसास आलें. दौलतीचाही कळस झाला. त्याचें वर्णन किती करावें ? पूर्वीं सत्ययुगाचे ठिकाणीं पांडवाच्या दौलतीचें वर्णन, तसें कलियुगीं पेशवे यांचे दौलतीचें वर्णन करावया जोगें. पण पुढें होणार तें खरें. अवघ्या गोष्टी उत्कृष्ठ झाल्या. परंतु जसा पांडवांनीं राजसूय यज्ञ केला आणि त्यांस अवचिन्हें जाणवलीं तसेंच येथें झालें.

बाजीराव कैदेंत होते त्यांनीं प्रयोग रावसाहेब यांजवर केला. प्रयोग सिद्ध झाल्यावर त्या प्रयोगवाले ब्राह्मणांनीं ताईत भारून दिले, आणि सांगितलें कीं, "या ताइतांस श्रीमंतांचा स्पर्श झाला म्हणजे त्यांचे मतीस भ्रंश होईल." असें सांगितल्यावर तेथें विचार पडला कीं, "हे ताईत नेऊन श्रीमंतांस दाखवितो कोण ? आणि त्यांचा ताइतास स्पर्श होतो कसा ?" तेव्हां बळवंतराव नागनाथ वामोरीकर हे पागे सरकारांतून बाजीराव साहेब यांचे रखवालीस पागेसुद्धां होते. तेव्हां बळवंतराव नागनाथ यांची लगत बाजीराव साहेब यांजपाशीं पडली होती. त्यामुळें बळवंतराव नागनाथ हे फितुरांत वश झाले. दरबारांत नागनाथांची श्रीमंतांपावेतों जाण्यायेण्याची चाल पूर्वीपासून होती, या योगानें बळवंतराव ताईत घेऊन, पुण्यास येऊन, आठ पंधरा दिवस राहून, नेहमीं जाण्यायेण्याचा पाठ चालवून, श्रीमंत रावसाहेव एकटे आहेत अशी संधी पाहून, त्या समयास ताईत काढून, श्रीमंतांपुढें ठेविला. तेव्हां श्रीमंतांनीं त्यास हात लाविला, आणि ताईत नागनाथ यांणीं उचलिला. इतक्यानें प्रकृती बिघडली.[४५] तेथपर्यंत नागनाथ पुण्यास होते.

प्रकृती बिघडावयाचें कारण [व तत्संबंधी] सारा मजकूर यांची बातमी नाना फडणवीस यांस समजतांच बळवंतराव नागनाथ यांस कैद करून, पायांत बिडी ठोकून, किल्ल्यावरतीं टाकिलें, असा मजकूर झाला. दिवसेंदिवस सरकारचे प्रकृतीस चढ होत चालला. उपाय कोणाचा चालला नाहीं. होणार तें चुकत नाहीं. पुढें बाजीराव साहेब यांची पुण्याई उभी राहिली. यांची राज्य करण्याची पुण्याई सरली. तदनुसार साऱ्या गोष्टी जमून आल्या. दिवसेंदिवस प्रकृती फारच बिघडत चालली, तेव्हां उपाय चालेनासा झाला. असें होत असतां

४५. बाजीरावाबरोबर पत्रव्यवहार ठेविल्याबद्दल त्याच दिवशीं नाना पेशव्यांस फार टाकून बोलले व तुम्हांस स्वतंत्रता अगदीं नाहीं असें त्यांणीं स्पष्ट दर्शविलें व त्यामुळें पेशव्यांचें चित्त उदासीन झालें. ह्या गोष्टी बखरींत दिलेल्या नाहींत.

भाद्रपदाचे महिन्यांत गणपतीचा उत्सव झाल्यानंतर फारच प्रकृती भ्रांतिकर झाली. ते समयीं नाना फडणीस यांनीं वैद्योपाय बहुत केले. परंतु गुणास कांहीं न येई. तस्मात् ईश्वरी संकेतापुढें कोणाच्यानें जाववत नाहीं. पुढें भाद्रपद मास गेल्यावर आश्विन मास लागला तों फारच प्रकृती बिघडली. बोलणे चालणें देखील भ्रांतिकर होऊं लागलें. कोणतीही गोष्ट शुद्धीची नाहीं. असें होत असतां दसऱ्याच्या दिवशीं स्वारी अंबारींत बसून, खवासखान्यांत आपा बळवंत होते, स्वारी शिलंगणास गेली. सरकारची प्रकृती ताब्यावर नसल्यामुळें अंबारींतून उडी घालावयास लागले. तेव्हां आपा बळवंत यांणीं हात धरून बसविलें. आणि सालाबादप्रमाणें मशाली लावून स्वारी वाड्यांत यावयाची ती त्या दसऱ्यास सायंकाळचे चार घटिका दिवसासच शहरांत माघारी आली. त्या दिवशीं बहुत प्रकृती व्यास होऊन बेशुद्ध झाली. सबब स्वारी वाड्यांत दाखल झाली.

दुसरे दिवशीं एकादशी झाल्यानंतर द्वादशीस आश्विन आदितवार म्हणून सरकारची स्वारी खालीं येऊन स्नानास बसली. इतक्यांत खिजमतगार यानें जाऊन विनंती केली कीं, "वैद्य प्रकृती पहावयास आले आहेत." म्हणून श्रीमंत उठून वरतीं दिवाणखान्यांत आले. वैद्य प्रकृती पाहून गेले. तों इतक्यांत ताई साठी, ही श्रीमंतांची आजी, येऊन श्रीमंतांपाशीं बसली. तिशीं बोलत बसले. दोन घटका दिवस आला. ताई उठून गेल्यानंतर, खिसमतगार व चोपदार व शागिर्द व जवळची मंडळी नेहमीं वागणारी कोणी नाहीं अशी गोष्ट झाली. माशी जाण्यास फिरक नाहीं असा बंदोबस्त असतां तो समय येऊन ठेपला तेव्हां कोणी जवळ नाहीं ! प्रातःकाळच्या तीन घटका दिवसास गणपतीचे [illegible] उडी टाकिली. खालीं कारंजें होतें त्याजवर जाऊन उडी पडली. कारं-[illegible]ची तोटी मांडीत शिरली. त्यानें मांडी मोडली व तोंड बांकडें झालें. बेशुद्ध झाले. त्या समयास कामाठी तेथें झाडीत होता, तो काय वाजलें म्हणून जवळ पहाण्यास गेला तों श्रीमंतांस पाहिलें. त्याच्यानें हात लावबतो कीं काय ? तेव्हां त्यानें पांचजन्य केला. तें ऐकून वाड्यांतलि लोक धांवून येऊन जमा झाले. त्या वेळेस दाजीबा आपटे व मोरोपंत भावे जवळ येऊन श्रीमंतांस उचलून [त्यांणीं] दिवाणखान्याच्या खालच्या मजल्यांत आणिलें.

तो समय प्रातःकाळचा असल्यामुळें लोक व मुत्सद्दी नाना फडणीस सुद्धां घरोघर स्नान केले* [होते] ती बातमी बाहेर येतांच जसें ज्यानें ऐकिलें तसे लागलेच निघाले. कित्येक रस्त्यांत धावतांना पडले. नाना फडणीस आपले दरवाज्यांत पडले. आपा बळवंत तसेच महादाजीपंत गुरुजी, माधवराव रामचंद्र चिनीवाले, पानशे, कितीक गणतीस धरावे! पोतनीस, चिटणीस, मुजुमदार, फरासखानेवाले, [हे सर्व आले. ते] किती

४६. फरक (फिरीक)=अवकाश, रीघ. | *हा जुना प्रयोग अर्थी गोंधळ भासला आहे.

सांगावें ? शहरांत मोठी गर्दी झाली. वाड्यापाशीं दाटी झाली. सगळे हुजरातीचे मानकरी, परशुरामभाऊ पटवर्धन, रास्ते, बावा फडके असे तमाम वाड्यांत जमा झाले. तेव्हां नाना फडणीस वगैरे प्रमुख जे होते ते श्रीमंत होते तेथें आंत गेले. तेव्हां पहातात तों शुद्धी नाहीं. मग [४७]तबीब आणून मांडी मोडली होती ती नीट करून शिवली. तसेंच तोंड नीट केलें. परंतु रायास शुद्धी नाहीं. दोनप्रहरपर्यंत तो घोळ वाड्यांत झाला. नंतर अवघी मंडळी आपापले घरोघर गेली. नेहमीं बसावयाचे ते बसले.

असा रविवारचा व सोमवारचा दिवस होते. मंगळवारीं आश्विन शुद्ध पौर्णिमेस सायंकाळचे दोन घटका दिवस पावेतों कांहीं शुद्धी, कांहीं गैरशुद्धी, असा तो दिवस गेला. दीप-दर्शनाचे अगोदर श्रीमंत महाराज यांणीं कैलासवास केला. आश्विन शुद्ध १५ शके १७१७ राक्षस-नाम-संवत्सरे सन शीत तिसैन मया व अल्लफ [११९६] या समयास श्रीमंत निजधामास गेले. त्या वेळेस वाड्यांत कारकून मंडळी होती ती घरोघर आली. शहरची नाकेबंदी सारी झाली. माणूस फिरेनासें झालें. शहरचें माणूस बाहेर जाण्याचें बंद केलें व बाहेरील आंत येण्याचें बंद केलें. नंतर श्रीमंतांस नदीवर नेलें. ही खबर कोणास नाहीं. असे दहा दिवस झाल्यानंतर क्रियाकर्मांतर तेरा दिवस झाले.

पुढें मुलुखांत व पृथ्वींत बंदोबस्ताचीं पत्रें गेलीं. पुढला विचार करावयाचे मसलतीस लागले. तेव्हां नाना फडणीस यांचे मनांत कोणी तरी दत्तक घेऊन राज्य चालवावें. असा मानस नानांचा. परंतु या विषयास सर्वांचे रुकार पाहिजेत. तेव्हां राजदरबार होऊन, मानकरी व शिलेदार व मुत्सदी [यांचीं] अवघ्यांचीं संमतें घेऊन, मग एकादा विचार करावयाचा म्हणून संमत पत्र केलें. त्याजवर अवघ्यांचीं संमतें घ्यावीं [असें ठरलें.] तेव्हां कितीकांचे मनास आले कीं, दत्तक घ्यावा. कितीकांचे मनांत न घ्यावा असें होतें, त्यांणीं संमतें घातलीं नाहींत. असा विचार करीत असतां कार्तिक लोटला. मार्गशीर्ष मासीं शिंदे जांबगांवीं होते ते पुण्यास माघारे आले. त्या समयीं शेणवी कारभारी होते. त्यांचे अनुमतानें नानांनीं मसलत केली ती खासे दौलतराव शिंदे व झाडून कारभारी यांचे मनास येईना. त्यामुळें शिंद्यांचा आग्रह बहुत पडला कीं, दोन खासे औरस असतां बाहेरचा आणून गादीवर बसवावा, हें आमचें मतें चांगलें नाहीं. तुम्ही आणीत असलां तर उत्तम, नाहीं तर आम्ही फौज पाठवून त्यांस घेऊन येतों. अशा

---

४७. तबीब=शस्त्रवैद्य.

४८. ही व पुढील हकीगत मोठी घोंटाळ्याची, अंदाधुंदीची, व कारस्थानाची आहे. ग्रांट डफच्या ग्रंथांतून घेतलेल्या खालीं लिहिलेल्या गोष्टी ध्यानांत ठेविण्याजोग्या आहेत:—

(१) नानांच्या मनांत बाजीराव किंवा त्याचे भाऊ यांस गादीवर बसविण्याचें नव्हतेंच. म्हणून त्याणें यशोदाबाईच्या मांडीवर दत्तक देण्याचें ठरवून सर्व सरदार मंडळीचें संमत घेतलें. त्यांत बहुतेकांचें मत नानांस अनुकूल होतें. शिंद्यांचे दिवाण बाळोबा तात्या शेणवी यांच्या पसंतीस ही मसलत आली नाहीं.

डौलाखालीं पौषाचा महिना सारा गेला. शिंद्यांचा आग्रह बहुत, असा सरदार दुसरा फौजबक्ष कोणी नाहीं, असें पाहिलें तेव्हां नाना फडणीस यांणीं माघ शुद्धपक्षीं परशुराम-भाऊ पटवर्धन व आपा बळवंत यांच्या समागमें दहा हजार फौज देऊन जुन्नरास श्रीमंतांस आणावयास त्यांची रवानगी केली. हें पाहून शिंदे आपली फौज रवाना करीत होते

त्यांचा कल बाजीरावाकडे होता. परंतु जिवबा-दादा बक्षी शिंद्यांच्या लष्कराचे मुख्य यांचें पाठबळ नसल्यामुळें बाळोबाचें कांहीं चाललें नाहीं व सर्वांनुमतें दत्तक घ्यावा असें ठरलें.

(२) पुढें बाजीरावानें बाळोबा तात्या आपणांस अनुकूळ आहे असें पाहून त्याजकडे संधान लाविलें. इतक्यांत जिवबादादा मरण पावला. त्याणेंही मरते वेळीं शिंद्यास सांगितलें कीं, "बाळाजी विश्वनाथाचे वंशज असतां बाहेरील मनुष्य गादीवर बसवावा हें बरोबर नाहीं. मागें मी जी नानांचे म्हणण्यास संमती दिली ती बरोबर नाहीं." त्यांत शिंद्यांस बाजीरावानें कांहीं देणग्याही कबूल केल्या तेव्हां बाजीरावास पेशवा करण्याचें बाळोबानें ठरविलें.

(३.) ही सर्व खटपट नानांस कळली. तेव्हां शिंदे जबरदस्तीनें जें करणारच तें आपण त्यांच्या आधींच करून सर्व श्रेय आपणांकडे कां न घ्यावें ? असा विचार करून परशुराम भाऊंस नानांनीं बाजीरावास आणण्यास पाठविलें व आणिल्यावर दोन्हींपक्षीं आणाभाका करारमदार झाले व बाजीराव पेशवे बनले.

(४.) हें बाजीरावाचें व नानांचें कृत्य बाळोबा तात्यास आवडलें नाहीं व त्यास फार राग आला. त्याणें शिंद्यांची सर्व फौज पुण्यावर वळविली. तें पाहून नाना घाबरले व परशुरामभाऊ लढण्यास तयार असतांही "माझ्या खातर शिंद्यांचा राग. तेव्हां मी गेलों म्हणजे सर्व तंटे मिटतील," असें म्हणून नाना साताऱ्यास गेले व तेथें साताऱ्याच्या राजास मुक्त करून कांहीं खटपट करावी म्हणून प्रयत्न करूं लागले. पण तें जमेना तेव्हां ते उठून वांईस गेले.

(५.) इकडे पुण्यास बाळोबा व परशुराम भाऊ यांचे मतें चिमाजी आपास यशोदाबाईच्या मांडीवर देऊन परशुराम भाऊनें कारभार करावा व बाजीरावास कैद करावें असें ठरलें तें नानांस कळविलें. नानांनीं आपलें मत त्यास दिलें, पण बाजीरावास आपल्या कबज्यांतून जाऊं देऊं नये असा त्यांणीं परशुराम भाऊस निरोप पाठविला. परंतु भाऊंनी बाजीरावास बाळोबाच्या हातीं जाऊं दिलें व नानांस आणण्याकरितां म्हणून आपल्या मुलास ५ हजार स्वार देऊन पाठविलें. ही नानांस बातमी कळतांच ते माहाडाकडे पळून गेले.

(६.) अशा खटपटीनें नानांचा व बाजीरावाचा बनाव होण्यास कारण झालें. कारण दोघेही बाळोबातात्याचे शत्रु झाले होते.

तेव्हां बाळोजी कुंजर बाजीरावातर्फे बोलूं लागला व त्याच्या मार्फत दोघांची बोलणीं चाललीं. नानांनीं निजामाला बाजीरावाकडे फोडून आणिलें. व सखाराम घाटग्याच्या मार्फत दौलतराव शिंद्यांस बाजीरावाचा पक्ष घेण्यास सिद्ध केलें.

(७.) हा बेत ठरल्यावर बाळोबातात्या वगैरे शेणवी कारभाऱ्यांस शिंद्यानें कैद केलें व परशुराम भाऊंस धरण्याचा बेत त्यास [illegible] चुकीनें समजला. तेव्हां तो चिमाजी आपास घेऊन शिवनेरीस एकदम निघून गेला. [illegible] त्यास कैद केलें. व शेवटीं बाजीराव [illegible] ४ डिसेंबर १७९६ रोजीं गादीवर बसले. चिमाजी आपानें दत्तविधान अशास्त्र ठरविलें.

(८.) हीं [illegible], [illegible], व आनंदकंदीच्या माधव ग्रंथांत [illegible] पाहावीं.

ती [त्यांणीं] तहकूब केली. परशुराम भाऊ व आपा बळवंत हे जुन्नरास जाऊन पोहोंचले. श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. झाडून वर्तमान श्रीमंतांस विदित केलें.

बाजीराव साहेब व चिमणाजी आपा या दोघांस तेथून घेऊन आपा बळवंत व परशुराम भाऊ निघाले. त्यांनीं दरकूच कवडीचे मुक्कामीं येऊन मुक्काम केला. तेथून कूच करून पुण्यापाशीं दोन तीन कोसांवर मुक्काम झाला. तेथें सारे लोक भेटावयाचे तों इतक्यांत पाठीमागून बाजीराव यांची बायको निवर्तली. तें वर्तमान तेथें आलें. तेव्हां पुण्याची मुत्सद्दी मंडळी भेटावयास जाण्याची राहिली. अशौच फिरून तेरा दिवस होत तोंपर्यंत कोणी भेटावयास गेले नाहींत. पुढें माघकृष्ण गेला. पुढें मंडळी भेटावयाची निघाली. सर्वांच्या भेटी झाल्या. सर्व भेटून आले. पाठीमागून सर्वांच्या नाना फडणीस भेटीस गेले. नानांची भेट झाली. नानाही भेटून पुण्यास आले. सर्वांच्या पहिल्या भेटी भेटून सर्व आले. त्या बैठकीस कोणाचें बोलणें झालें नाहीं. मग दौलतराव शिंदे भेटावयास गेले. त्यांची भेट झाल्यानंतर बोलणीं झालीं. त्या बोलण्याचा भाव मिळून, या कारभारांत नाना नसावे. असा घाट होत असतां फाल्गुन मास आला. तेव्हां नानांची बातमी नानांस पक्की लागली. फिरून फाल्गुन शुद्ध १४ स नाना भेटावयास गेले. त्या बैठकेस बोलणीं चालणीं बहुत झालीं; परंतु नानांचा हेतू कीं, या वंशास नमस्कार करावयाचा नाहीं. हा मनाचा संकल्प. त्यामुळें साताऱ्यास जाण्याचा निरोप श्रीमंतांचा घेऊन आले. वाड्यांत येतांच साताऱ्यास जाण्याची तयारी झाली. तयारी होऊन लागलेच पालखींत बसून लागलेच निघाले ते उजडायाला साताऱ्यास जाऊन पोहोंचले. मग साताऱ्यास नाना यांचा मुक्काम झाला. तेथपर्यंत श्रीमंत पुण्यास आले नाहींत.

मग तेथून नानांनीं राज-कारण केलें. त्यांत हंशील मिळून बाजीराव यांस कैद करून, चिमाजी आपा यांस पुण्यास आणून, यशोदाबाई यांचे मांडीवर देऊन दत्तविधान करून चिमाजी माधवराव असें करावें. या राजकारणास शिंदे वश व्हावयास दीड महिना लागला. तेव्हां मसलत सिद्ध झाली. मग वैशाखमासीं श्रीमंतांचा मुक्काम झाला होता तेथें शिंद्यांकडून पलटणें श्रीमंतांभोंवतीं येऊन उतरलीं. त्या समयांत पुण्यामध्यें परशुरामभाऊ पटवर्धन व बाबा फडके व त्रिंबकराव परचुरे व गोविंदराव पिंगळे [व काळे] हे उभयतां, बहिरोपंत मेहेंदळे, नारोपंत चक्रदेव, आपा बळवंत असे सर्वत्र लहान थोर सरदार मंडळी वगैरे नानांच्या मसलतीस अनुसरली. तेव्हां परशुरामभाऊ पटवर्धन यांनीं मुख्यत्वें लष्करांत जाऊन चिमाजी आपा यांस उचलिलें. त्या वेळेस तेथें मोठा घोळ झाला. परंतु मोठ्या जबरदस्तीनें आपासाहेब यांस कडेवर घेऊन निघाले, ते लागलेच पालखींत घालून पुण्यास आणिलें. तिकडे बाजीराव यांस शिंदे आपले लष्करांत घेऊन गेले. लष्करांत येऊन, डेऱ्यांत ठेवून सभोंवतीं पलटणें बसविलीं. आपासाहेब यांस पुण्यास आणिल्यावर

शके १७१८ नलनाम संवत्सरे सन शांत तिस्सैन मय्या व अल्लफ [११९६] वैशाख शुद्ध १० त्या दिवशीं चिमाजी आपा यांचें दत्तविधान झालें. साताऱ्याहून यांचें चिमाजी माधवराव म्हणून आलीं. बाजीराव यांस कैद केलें ते शिंद्यांच्या येथें राहिले.

नंतर पुण्यामध्यें कारभार मुख्यत्वें परशुरामभाऊ पटवर्धन करूं लागले. तेव्हां सारी मंडळी जुनीच कारभारामध्यें महिना दीड महिना होती. असा कारभार चालत असतां बहिरोपंत मेहेंदळे, राघोपंत थत्ते असे उभयतां परशुरामभाऊंस अनुकूळ झाले. तेथपर्यंत नाना फडणीस यांणीं पुण्यास यावें असा सर्वांचा मानस परशुरामभाऊसुद्धां होता. मेहेंदळे मिळाल्यानंतर अवघ्यांस विपर्यास वाटला. त्या समयीं त्रिंबकराव परचुरे यांणीं भाऊंस विनंती केली कीं, "आतां माझ्यानें कारभार होत नाहीं." असें सांगून भाऊंस विचारून पुण्याहून निघाले ते आपले बागेंत जाऊन राहिले. त्यांचे कामावर हरिपंत फडके यांचे हाताखालीं सदाशिवपंत करमरकर होते त्यांचे चिरंजीव, गणपतराव करमरकर, यांस परशुरामभाऊ यांणीं उभे केलें. गोविंदराव काळे यारानतीस निघून गेले. तसेंच गोविंदराव मामाही घरीं बसले. अशी चोहोंकडे मंडळी विस्कळीत झाली. परशुरामभाऊ कारभार चालवूं लागले. शिंदे यांजकडील प्राबल्य फार झालें. बाळोबा तात्या पागनीस धोंडोबादादा व सदाशिव मल्हार व नारायणराव बक्षी जिवबा दादा यांचे चिरंजीव बाजीबा मोदी असे दोणवी मस्त झाले. नेहेमीं पुण्यांत येऊन, परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या व त्यांच्या मसलती होऊं लागल्या. त्या मसलतींत ठरलें कीं, "नाना यांस कैद करावें." हा मजकूर नानांस साताऱ्यास कळला. परंतु असें घडणार नाहीं या भिस्तीवर नाना तेथेंच होते. तेव्हां बहिरोपंत मेहेंदळे व विसाजीपंत वाडदेकर, यां उभयतांबरोबर [illegible] देऊन, नानांकडे साताऱ्यास रवाना केले. ते साताऱ्यास गेल्यानंतर नाना यांच्या [illegible] झाल्या. भेटी होऊन खलबतास बसले. त्या वेळेस मेहेंदळे यांचें बोलणें पडलें कीं, "आपण पुण्यास चलावें." तेव्हां नाना म्हणाले, "तूर्त येत नाहीं." तेव्हां वाडदेकर यांणीं नानांस इशारत केली. कानावर जानवें ठेविलें. इतक्या इशारतीवर नाना तें जाणून तेथून उठून चालले. उभयतांस सांगितलें, "तुम्ही बसा, आम्ही येतों." असें सांगून गेले ते लागलेच मागले वाटेनें पालखींत बसून चालते झाले. माहाडास गेले. तेव्हां या उभयतांस बातमी समजली. नाना गेले ते लागलेच माहाडास जाऊन दाखल झाले. पाठीमागून सारा ऐवजयाव नानांकडील साताऱ्यास होता तो गेला. नाना माहाडास गेल्यावर दोन चार हजार फौज जमा केली. पांच हजार आरब चाकर ठेविले. नंतर मेहेंदळे व वाडदेकर निघून पुण्यास आले. नानासनागमें चिंतोपंत देशमुख प्रमुख होते. परकडी सारून मंडळी

४९. सवाई माधवरावांची दुसरी बायको यशोदाबाई हिचे मांडीवर आपास दिले. | ५०. अरबाव=नोकरदार.

नानाकडील तेथें जमा झाली. दादा गद्रे, वज्याबा शिरोळकर वरकडचे फडचे कारकून असे सर्वत्र माहाडास जमा झाले.

इकडे पुण्यांत बहुतेक मंडळी जुनी घरीं बसली. नवीन मंडळी कारभारास लागली. बाबा फडके, नारोपंत चक्रदेव हेही दरबारास येतनासे झाले. असें होत असतां आषाढाचे महिन्यांत मश्रुन्मुलुख कैदेंत होते त्यांचें बोलणें सरकारांत लागलें कीं, "आम्हांस सोडावें." त्या समयीं सरकारचें बोलणें पडलें कीं, "कांहीं दिल्याशिवाय सोडावयाचें नाहीं." तेव्हां कोट रुपये ठरले. हें समस्त सरकारांतून नानांस लिहिलें. नानांनीं उत्तर पाठविलें कीं, "उत्तम आहे." सोडावयाच्या अगोदर ज्येष्ठमासीं दौलतराव शिंदे यांणीं आपलें लग्न केलें. ती कन्या सखाराम घाडगे यांची केली. लग्न मोठया समारंभानें केलें. तेव्हां सखाराम घाडगे यांस 'सरजेराव' असा किताब दिला. तेव्हांपासून सरजेराव घाडगे कारभारामध्यें बोलूं लागले. मश्रुन्मुलुख यांचें बोलणें लागलें होतें, त्याजवरून त्यांस मोकळें केलें. त्या समयीं मश्रुन्मुलुख यांची फौज हैदराबादेहून पुण्यास दहा हजार आली. त्या फौजेचा मुक्काम गुलटेंकडीवर झाला. तेथें मश्रुन्मुलुख जाऊन आपले फौजेंत उतरले. नंतर श्रावणमासीं 'नारोपंत चक्रदेव यांस कैद करावें' ही बातमी चक्रदेव यांस लागतांच पुण्याहून निघून गुलटेंकडीवर मोंगलांचे लष्करांत येऊन [५१] राहिले.

पुढें बाबा फडके यांस कैद करावयाचे त्या दिवशीं आदितवारांत सरकारची हुजुरात तमाम पागे असे तयार लेश होऊन, फडके यांच्या वाड्यापाशीं उभे राहिले, आणि बाबा फडके यांस सारे मानकरी वगैरे यांणीं सांगून पाठविलें कीं, "तुम्हीं तयार होऊन आम्हांमध्यें यावें, मग परशुरामभाऊ व शिंदे कसे आहेत तें पाहूं." असें बोलणें होत असतां सहा घटका रात्र झाली. परंतु बाबा फडके यांचें अवसान बाहेर येण्याचें झालें नाहीं. तेव्हां सारी फौज कंटाळून मानकरी वगैरे झाडून आपआपल्या ठिकाणास गेले. दुसरे दिवशीं बाबा फडके यांस कैद केलें व नेऊन चाकणच्या किल्ल्यावर ठेविलें. पुण्यास नानांच्या पक्षपाताचे गृहस्थ बापू लेले वगैरे होते ते बहुतेक आणून कैद करून [त्यांजपासून] पैका घेतला. अशी धूम पुण्यांत चालली. बाजीराव साहेब कैदेंत होते. त्यांस शिंदे यांणीं काढून मंडळेश्वराकडे चालविलें.

इकडे नाना फडणीस यांणीं माहाडास राजकारण नवें चालविलें. शिंदे यांजकडील सूत्र लावून, सरजेराव घाडगे व बाणाजी शेटे यांच्या विद्यमानें राजकारण दौलतराव शिंदे फोडावयाचें चालविलें. पुण्यास परशुरामभाऊ कारभार करीत होते, परंतु कोंकण-पट्टीमध्यें एकाद्या मामल्याची घालमेल करून किल्ला स्वाधीन होई असें झालें नाहीं. तसाच मजकूर देशांतील मामल्यांचाही [कारण] कोण्या मामल्याची घालमेल केली नाहीं. तेव्हां भाद्रपद-

५१. हें नानांचेंच 'राजकारण.' पुढें पहा.

मास निघाल्यावर शिंद्यांकडील राजकारण सिद्ध झालें. त्यांत मुख्यत्वें मजकूर "परशुरामभाऊ यांस कैद करून शेणवी मंडळ कैद करावें [व] असा इत्यर्थ करून बाजीराव साहेब यांस राज्यावर बसवावें." असा मजकूर होत असतां पुण्यांतील सरकार हुजुरातीचे लोक वगैरे झाडून निघून मशुन्मुलुख यांजकडे चाकरीस राहिले. पन्नास साठ हजार सरंजाम मशुन्मुलुख यांचे लष्करांत जमा झाला. पुण्यांत कारभार करतात त्यांजला खबर कोणत्या गोष्टीची नाहीं. बाजीराव साहेब गंगेपावेतों गेले होते त्यांचा मुक्काम तेथेंच झाला. इकडोन [मशुन्मुलुख] यांचे लष्करांत खर्चावयास नानांकडून पोंचूं लागलें. नारोपंत चक्रदेव नेहमीं मशू यांचे लष्करांत राहिले. निळकंठराव[52] पागे हे पुण्यामध्यें राहिले होते त्यांस कैद करावें अशा डौलानें धरणें परशुरामभाऊ यांजकडील गेलें. त्या समयीं निळकंठराव हे हुषार आणि शिपाई असल्यामुळें लागलेच घोड्यावर स्वार होऊन, दहा वीस स्वार समागमें घेऊन चालिले. त्यांच्या मागें परशुरामभाऊंकडील पागेचे स्वार लागले. परंतु निळकंठराव त्यांच्या देखत निघोन गेले ते लागलेच माहाडास दाखल झाले. निळकंठराव निघून गेले त्या समयीं त्यांचे आंगावर कोणाचीही जाण्याची प्राप्ती झाली नाहीं. इतक्या कर्मास भाद्रपदमास लागला.

पुढें आश्विन मासीं नानाफडणीस यांचे वाड्याची जप्ती केली. परशुरामभाऊ यांणीं जप्ती करून वाड्यांतील अजबाब झाडून काढिला. त्या वेळेस आंत सांपडावयाचें मिळोन दहा वीस चाळीस लक्षांचें कापड मात्र सांपडलें. त्याची मोजदाद करून जामदारखान्यांत सरकारांत नेलें. तेंच कापड दसऱ्यास सर्वांस सालाबादप्रमाणें वांटिलें.

तेव्हां आश्विनवद्य ११ सुरु सन सब्बा तिस्सैन मय्या [व अल्फ] ते दिवशीं झाडून शेणवी कैद[53] केले. आणि पुण्यांत हल्कारे दोन पाठविले. त्यांचे हातीं दोन चिठ्या दिल्या]. एक चिठ्ठी आपा बळवंत यांचे नांवची, व दुसरी हरिपंत तात्या फडके यांचे भाचे परशुरामभाऊ वैद्य यांचे नांवची, अशा दोन चिठ्या घेऊन हल्कारे आपा बळवंत यांच्या वाड्यांत चार घटका रात्रीस आले. त्या समयीं आपा बळवंत यांणीं चिठ्या पाहून, आपली चिठ्ठी घेऊन, दुसरी चिठ्ठी हल्कारे यांचे स्वाधीन केली. आणि हल्कारे यांस सांगितलें कीं, "परशुरामभाऊ यांजकडे घेऊन जा." तेव्हां हल्कारे यांणीं आदितवारांतील परशुरामभाऊ वैद्य टाकून शेजारीं परशुरामभाऊ पटवर्धन यांच्या वाड्यांत शिरून त्यांस चिठ्ठी[54] दिली. ती चिठ्ठी परशुरामभाऊ यांणीं पाहतांच लागलेच पोषाग करून, घोड्यावर स्वार होऊन वाड्यांत गेले. आणि श्रीमंत [आपासाहेब] निजले होते

५२. निळकंठराव हा परभू गृहस्थ ५२ पाग्यांपैकीं एक मोठा प्रसिद्ध होता.

५३. हेंही नानांचेंच 'राजकारण.'

५४. त्या वेळेस नानांचे 'राजकारण' फिरून फुटलें.

त्यांस जागें करून, पोषाग आंगावर घालून, परशुरामभाऊ यांचे चिरंजीव बाबा व दाजिबा हे वाड्यांत श्रीमंतांपाशीं नेहमीं राहत असत, त्यांसही इतक्या अवकाशांत उठविलें. तेही तयार झाले. तों दिवस निघाला. इतक्यांत मश्रुन्मुलुख व नारोपंत चक्रदेव असे पन्नास हजार फौजेनिशीं शहरांत आले. वाड्यांत येतात तों परशुरामभाऊ दोघां चिरंजिवासमवेत श्रीमंतांस आपलेपाशीं घोड्यावर घेऊन बरोबर बाहेर पडले. तेव्हां पटवर्धन यांचे खासगी पथकाचे स्वार पांचशें बरोबर होते. असे बुधवारांतून चालले. हें पाहून पाठीमागें ही फौज लागली. त्या वेळेस चिमाजी आपा यांस भाऊ यांणीं आपले पुढें घेऊन, कंबरेस शेल्यानें बांधून, हातांत पट्टे चढवून [भाऊ] चालले. तेव्हां आपा बळवंत, नारोपंत चक्रदेव, सरकारची हुजुरात व मानकरी, मोंगलांची फौज पाठीमागें लागली. तेव्हां परशुरामभाऊ यांचा गोट पर्वतीखालीं होता. त्या गोटांत [ते] जाऊन मिळाले. आणि ते सारे स्वार तयार होऊन समागमें चालिले. हे पुढें पळतात फौज पाठीमागें लागली आहे, असे चारी प्रहर दिवस पळत होते. त्या दिवशीं कोणास अन्न व पाणी नाहीं. श्रीमंतसुद्धां उपाशीं होते. वाटेमध्यें रात्रीं भात करून श्रीमंतांस घातला. पुढें पळूं लागले ते पळतां पळतां जुन्नरावरून शिवनेर किल्ल्याखालीं आले. त्या समयीं शिवनेरीचा किल्लेदार याणें श्रीमंत आपासाहेब यांस किल्ल्यावरतीं घेऊन परशुरामभाऊसुद्धां खालीं राहिले. तेव्हां पाठीमागें फौज लागली होती [तिणें] परशुरामभाऊ यांस घेरा देऊन कैद केलें आणि आणून मांडवगणास ठेविलें.

इकडे पुण्यामध्यें परशुरामभाऊ पळाले त्या दिवशीं त्यांजकडील मंडळी कैद केली. ते नाना फडणीस यांचे वाड्यांत आणून ठेविले. ते कोण कोण ? बहिरोपंत मेहेंदळे, त्यांचे चिरंजीव अन्याबा मेहेंदळे, राघोपंत थत्ते, गणपतराव करमरकर, चिंतोपंत [?] व चिंतोपंत आठिवले, बाळाजी विष्णु सहस्रबुद्धे, विसाजीपंत वाडदेकर, असे पंचेचाळीस असामी धरून, पायांत बिड्या ठोकिल्या. या कारणास पुण्यास मुख्यत्वें त्रिंबकराव परचुरे, परशुरामभाऊ वैद्य व बापू लेले हे [होते.] यांणीं इतक्या असाम्या धरून, कैद करून पत्रें नानांस महाडास गेलीं. त्या समयीं नाना फडणीस यांस राग आला. "आमच्या वाड्यांत बिड्या ठोकावयाच्या नव्हत्या" [असें ते म्हणाले व] त्यांचीं उत्तरें पुण्यास तिघांस आलीं कीं, "सगळे मंडळीस किल्लोकिल्लीं पाठवावें. त्यांत बहिरोपंत मेहेंदळे यांस रायगडास रवाना करावें. विसाजीपंत वाडदेकर यांस त्यांचे घरीं ठेवून त्यांचे दरवाज्यावर शिपाई ठेवावा." अशीं पत्रें येतांच त्याप्रमाणें बंदोबस्त करून लिहिल्याअन्वयें मंडळी किल्लोकिल्लीं पोहोंचविली.

इकडे श्रीमंत बाजीराव यांस मंडलेश्वरास नेत होते. ते गंगेच्या पार गेले होते ते माघारे आणून लष्करांत पोहोंचविले. अमृतराव साहेब जुन्नरास होते त्यांसही पुण्यास

आणिलें. शिवनेरीवर चिमाजी आपा यांस ठेविले होतें त्यांस किलेदार याणें फौजेंत चाल-विलें. मग आपासाहेब यांस घेऊन फौज माघारी पुण्यास आली. त्रिवर्ग बंधू एके जागीं झाले. कार्तिक महिन्यांत पुण्यांत वाड्यांत दाखल झाले.

बाजीराव रघुनाथ ऊर्फ बाबासाहेब-इ० स० १७९६-१८१८.

[पुण्यास आल्या] नंतर मार्गशीर्ष मासीं शके १७१८ नलनामसंवत्सरे सन सब्बा तिसैन मय्या व अल्लफ, साताऱ्याहून बाजीराव साहेब यांचे नांवचीं वस्त्रें पेशवाईचीं आणावयास त्रिंबकराव पेंठे पाठविले. वस्त्रें शिक्केकटार नवी करून आणिली. त्या दिवसा-पासून बाजीराव रघुनाथराव प्रधान असा किताब व शिक्का चालू झाला. पुण्यांत कारभार त्रिंबकराव परचुरे व बापू लेले व नारोपंत चक्रदेव व गोविंदराव मामा पिंगळे व गोविंद-राव बापू काळे करीत होते. बाजीरावसाहेब यांस वस्त्रें झाल्यानंतर नाना फडणीस माहाडाहून पुण्यास यावयास निघाले ते दुसरे तिसरे दिवशीं पुण्यास आले. ते पुण्याजवळ तीन कोसांवर नऱ्हें आंबेगांव आहे, तेथें येऊन मुक्काम झाला. त्या ठिकाणीं आठ पंधरा दिवस मुक्काम होता. पुण्यांतील सर्वत्र आंबेगांवीं भेटावयास गेले. सर्वांच्या भेटी झाल्या. मग सुमुहूर्त पाहून नाना पुण्यास आले. ते आपले राहाते वाड्यांत राहावयास गेले नाहींत. बेलबागेपाशीं त्यांचा वाडा खासगत होता तेथें राहिले. पुण्यांत कारभार चालूं लागला. बाजीराव साहेब कारभार करूं लागल्यावर त्यांणीं आपले बरोबरीची मंडळी कारभारांत घातली. ती कोण? बाळाजीपंत पटवर्धन व सदाशिवपंत उगले व आपाजी राम सहस्रबुद्धे व गोविंदपंत गडबोले अशी जवळची मंडळी सर्वत्र वाढविली. आपाजी राम सहस्रबुद्धे यांस गारद्यांच्या रिसाल्याचें काम सांगितलें. उगले यांजकडे वाड्यांतील चांकनिशीचें काम सांगितलें. जुने चांकर्नास घरीं बसविले. बाळाजीपंत यांस, नेहमीं घरीं ठेवून, काम करण्यामध्यें घातले. असा मजकूर जाहला.

परशुरामभाऊ यांणीं नानांच्या वाड्यांतील कापड नेलें होतें तितकें वाटलें होतें, तें कापड परशुरामभाऊ धरितांच जितक्यांनीं नेलें होतें तितक्यांनीं धडधा करून जाम-दारखान्यांत पोंचविलें. तें कापड नाना पुण्यास येतांच नानांच्या वाड्यांत दाखल झालें. मग सुमुहूर्तानें नानांच्या व श्रीमंतांच्या भेटी झाल्या. बोलणीं चालणीं राज्य-प्रकरणीं सर्व झालीं, नंतर कांहीं कारणावरून शिंदे यांचीं पलटणें वाड्याभोंवतीं येऊन उत-रलीं. सभोंवत्या तोफा पसरल्या. पहिल्या दरवाजी लोकांच्या चौक्या होत्या त्या काढ्न

---

१. 'कामगार मांमधी' शिवपुरीच्या प्रतीचा पाठ.

उठवून दिल्या. मग नाना आपले वाड्यांत रहावयास गेले. त्या वेळेस बुधवारांत नानांच्या वाड्यापासून चावडीपावेतों आरब छपरबंदी करून राहिले.

पुढें कारभार होत असतां शके १७१८ पौषांत गोविंदराव काळे यांजवर कांहीं आरोप येऊन, कैद करून किल्ल्यावर टाकिलें. पुढें माघमासीं बाजीराव साहेब यांचें लग्न झालें. दाजिबा फडके यांची कन्या श्रीमंतांस दिली. तो समारंभ चार दिवस झाल्यानंतर चैत्रमासीं गोविंदराव काळे यांस सोडवून आणिलें. काळे [व] पिंगळे कारभारांत वागूं लागले. नंतर वैशाखमासीं मोरोबा दादा फडणीस हे नगरच्या किल्ल्यांत कैदेंत होते त्यांस सोडवून आणिलें. असा कारभार होत असतां पुढें श्रीमंत यांणीं आपले मंडळचे कारभारी गोपाळराव मुनशी व बैजनाथभट भागवत, बाळाजीपंत पटवर्धन, असे कारभारांत घातले. त्रिंबकराव परचुरे यांणीं काशीस जाण्याचा सरकारचा निरोप मागितला. ते काशीस जाण्याची तयारी करून काशीस निघाले. पुढें कारभारांत फडावर चिंतोपंत देशमुख नानांनीं नेमिले. असे त्रिवर्ग वाड्यांत राहून कारभार पाहूं लागले. मनस्वी कामें होऊं लागलीं. फौजेस खर्चास नाहीं. रोज धरणीं होऊं लागलीं. पागेस चंदी मिळेनाशी झाली. इकडे शिंद्यांच्या लष्करांत सरजेराव घाटगे कारभार करूं लागले. तो कारभार मनस्वी अनन्वित होऊं लागला. त्याचें वर्णन काय करावें ? जुने मुत्सद्दी यांस धरून पैका घेऊं लागले. मामलती मुलखांतल्या घालमेली करून भलत्याला भलतेंच काम सांगावें. पुढें नारोपंत चक्रदेव नानांकडून कारभार करूं लागले. अशा गोष्टी होत असतां खर्चाची अडचण मोठी [झाली.]

असा कारभार होत असतां साताऱ्याचे महाराज किल्ल्याखालीं उतरून त्यांणीं बंड केलें. दहा पंधरा हजार फौज ठेवून मुलखामध्यें धूम मांडिली. त्या समयीं पुण्याहून फौज बाळाजीपंत पटवर्धन यांजवळ देऊन रवाना केलें. परंतु त्यांत कोणी नांवाचा माणूस नाहीं. त्यामुळें राजे यांचा बंदोबस्त झाला नाहीं. त्याच्या अगोदर परशुरामभाऊ पटवर्धन हे मांडवगणास कैदेंत होते. "त्यांस सोडवून मोकळें करावें, सरदार मोठा, माणूस नांवाचा," असें नानांचे चित्तांत आलें. परंतु श्रीमंतांची मर्जी सोडावयाची नाहीं. तेव्हां ही संधी [चांगली होती.] राजांचा बंदोबस्त कोणाच्यानें होईना. त्या वेळेस श्रीमंतांनीं नानांस विचारलें, "याचा विचार पुढें कसा करावा ?" तेव्हां नानांनीं सांगितलें कीं, "कोणी नांवाचा मनुष्य गेल्या शिवाय राजांचा बंदोबस्त व्हावयाचा नाहीं." त्या समयीं श्रीमंतांनीं नानांस विचारिलें कीं, "पाठवावा तरी कोण ?" मग नानांनीं उत्तर केलें कीं, "परशुरामभाऊ पटवर्धन यांस कैदेंतून सोडवून आणून, त्यांची खातरजमा करून राजांवर पाठवावें, म्हणजे राजांचा बंदोबस्त करतील." ही मसलत श्रीमंतांचे मनास येऊन परशुरामभाऊ यांस मांडवगणाहून सोडवून आणून, श्रीमंतांच्या भेटी होऊन बोलणीं झालीं. त्या समयीं पटवर्धन यांस श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, "साताऱ्याचे राजे

[यांनीं] खालीं उतरून बंड केलें आहे. त्यांच्या बंदोबस्तासाठीं तुम्हीं जाऊन, राजांचा बंदोबस्त करून, राजांस किल्ल्यावरतीं पोहोंचवून, पूर्ववत् प्रमाणें ठेवावें." अशी आज्ञा होतांच परशुरामभाऊ यांणीं ती गोष्ट मान्य केली. नंतर भाऊंस वस्त्रें देऊन राजांवर त्यांची रवानगी केली. त्या समयीं परशुरामभाऊ पुण्याहून निघून शिरोळच्या मैदानांत येतांच राजांचे फौजेची व पुण्याहून नेलेल्या फौजेची गांठ पडली. तेथें लढाई मोठी झाली. राजांचे फौजेचा मोड झाला. राजे पळूं लागले. त्यांच्या मागें खांना परशुरामभाऊ लागले त्यांणीं लागलेच राजांस साताऱ्यांत घातलें. फौज राजांकडील उधळून गेली. नंतर राजांस किल्ल्यावर चढवून पहिल्यासारखें ठेविलें. बंड करण्यास जे सामील होते त्यांचा बंदोबस्त यथास्थित करून परशुरामभाऊ तासगांवास गेले.

इकडे पुण्यांत कारभार होत असतां तुकोजी होळकर पुणें मुक्कामीं होते ते मृत्यू पावले. त्यांचे चिरंजिवांस वस्त्रें द्यावयाचीं. त्या समयीं मल्हारराव होळकर बापापाशीं होते. परंतु अहल्याबाईनें तुकोजीस मांडीवर घेतल्या पूर्वीचा काशीराव होता. तुकोजी होळकर यांचें दत्तविधान झाल्यावर मल्हारराव होळकर तुकोजीबावांस झाले. त्यांस वस्त्रें न देतां काशीराव यांस द्यावीं असा ठराव झाला. त्या वेळेस मल्हारराव यांणीं वस्त्रांत अडथळा केला हें काशीराव यांणीं पाहून [व] शिंदे यांचें प्राबल्य मोठें [जाणून,] शिंद्यांचा आश्रय करून, दौलतराव यांचें पक्कें अभय घेऊन, मल्हारराव यांस कैद करावें [असें ठरलें.] त्या समयीं शिंदे यांणीं मल्हारराव यांस कैद करण्याचा विचार मांडिला. परंतु मल्हारराव म्हणजे जिवंत हातीं लागतो असें नाहीं. तथापी शिंदे यांणीं आपले तर्फेनें त्यास धरण्याचा उद्योग मांडिला. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपले खासगत हजार दोन हजार स्वारांनिशीं पर्वतीखालीं राहत होते. त्या वेळेस शिंदे यांणीं आपले कडील मुजफरखां पठाण यास हजार फौजेनिशीं मल्हारराव यांस धरावयाकरितां वानवडीहून रवाना केलें व त्यांचेबरोबर पलटण एक दिलें होतें. ते पर्वतीं खालीं येऊन उभे राहिले. तेव्हां मल्हारराव होळकर आपला गोट आंवळून, तयार होऊन उभे राहिले. तेव्हां परस्पर कोणी कोणाच्या आंगावर जाऊन लढाई कांहीं झाली नाहीं. सायंकाळचे प्रहर दिवसापासून तयार होते. चार प्रहर रात्र तशीच गेली. तेव्हां शिंद्यांकडील पठाण पलटणें पहांटेच्या प्रहर रात्रीस माघारे फिरून गेले. हें पाहून मल्हाररावही आपले गोटांत येऊन कंबर सोडून उतरले. नंतर मल्हारराव होळकर यांणीं पहांटेच्या चार घटका रात्रीस स्नानास आरंभ केला. स्नान करून देवाची पूजा करीत बसले आहेत ही बातमी शिंदे यांस कळल्यावर त्यांजकडील पठाण अर्धे वाटेंतून माघारे उलटले ते नीट यांजवर चालून आले. त्या समयीं.

१. अहल्याबाईनें तुकोजीस थोरले मल्हाररावाचा पुत्र असें म्हणून होळकरांच्या वंशांत घेतलें; आपल्यास मांडीवर घेतलें नाहीं.

२. 'भांबुर्ड्यावर' असा पाठ

होळकरांचे अगदीं बेसावध सारे लोक होते. तेव्हां शिंद्यांकडील फौज बेलाशक गोटावर चालून आली. हें पाहून मल्हारराव होळकर तसेच उघडे बोडके हातीं खांडा घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन, फौजेच्या तोंडावर [त्यांणीं] चालून घेतलें. लाख्या बारगीर होळकर त्यांणीं चाकर ठेविला होता तो खांशा बरोबर निघाला. त्या अवकाशांत जे लोक सावध होते ते बरोबर गेले. तेव्हां मोठी लढाई झाली. मल्हारराव यांणीं दहा वीस स्वार जखमी करून ठार केले. लाख्या बारगीर याणें खांशाप्रमाणेंच तरवार गाजविली. त्या वेळेस सारी फौज दोघांवर येऊन पडली. त्या लढाईत मल्हारराव होळकर ठार झाले. दुसरा लाख्या बारगीर तोही ठार झाला. दोघांचे मुरदे एके ठिकाणीं पडले. त्या समयीं खांसा पडल्यावर सारी फौज भणाणा झाली. जशी ज्याला वाट फुटली तसे जिकडे तिकडे गेले. सारी लुटालूट शिंदे यांजकडील फौजेनें केली. इतक्या अवकाशांत मल्हारराव यांची बायको गरोदर होती तिला कारभारी घेऊन पुण्यांत आले. त्यांच्या बरोबर यशवंतराव होळकर व विठूजी होळकर हे उभयतां बंधू तुकोजीचे मुलगे राखेचे पोटचे होते, ते त्या बाईबरोबर पुण्यांत आले. वरकड गोट शिंदे यांच्या लोकांनीं लुटला. सारी दौलत त्यांणीं नेली. यशवंतराव होळकर हे पुण्यांत आले होते ते युक्तीचे वाटेनें नाना फडणीस यांस भेटले. तेव्हां नानांनीं त्यांस शेले पागोटीं देऊन खर्चासही मुबलख दिलें. आणि सांगितलें कीं, "मल्हारराव यांचा सूड घेणें तरच तुमचें सार्थक." त्या वेळेस यशवंतराव यांणीं उत्तर केलें कीं, "काय घडेल तें खरें." असें बोलून उभयतां बंधू नानांची आज्ञा घेऊन गेले. मल्हारराव यांचें कुटुंब पुण्यांत राहिलें. त्यांचा खर्चाचा बंदोबस्त सरकारांतून करून दिला. बाईचे दिवस भरल्यावर बाई प्रसूत होऊन पुत्र झाला. त्याचें नांव खंडेराव होळकर असें ठेविलें. बाकी कारकून मंडळी दिवाण वगैरे जशी ज्याला वाट फुटेल तसे तिकडे गेले. असा मजकूर मल्हारराव यांचे गर्दीचा झाला. पुढें काशीराम होळकर शिंद्यांचे बहादरीमुळें सरदारी चालवूं लागले.

असा कारभार होत असतां पुण्यास नाना फडणीस होते त्यांजला कैद करावें अशी मसलत शिंदे व श्रीमंत यांची झाली. तेव्हां नाना कैद होतात कसे? पांच हजार आरब चाकर, नाना कैद होतात कसे? अशी गोष्ट घडावयाची नाहीं. असें जाणून शिंदे यांज-

४. खांडा=रुंद पात्याची, दुधारी व सरळ अशी तरवार.

५. लाख्या बारगीर—लोणीचा रवीराव शिंदा (?) रवीराव पडल्याची बातमी त्याच्या बायकोस कळतांच, ती पृथ्वीवर मृतप्राय पडली ती पडलीच! ग्रांट डफ.

या लाख्या बारगिराचें वर्णन मल्हाररावावरच्या पोवाड्यांत आहे. (विविधज्ञानविस्तार मासिक पुस्तक पहा.) दरमहा लाख रुपये देण्याचें ठरविल्यावरून 'लाख्या' असें नांव त्यास पडलें होतें.

कडील कंपूचे सरदार पेरू साहेब व मुकील साहेब हे दोघेजण या बोलण्यांत घातले. ते नेहमीं नानाकडे येऊन बोलणीं करूं लागले. असे मास पक्ष पर्यंत खेपा घालून बोलणें नेमुदांत आणिलें. तेव्हां निश्चय झाला कीं, "आम्हीं लष्करांत भेटावयास येतों." असा मजकूर झाला. तेव्हां त्या समयीं लष्करांतून बातम्या नानांच्या आल्या कीं, आपण लष्करांत येऊं नये. असें समजलें तथापी होणार तें चुकत नाहीं. सहा चार महिने कैद भोगावयाची प्रालब्धीं होती, तशी बुद्धी झाली. त्या वेळेस पौष शुद्ध १३ शके १७१९ सुरु सन समान तिस्सैन मय्यां व अलफ [११९८.] त्या दिवशीं नाना फडणीस लष्करांत जाण्यास निघाले. तेव्हां अपशकूनही बहुत झाले व शंकर जोशी यांणींही सांगितलें कीं, "आपण जाऊं नये." इतकें होऊन जाण्यास निघाले. ते भवानी पेठेंत जात तोंपावेतों पालखीभोंवतीं पांच हजार आरब चालला होता. माशी जाण्यास फिरीक नाहीं. मुकील व पेरू यांणीं वाटेंत दोन चार वेळां नानांस विनंती केली कीं, "इतके आरब घेऊन लष्करांत यावयाचें कारण कांहीं नाहीं." तेव्हां आरबांस नानांनीं सांगितलें कीं, "तुम्हीं माघारें जावें." त्या वेळेस आरबांचा जमादार चाऊस याणें नानांस विनंती केली कीं, "आम्हांस माघारें फिरवूं नये. आजपर्यंत आम्हीं आपलें अन्न खाल्लें त्याचें सार्थक आज आहे." असें ते बोलले, तत्रापी गोष्ट नानांचे मर्जीस न येतां पेरू व मुकील यांचे विश्वासावर आरबांस शहरांत वाटेस लाविलें. आणि आपण लष्करांत गेले. जाऊन ज्या डेऱ्यांत बैठक केली होती तेथें जाऊन नाना बसले. नंतर दौलतराव शिंदे तेथें येऊन नानांस भेटून बोलणीं चालणीं होऊन शिंदे उठून गेले. पाठीमागें नाना बसले होते त्या डेऱ्याभोंवतीं पलटणाचें कडें बसलें. तेव्हां सर्वांस समजलें कीं, "नाना फडणीस यांस कैद केलें." ती बातमी लागलीच शहरांत आली. आल्यानंतर शहरांत आरबांनीं मोठा प्रळय केला. त्या समयीं आरबांची तलफ चढली होती. ती सरकारानें तलफ दिली व आरब शहराबाहेर निघाले.

नंतर पाठीमागें शिंद्यांकडील सरजेराव घाटगे शहरांत कारभार करूं लागले. तेव्हां बहुत गृहस्थ नानांकडील नागविले. विशेष पैका घेतला. त्यांत कित्येकांचे प्राणही गेले. नाना फडणीस आठ दिवस लष्करांत होते. तेथून काढून नगरच्या किल्ल्यांत नेऊन पोहोंचविले. नानांनीं शिंदे यांचे लष्करांत प्रवेश केल्यामुळें [तेथें] फाटाफाट होऊन महादजी शिंदे यांच्या बायका बाहेर निघाल्या. तें एक बंड झालें. पुढें पठाण निघाले. [illegible] निघाले. अशी लष्कराची दाणादाण आपसांमध्यें झाली. इकडे सरजेराव घाटगे पुण्यांत कारभार करीत असतां बहुत नाश गृहस्थांचा झाला. त्यांत गंगाधरपंत भानू हे शिंद्यांकडील [illegible] दोनें तोफेवर बसविल्यामुळें ठार झाले. अशी धूम शहरांत होऊं लागली. तेव्हां ते [illegible]

६. पेरू=पेरोन. मुकील=मिकेल फिलोज. शांद वक्त तुरान्यानें नांव मात्र देवास.

७. नेमुदांत=ठरावांत, निश्चयांत.

८. अलफ पासी [illegible]

अगदीं फिकें झालें. सगळे सरदार उठून बायांकडे गेले. त्यांचा बंदोबस्त दौलतरावांच्यानें होईना. इतक्या कमांस ४ महिने झाल्यानंतर दौलतराव शिंदे यांस मोठा विचार पडला. त्या समयीं नाना फडणीस यांजकडे बोलण्यास वानवडीहून नगरास शहाणे मनुष्य पाठविले. त्यांत आपले लष्करचे लोक झाडून उठून गेले, तमाम बाहेर बंडें झालीं, त्याचा विचार कसा करावा? असा बोलण्याचा घांट नानाकडे सांगून पाठविला. तो मजकूर नाना फडणीस यांणीं ऐकून घेऊन उत्तर सांगितलें कीं, मी किल्ल्याबाहेर आल्यानंतर सर्व बंदोबस्त होईल." तेव्हां तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांस समजल्यानंतर नानांस सोडावें अशी मसलत झाली. याप्रमाणें शके १७२० ज्येष्ठ मासीं किल्ल्यांतून सोडवून नाना यांस वानवडीस आणिलें. वानवडीस दाखल झाल्यानंतर महिनाभर लष्करांत होते. नाना लष्करांत असतां सारे सरदार, पठाण वगैरे उठून गेले होते ते सर्व बायांसुद्धां लष्करचे लष्करांत आले. नंतर नाना फडणीस यांणीं शिंदे यांस द्यावयाचें केलें होतें तें देऊन नाना पुण्यास आपले वाड्यांत येऊन राहिले. मागती आरब वगैरे सरंजाम नानांनीं चाकरीस ठेविला. त्या समयीं वाड्यांतील कारभार झाडून, श्रीमंतांकडे जाणें येणें, बोलणें चालणें व फडणिशीची तारीख घालणें, हें सारें काम नारोपंत चक्रदेव यांजला आपले तर्फेनें नानांनीं सांगितलें. तेव्हांपासून, सन् तिसां सन सब्बास पासून, नारोपंत चक्रदेव कारभार करूं लागले. झाडून मुकत्यारीनें काम नानांचे तर्फेनें करीत होते. तेथपर्यंत फौज वगैरे सर्व काईम होते. असा कारभार होत असतां सन तिसां [११९९] तिस्सैन पावेतों नानांच्या अनुमतानें कारभार चालत होता. सुरू सन मय्यातैन [१२००] सालांत शके १७२१ फाल्गुन वद्य ३ या दिवशीं नाना फडणीस यांस देवाज्ञा झाली.

नंतर शके १७२२ चैत्र व वैशाख असे दोन महिनेपर्यंत तसाच कारभार चालत असतां नाना फडणीस यांस दत्तक पुत्र द्यावा, असा डौल शिंदे व श्रीमंत यांचे मसलतींत आला. तेव्हां ज्येष्ठ मासीं सन इहिदे मय्या तैनांत "आजच पुत्र द्यावयाचा" म्हणून सबंध मंडळी सरकारच्या वाड्यांत जमा केली. त्या मंडळींत नानांकडील व सरकारचे मुत्सद्दी जमा झाले. शिंदे वानवडीहून आले. श्रीमंतांची भेट झाली. मंडळी बसली होती, तेथें येऊन सर्जेराव घाटगे त्या मंडळींत बसले. आणि मंडळी सभोंवतीं सत्री लोकांचे पहारे उभे राहिले. कोणी कारकून बाहेर राहिला नाहीं. हें वर्तमान नानांचे वाड्यांत समजतांच राघोपंत पेंडसे व भाऊ कापशे असे उभयतां कागदांचे रुमाल नानांचे जाळून पळाले. ते मात्र कैदेंत सांपडले नाहींत. बाकी झाडून मंडळी कैदेंत सांपडली.

त्या वेळेस बाजीराव साहेब व अमृतराव साहेब एकजागीं होऊन बाजीराव साहेब यांणीं अमृतराव साहेब यांस विचारलें कीं, "आतां आपणांस माहितगार हातीं धरावयास

९. हें सर्व कृ। बाजीरावाचें होय. त्याच्या मनांत नानांच्या बायकोचे मांडीवर दत्तक न देतां त्यांचें नाईनाट होईल तें करावयाचें होतें. ग्रांट डफ.

कोण आहे? अवघे कैद झाले." त्या वेळेस अमृतराव साहेब श्रीमंतांस म्हणतात, "चिंतो-पंत देशमुख आहेत त्यांस आपण वळवून आणून जवळ ठेवावें. ते आज्ञेप्रमाणें चाल-तील." तेव्हां चोपदार सर्जेराव घाटगे यांजकडे पाठविला कीं, "चिंतोपंत देशमुख यांस पाठवून द्यावें." असा निरोप घेऊन, चोपदार जाऊन, सर्जेराव घाटगे यांस सरकारची आज्ञा सांगून, चिंतोपंत यांस श्रीमंतांकडे घेऊन आला. देशमुख श्रीमंतांस नमस्कार करून वसले. तेव्हां श्रीमंतांनीं देशमुख यांस विचारलें कीं, "आजपासून तुम्हीं आमचे संधानानें वागावें." असें विचारतांच देशमुख यांणीं उत्तर केलें, "जशी आज्ञा होत जाईल तसें चालूं. आज्ञेशिवाय चालणार नाहीं." अशी शपथ चिंतोपंत यांजकडून करून घेतली. आणि रुमाल फडणिशीचा चिंतोपंत यांचे हवालीं केला. श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, "तुम्हीं जाऊं नये. वाड्यांत रहावें. घरीं जाण्याचें काम लागल्यास आज्ञा घेऊन जात जावें." ती गोष्ट चिंतोपंत देशमुख यांणीं कबूल करून ते वाड्यांत राहिले. बाकी मंडळी अवघी कैद झाली, ती कोण कोण? नारोपंत चक्रदेव, २ लक्ष्मणराव चक्रदेव, ३ परशुरामपंत चक्रदेव, ४ शंकराजीपंत चक्रदेव, ५ धोंडोपंत लिमये, ६ चिमणाजी खंडेराव, ७ राघोपंत गडबोले. ८ बजाबा शिरोळकर, अशी किती नांवें लिहावीं? चाळीस असामी कैद करून किल्लोकिल्लीं रवाना केले. तेव्हांपासून चिंतोपंत देशमुख व वैजनाथभट भागवत, कारभार करूं लागले. पुढें सहा चार महिने गेल्यावर बाबा फडके व गोपाळराव मुनशी व मोरोबा दादा फड-णीस चिरंजीवसमवेत व चिनीवाले असे सारे कैद केले.

पुढें बाळाजी कुंजर हे बाजीराव यांजकडून शिंदे यांजकडे बोलण्यास जात असत, सबब बाळाजी कुंजर हे कारभारी उभे केले. बाळाजी कुंजर कारभार करूं लागल्यापासून त्यांणीं अवघे कारखाने थोडे थोडे शाबीत राखले. असें होत असतां यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत पळून गेल्यावर त्यांणीं बंड मोठें केलें. असा सन इहिदे मया तैन व अल्फ [१२०१] शके १७२२ पावेतों कारभार झाला. पुढें इसन्ने मय्या तैनांत [१२०२] शके १७२३ सांत दौलतराव शिंदे हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं सरकारचा निरोप

---

१०. हे वैजनाथभट मामा, मोरनाना दी-क्षित वगैरे मंडळी कारभारांत पडल्यापासून 'तुझ्या कामांत भट पडो' हा आणा प्रचारांत आला काय?

११. बाळाजी कुंजर हा पुरंदरानजीकचे वंगापूर येथील पाटलाचा रामपुत्र. हा नाना पुरंदरे यांचे लष्करांत शिलेदारी करीत असे. पुढें बाजीरावाला शिवनेरीहून बंदीतून काढि-ल्यावर त्याचे पदरीं हा राहिला. पुढें बाजी-रावास [illegible] ठेवून चिमाजी आपास गादी-वर बसविण्याचा बेत झाल्यावर आणि मामा व नाना फडणिसांचे बरोबर जाऊन बाजीरा-वाचा पक्ष त्याजकडून [illegible]. ह्या कामगिरी बद्दल बाजीरावाची कृपा त्यावर होऊन [illegible] कडे हा कारभार सांगितला. प्रां° ८८. कुंजर हा पुरंदऱ्यांचा [illegible] आहे.

घेऊन निघाले ते दरकूच हिंदुस्थानांत चालले. शिंदे यांजकडील वकील लिंबाजी भास्कर पाठीमागें सरकारांत बोलण्यांत राहिले. बाकी झाडून खटलें जराबाजरासुद्धां[12] लष्कर कूच करून दौलतराव शिंदे निघाले. ते दरकूच हिंदुस्थानांत चालले. अजिंठ्याचा घाट उतरून खानदेशांतून बऱ्हाणपुरावर गेले. आठ पंधरा दिवस मुक्काम झाला. नंतर तेथून कूच करून निघाले ते नर्मदा उतरून मंडलेश्वरावरून उज्जनीस जाऊन दाखल झाले.

इकडे वर्तमान [असें झालें] पुण्यामध्यें श्रीमंत असतां झाडून सरंजामी यांचे सरंजाम जप्त करूं लागले. बहुतांचें सरंजाम घेतले. आपा बळवंत यांचा सरंजाम जप्त केला. तसाच फडक्यांचा जप्त केला. रामचंद्र गणेश कानडे यांचाही सरंजाम जप्त केला. तसाच विंचूरवाले यांचा जप्त केला. जुने सरदार बुडविले[13]. शेवटीं माधवराव रास्ते यांजवर शक ठेवून त्यांचाही सरंजाम जप्त केला. माधवरावांस कैद करावयाचें, पण ते अगोदरच पळून[14] गेले. पाठीमागें त्यांच्या वाड्यावर जप्ती पाठविली. तेव्हां दोन मुलें—बळवंतराव रास्ते व शामराव रास्ते—व त्यांचे भाचे बाबा साठे असे धरून आणून वाड्यांत कैदेंत ठेविले. वाड्याची जप्ती झाली. दौलत पुष्कळ सांपडली. मुलूख जप्त केला. स्वदेशीं व खानदेशांत महाल होते ते जप्त केले. कर्नाटकांत महाल होते त्यांचा अंमल बसला नाहीं. पांडवगड व कुंवारी* हे किल्ले हस्तगत झाले नाहींत. बाकी जप्ती दौलतीची केली. वाड्यांत रास्त्यांकडील तीन असामी धरून आणून ठेविले होते. पांच सहा महिने कैदेंत होते. बाहेर निघण्याचा प्रयत्न बहुत केला. त्या वेळीं बळवंतराव रास्ते वाड्यांतून पळून गेले ते नीट कर्नाटकांत अथणी बागलकोट[15] येथें जाऊन त्यांणीं बंड केलें. कुंवारी[16], पांडवगड हे किल्ले सरकारांत आले नाहींत. तसाच नाना फडणिसांचा लोहगड किल्ला सरकारांत आला नाहीं. अशीं बंडें चोहींकडे झालीं. तेव्हां शके १७२३, इसन्ने सब्यातैन पावेतों बहुत गृहस्थ नागविले.

पुढें अमृतराव पेशवे यांचें व श्रीमंतांचें वांकडें येऊन अमृतराव आपले खटल्यासुद्धां पुण्याहून निघाले. ते नगरापावेतों जाऊन भिंगारास मासपक्ष होते. तेथें राहून यशवंतराव होळकर यांस पुण्यास आणावयास बापू खटावकर व दुसरा एक असामी पाठविला. कारण हेंच कीं होळकर यांणीं पुण्यांत येऊन यशोदा बाईचे मांडीवर विनायकराव[17] यांस दत्तक देऊन गादीवर बसवावें. यानिमित्य होळकर यांस कोट रुपये देऊं केले. अशी मसलत

१२. जराबाजरा=चीजवस्त. किरकोळ सामान.

१३. 'मोडिले' भिंवपुरी प्रत.

१४. माधवराव रायगड येथें कैदेंत ठेविला होता. ग्रांट डफ.

* 'तुमवारी' असें एका प्रतींत दिसतें.

१५. 'बाणकोट' असा भिंवपुरी व इंदूर प्रतींचा पाठ.

१६. 'तुमानारी' पाठांतर.

१७. विनायकराव हा अमृतरावाचा पुत्र.

केली. आणि तेथून निघाले ते कोंकणांत भिंवडी वगैरे ठिकाणीं राहून, कुसुरघाटाखालीं येऊन भिंवपुरीस राहिले. ते सात आठ महिने कोंकणांत होते.

इकडे पुण्यामध्यें वर्तमान असें झालें. यशवंतराव होळकर हिंदुस्थानांत जाऊन त्यांनीं बंड केलें. लाख दोन लाख फौज जमा केली. शिंद्यांचा मुलूख मारूं लागले. सबब यशवंतराव होळकर यांचा धाकटा भाऊ विठोजी होळकर याणें स्वदेशीं बंड केलें. त्याजवर सरकारांतून फौज रवाना झाली. ती फौज जाऊन, बंडाचें पारिपत्य करून, विठोजी होळकर यास धरून, पुण्यांत आणून, कैद करून ठेविलें. शके १७२४ सन्नास मय्यातैन या सालीं विठोजीस हत्तीचे पायांखालीं बांधून मारिलें. येवढी गोष्ट श्रीमंतांनीं मोठी अनुचित केली. ही गोष्ट बाळाजी कुंजर यांचे अनुमतानें झाली. हें वर्तमान हिंदुस्थानांत यशवंतरावास लागतांच होळकर यांचे मनांत रावसाहेब यांचें म्हणणें सिद्धिस न्यावयाचें होतेंच. दुसरें कारण विठोजीस मारिलें हें. याकरितां त्यांच्या ढाला पुण्याकडे फिरल्या.

ही वातमी सरकारची आली. यशवंतराव पुण्यास येतात म्हणून शिंद्यांचे वकिलांस बाजीराव साहेब यांणीं सांगितलें कीं, "शिंद्यांस देशीं येण्याविषयीं लिहून पाठवावें." त्याजवरून त्यांणीं शिंद्यांस लिहून पाठविल्यावर चार पलटणें सरंजामसुद्धां पुण्याचे रखवालीस आणविलीं. इतक्यांत शिंदे उज्जनीपलीकडे जातात तों यशवंतराव होळकर यांची फौज तिकडून येत होती. त्या समयीं शिंदे यांचा गांठ पडून लढाई मोठी मातबर झाली. त्यांत शिंदे जेरीस आले.

नंतर यशवंतराव पुण्यास यावयास निघाले. ही वातमी सरकारची येतांच लढाईची तयारी करूं लागले. त्यासमयीं बाळाजी कुंजर दिवाणगिरीचे कारभारी व फुलशी कारभारी चिंतोपंत देशमुख. असा कारभार होत असे. नित्य उठून दरबार फौजेचा. बारे मानकरी व हुजुरातीचे लोक यांस नित्य उठून बलावणीं वाड्यांतील येऊन वाड्यांत दरबार होऊं लागला. तेव्हां सरकारचे मनोधारणास्तव अवघ्यांनीं दकार भरला. परंतु पैका कोणास खर्चास नाहीं. चार वर्षे हिशेबही नाहीं. असें पाहून मालोजीराजे घोरपडे यांणीं सरकारांत विनंती केली कीं, "यशवंतराव होळकर पुण्यावर चालून येतो याचा अर्थ काय? आम्ही म्हणजे याला भिऊन राहूं असें नाहीं. परंतु सरंजाम सान्यांचे सरदारांचे, कोणास पैसा खर्चास नाहीं, अशी दशा आली आहे. त्याची तजवीज सरकारांतून झाली, म्हणजे लढाईस कोणी मागें हटतो असें नाहीं." असा रोज मसलती होऊं लागल्या. तेव्हां यशवंतराव उज्जनीचे अलीकडे इंदूरपावेतों येऊन ठेपला. पुण्यांत जुन्या फौजेची अशी बोलणीं पडलीं. परंतु श्रीमंत बाबासाहेब यांस जुने लोकांचा विश्वास नाहीं म्हणून

१८. म्हणजे अमृतराव याणें.

१९. ही उज्जनीची लढाई. येथें यशवंतरावानें मोठा पराक्रम केला.

२०. फौजेचा=फौजेबद्दल.

नवे लोक ठेविले. जमादुलीखां पठाण चांदेरस्तापूरकर हा येऊन सरकारास भेटला. तेव्हां त्यास चार हजार स्वार ठेवण्याची आज्ञा झाली. त्या समयीं पठाण यांचें बोलणें सरकारांत पडलें कीं, "फौज ठेवावयाची परंतु या फौजेबद्दल मला खर्चास नेमून द्यावें." असें बोलणें सरकारांत पडतांच तें बोलणें सरकारांनीं जमेस धरून त्याजला बारा लक्षांचे महाल गंगथडी वगैरेच्या सनदा करून दिल्या. दुसरे धोंडो गोविंद गडबोले यांस तीन हजार नवे स्वार ठेवण्यास सांगितलें. त्यांणींही तीन हजार स्वार नवे ठेविले. आणखी जवळचे मंडळीपैकीं बाळाजीपंत पटवर्धन वगैरे यांस स्वार ठेवण्यास सांगितलें. असा दहा हजार स्वारांचा भरणा झाला. जुने फौजेपैकीं पागे व एकांडे शिलेदार यांची बेरीज घेतली. असा भरणा जुने सरंजामीसुद्धां चाळीस हजार फौजेचा झाला. अशी श्रावण मासची तयारी होत चालली. शिंदे यांजकडील चार पलटणेंही सरंजामसुद्धां येऊन पुण्यांत दाखल झालीं. फौजेची बक्षीगिरी नाना पुरंदरे यांजकडे सांगून जरीपटका हवालीं केला.

अशी तयारी होत असतां यशवंतराव होळकर भरपावसांत, फौजेसुद्धां नर्मदा उतरून आलीकडे आले. अशी बातमी सरकारची येऊन पोहोंचली. होळकरांकडील वकिलांनीं हा मजकूर सरकारांत समजाविला. त्याजवरून मोठी तयारी लढाईची होऊन पानशे यांस तोफखान्याची तयारी करण्याची आज्ञा झाली. सरंजामाची तयारी होत आहे तों यशवंतराव होळकर येऊन खानदेशांत दाखल झाले. मोठा दंगा फौजेचा, जेथें मुक्काम होईल तेथें दहा वीस कोस मुलूख वैराण होऊं लागला[21]. तेव्हां पाराजीपंत वकील हे होळकरांचे बोलण्यांत पडले. सरकारांत बोलणीं बोलून सरकारचा निरोप घेऊन होळकर यांजकडे निघून गेले. तेथें यशवंतराव यांची भेट झाल्यानंतर श्रीमंतांचीं बोलणीं झालीं होतीं तीं सारीं यशवंतराव यांस समजाविलीं. त्या समयीं यशवंतराव होळकर यांणीं तो मजकूर ऐकून घेऊन त्यांणीं आपल्या बोलण्याची याद चवदा कलमांची करून दिली. त्यांत हांशील कीं, "खंडेराव[22] होळकर यांस आमचे स्वाधीन करावें; त्यांचे नांवें सरदारीचीं वस्त्रें द्यावीं; बाळाजी कुंजर यास आमचे स्वाधीन करावें; पुढें शिंदे यांशीं मल्हारराव होळकर [यांस] मारण्याचा दावा आम्ही समजून घेऊं, त्यांत सरकारांनीं कोणतीही गोष्ट बोलूं नये." अशा प्रकारच्या बोलण्याची याद करून दिली व "याप्रमाणें सरकार कबूल करीत असल्यास मग आम्ही सरकाराशीं वांकडे नाहीं." असा मजकूर पाराजीपंत यांजपाशीं सांगून त्यांस श्रीमंतांकडे होळकर यांणीं रवाना केलें. ते पुण्यास येऊन पोहोंचतात तों पाठीमागून यशवंतराव

---

२१. होळकराकडील फत्तेसिंग माने व दुसरा अमीरखान यांनीं सर्व मुलूख लुटून फस्त केला.

२२. खंडेराव—हा पर्वतीखालीं झालेल्या दंग्यांत मयत झालेल्या मल्हारराव होळकराचा पुत्र. (मागें पृष्ठ १६९ पहा.) हा वयानें अगदीं लहान होता. होळकर घराण्यांतील काशीरावाखेरीज औरस वारस हाच होता. तो बाजीरावाच्या कबजांत होता.

इकडे बाजीराव साहेब सुवर्णदुर्गाहून निघाले ते जळमार्गानें वसईस येऊन दाखल झाले. त्या समयीं खंडेराव निळकंठ रास्ते यांजकडे वसई सरसुभा होता. त्यामुळें श्रीमंत येऊन तेथें राहिले. खंडेराव यांणीं सरकारची तरतूद चांगली राखिली. पुढें इंग्रजांशीं राजकारण करून मसलत केली. "तुम्हीं आम्हांस सामील होऊन आमचे राज्यांतील बंड बखेडे मोडून राज्य सुरळीत चालू करून द्यावें, म्हणजे तुम्हांस आम्ही आपले राज्यांतील चार आणे आमचे वडील दादासाहेब यांणीं तुम्हांस देऊं केले ते तुम्हांस देऊं, व आणखी दोन आणे नवे तुम्हांस कबूल करितों. परंतु शिंदे, होळकर यांचें पारिपत्य आमच्या मनाजोगें करून दिलें पाहिजे. आम्ही तुम्हांशीं करार केला आहे त्याप्रमाणें करूं. यांत अंतर पडावयाचें नाहीं." अशी मसलत सिद्ध होण्यास दीड मास लागला. तेव्हां त्या बोलण्यास कर्नेल कैंलकुश साहेब व वेंसली साहेब हे दोघे मुख्य होते त्यांनीं रुकार दिला. गोट कबूल करून पलटणांची व दारूगोळ्याची तयारी करून पंचवीस तीस पलटणें घेऊन निघाले.

ही बातमी पुण्यास होतीच त्या समयीं यशवंतराव होळकर याणें अमृतराव पेशवे यांस ऐवजाची तसदी लाविली. निकड बहुत केली तेव्हां अमृतराव यांणीं शहरांत पट्टी करून लुटायाचा आरंभ केला. त्या समयीं यशवंतराव होळकर [याणें] शैहाजतखां पठाण यांस त्याच्या रिसाल्यासुद्धां वीस हजार स्वारांनिशीं अमृतराव यांजपाशीं ठेविलें आणि आपण कूच करून निघाले. शहाजतखां पठाण यांस यशवंतराव यांचा हुकूम झाला कीं, "अमृतराव यांजपासून कोट रुपये घेऊन मग त्यांस सोडावें." असें सांगून यशवंतराव यांनीं आपल्या फौजेचा तळ डाळिला. शहरांत मोठी लुटालूट मांडिली. एक कोटीच्या ठिकाणीं सात कोटीची दौलत सांपडली. इंग्रज घाट चढूं लागला ही बातमी पुण्यास जातांच शाहून फौज तेथून कूच करून निघाली. अमृतराव नासिक येथें जाऊन नासिक लुटलें. त्याचें वर्णन काय करावें ? अशी दौलत जमा करून अमृतराव निघाले.

इकडे श्रीमंत वसईस होते तेथें सदाशिव माणकेश्वर हैदराबादेस गेले होते तेही येऊन पोहोंचले. इंग्रज घाट चढून वरतां आला. पूर्वी बाळोजी कुंजर हे शिंद्यांच्या लष्करांत शिंदे यांस आणावयास गेले होते. तो मजकूर दौलतराव शिंदे यांणीं ऐकून ते उज्जनीपासून माघारे फिरले. बऱ्हाणपुरावरून खानदेशांत घाट चढून वरतां आले. त्याच्या पूर्वी होळकरांचे फौजेचा वरोळा चोहोंकडे झाला. त्या समयां रघोजी राजे भोंसलेही फौजेसुद्धां नागपुराहून निघाले. ते फिरत फिरत शिंदे यांजकडे येऊन मिळाले. त्याच्यापूर्वी यशवंतराव होळकर पुण्याहून कूच करून निघाले ते मोंगलाईतून औरंगाबादेवर येऊन, [illegible]

२७. कर्नेल कळकुश=कर्नेल क्लोज. हा या वेळीं पुण्यास रेसिडेंट होता. वसली=जनरल् वेल्सली.

२८. हा वसईचा तह. १८०२.

२९. 'ढासीरखान' [illegible]

३०. वरोळा=[illegible] (?) '[illegible]' [illegible] पुरी [illegible] '[illegible]' [illegible]

करून, नवाब यांजकडील सुभा शहरांत होता त्याच्यापासून शहरचा खंड एक[31] लाख रुपये घेऊन, तेथून कूच करून, खानदेशांत उतरून, नंदुरबार, सुलतानपूर यांजवरून सिंदे-व्यांस[32] [?] मुक्काम करून सिंदेव्याचा किल्ला काशीराव होळकर यांजकडे होता तो लढाई करून किल्ला घेऊन आपला अंमल बसविला. त्याच्या पुढें सिंदेवें [?] अजिंठा घाट उतरून नेमाडांत यशवंतराव फौजेसुद्धां गेले. त्या समयीं काशीराव होळकर तेथें होते त्यांचा मोड झाला. तेवेळेस काशीराव यास धरून, कैद करून, बापू होळकरसुद्धां पायांत बिड्या ठोकून, सिंदेव्याचे किल्ल्यांत कैदेंत ठेविलें. त्यांचा काळ तेथेंच झाला. यशवंतराव महेश्वरावर दाखल झाले.

इकडे पुणें लुटून, नासिक लुटून, अमृतराव पेशवे यांणींही हिंदुस्थानचा रस्ता धरिला. पुण्यांत असतां कैदेंतील मंडळी सोडली होती त्यांपैकीं नारोपंत चक्रदेवखेरीज बाकी मंडळी झाडून अमृतराव यांचे समागमें गेली. त्यांतून बाबा फडके फुटून चालले ते शिंद्यांकडे गेले. असा मजकूर झाला.

इंग्रज घाट चढून, पुण्यावर येऊन, लागलेच सरंजामसुद्धां कर्नेल साहेब व वसली साहेब नगरावर गेले. नगरचा किल्ला शिंदे यांजकडे होता तो इंग्रज याणें फिरून घेऊन, किल्ल्यांत ठाणें आपलें बसवून, पुढें इंग्रज चालले. ते लागलेच गंगा उतरून औरंगाबाद प्रांतीं आले. तेव्हां शिंदे दौलतराव खुद्द हिंदुस्थानांतून माघारे पुण्यास यावयाच्या उद्देशें येत होते, त्यांजला इंग्रज आल्याची बातमी लागली. सबब त्यांचा मुक्काम भोली[33] नदीवर झाला. त्या वेळेस शिंद्यांचा सरंजाम मोठा पोक्त कट्टा होता. इंग्रजही त्या रोखानें चालला. त्या समयीं रघूजी राजे भोंसले नागपूरवाले हेही शिंद्यास मिळाले होते. बाबा फडके तेथें जाऊन मिळाले. असा जमाव तेथें झाला असतां इकडून वसली साहेब व कर्नेल साहेबही शिंद्यांचे तोंडावर चालून आले. तेथें लढाईचें तोंड झालें. बारल्यांच्या[34] मुक्कामीं शिंद्यांचें व इंग्रजांचें [तोंड] लागलें. त्या वेळेस इंग्रजांपाशीं पलटणें तीस होतीं. शिंद्यांचे चार कंपू लढत असतां मोठी कट्टी लढाई होऊं लागली. दोहींकडील आगीचा मार तोफेवर तोफ चालूं लागली. त्या समयीं शिंद्यांकडील सिंगरूप[35] यांचीं पलटणें व जय-कंपू यांणीं मोठी गर्दी केली. अशी लढाई मोठी झाली. तेव्हां सात आठ हजार माणूस त्या लढाईंत

---

३१. 'अकरा लाख' इंदूर प्रत 'बारा लाख' भिंवपुरी प्रत.

३२. 'शिंदे पुण्यास मुक्काम करून' असा एका प्रतीचा पाठ आहे. शिंदे-व्याचा=सेंदव्याचा.

३३. भोलानदी [!] 'भोलारदनावर' इंदूर व भिंवपुरी प्रतींचा पाठ.

३४. 'बादरच्या बारल्याच्या' इंदूर प्रत. 'मौजे करदनच्या' भिंवपुरी प्रत. 'बोकरदन' ग्रांट डफ. ही आसईची लढाई.

३५. एकदां 'शिंगरूखां' व एकदां 'सिंगरूप' असा हा सरदार कोण होता तें समजत नाहीं. ह्या लढाई पूर्वीं सर्व इंग्रजी लोक शिंद्यांच्या लष्करांतून निघून गेले होते.

पडलें. इंग्रजांचीं सात आठ पलटणें शिल्लक राहिलीं. त्या वेळेस साहेब लोक उभयतां तोंडांत बोटें घालून आश्चर्य करूं लागले. साहेब लोक म्हणतात "दौलतरायासारखा कोणी [शिपाई] पाहिला नाहीं. पुढें या लढाईंत तरणोपाय होतो असें दिसत नाहीं." अशी मसलत मनांत आणून रघोजी राजे भोंसले यांजकडे सूत्र लावून फितूर केलें. त्या समयीं रघोजी भोंसले यांणीं दौलतराव शिंदे यांस सांगितलें कीं, "आतां इंग्रज थोडा राहिला. त्याची कथा काय आहे? आपण लुटून घेऊं" अशी मसलत करून दौलतराव शिंदे चाळीस हजार स्वारांनिशीं निघाले. समागमें रघोजी भोंसले चालले. त्या वेळेस शिंद्यांकडील कंपू याणें व सिंगरूपचे पलटणचे सरदार यांणीं दौलतराव शिंदे यांस विनंती केली कीं, "आपण घोडे आमचे लढाईमध्यें घालूं नये. इंग्रजांचा हिशेब काय? इंग्रज सारा मोडून टाकितों. आपण आमचे पाठीवर उभे राहून लढाईचा तमाशा पहावा. हें न ऐकतां आपण घोडे मध्यें घातले तर आमची तोफ मना होऊन माघारे फिरूं. असें झालें असतां इंग्रजांचीं चार पांच पलटणें राहिलीं आहेत तितकींच तुम्हांस पुरतील. तितक्या पलटणांनीं तुम्हांशीं लढाई घेऊन, तुमची दाणादाण करतील." इतका मजकूर कंपूवाले यांणीं सांगितला असतां तो न ऐकतां दौलतराव शिंदे यांणीं घोडे पुढें घातले. त्या समयीं शिंदे यांजकडील कंपूंनीं तोफा माघाऱ्या ओढिल्या, हें पाहून इंग्रजांची तोफ सुरू झाली. त्या समयीं इंग्रजांची व शिंद्यांची लढाई मोठी झाली. त्या लढाईंत शिंदे यांचा मोड झाला. इंग्रज पाठीमागें लागला. त्या समयीं शिंद्यांची खराबी मोठी झाली. दौलतराव शिंदे यांनीं इंग्रजांशीं तह केला. तेथें तह होऊन दौलतराव शिंदे लष्कर संभाळून कंपूसुद्धां माघारे फिरले. ते नर्मदा उतरून नेमाडांतून माळव्यांत गेले. जाते समयीं होळकर यांजकडील इंदूर शिंद्यांनीं लुटलें. तें वर्तमान यशवंतरायास समजतांच दोन लाख फौजेनिशीं जाऊन उज्जनीस लागले. ते वेळेस उज्जनी यशवंतरावानें लुटली. हा मजकूर दौलतरायास समजतांच दौलतराव शिंदे जाऊन उज्जनीस पोहोंचले. त्या समयीं शिंदे होळकर यांची लढाई झाली. त्या लढाईंत दौलतराव शिंदे यांणीं आपला कमजोर पाहून लागलाच यशवंतरायाशीं समेट केला. आणि उभयतांच्या भेटी झाल्या. दौलतराव शिंदे आपण होऊन भेटावयास गेले. तेव्हां यशवंतरायांनीं दौलतरावास बोलून दाखविलें कीं, "आतां तुम्ही होऊन भेटावयास आलां आतां तुमचें काय करावयाचें? एरवीं मल्हाररायाचा सूड घ्यावा असा हेतू फार होता. परंतु तुम्ही होऊन भेटावयास आलां, आतां ही गोष्ट मला करवत नाहीं. बरें, जें झालें तें माघारें येत नाहीं." असें बोललें. शिंदे होळकर यांचा स्नेह होऊन परस्परें मेजवान्या होऊन, पोषाख वगैरे एकमेकांस देऊन, तह झाला.

३६. 'फितूर करून' कल्याण प्रत. 'फितुरानें घेऊन' शिवपुरी प्रत. यास इंग्रजी ग्रंथाचा आधार नाहीं.

३७. ह्या भेटी भरतपूरच्या वेढा उठल्यानंतर झाल्या १८०५.

इतका मजकूर होत असतां इंग्रज कर्नल साहेब व बसलीसाहेब यांणीं सहा पलटणें तयार करून यशवंतरायावर चाल केली त्या समयीं दौलतराव शिंदे होळकराचा निरोप घेऊन पुढें चालते झाले. ते नीट ग्वालेरीस जाऊन छावणी करून राहिले. इकडे इंग्रजांशीं व यशवंतरायाशीं लढाई मोठी कटी झाली. इंग्रज जेरीस आले. त्या वेळेस इंग्रजांनीं आणखी सरंजाम तयार करून दुसरी लढाई यशवंतराव यांशीं घेतली. त्या लढाईंत होळकर हटले नाहींत. अशा चार पांच लढाया होळकराशीं व इंग्रजांशीं झाल्या. अशा लढाया घेत घेत सारें हिंदुस्थान फिरले. शेवटीं यशवंतरायाचा मोड झाला. त्या समयीं होळकर यांनीं पळ काढिला. ते पळत पळत चालले. पाठीमागें इंग्रज लागला आहे. असें पळतां पळतां सैत्रंज नदीचे कांठीं आले. त्या समयीं नदी दुथडी भरून चालली आहे. त्या वेळेस होळकर यांस मोठें संकट प्राप्त झालें. पाठीमागें इंग्रजांचा सरंजाम पोक्त आहे. अशा अडचणीमध्यें होळकर पडले असतां त्यांणीं ईश्वरास स्मरून नदींत आपला हत्ती लोटला. तेव्हां त्यांच्या मागें दोन लाख फौजेस नदीनें वाट दिली. झाडून लष्कर पार झालें. नदी तर भरून चालली आहे! तों आलीकडील कांठीं इंग्रज सरंजामासुद्धां येऊन पहातात तों नदी भरून चालली आहे. त्या समयीं साहेब लोक यांणीं मोठें आश्चर्य मानून तोंडांत बोटें घातलीं. आणि म्हणतात, "ईश्वर ज्यास रक्षितो त्यास आपण काय करावें?" असें म्हणून शिकाचे विद्यमानें होळकरांचा व इंग्रजांचा तह झाला. नंतर परस्परें बोलणीं होऊन यशवंराव होळकर आलीकडे आले आणि रामपुरावर त्यांची छावणी झाली.

नंतर इंग्रज नागपुराकडे आले. तेथें रघूजी राजे भोंसले यांशीं लढाई मोठी मातबर झाली. त्या वेळेस इंग्रज यांणीं भोंसल्याकडील गाविलगड किल्ला घेतला. त्या किल्ल्यावर बहुत द्रव्य इंग्रज यांस सांपडलें. नंतर भोंसले यांणीं इंग्रजांशीं तह केला त्या समयीं किल्ला माघारा दिला. असें होऊन इंग्रजानें लष्कर माघारें फिरलें. इतका मजकूर इकडे झाला.

इकडे बाजीराव साहेब पेशवे वसईस गेले होते ते शके १७२५ चे वैशाख मासीं पुण्यास सन आर्बा मयातैनांत येऊन दाखल झाले. पहातात तों पुणें शहर सारें उद्वस्त झालें. होळकर यांणीं शहरची व्यवस्था चांगली ठेविली नाहीं. व सरकारी दौलत, हत्ती, घोडे वगैरे व तोफा आणखी जिन्नस शेलका होता तो तितका यशवंतराव होळकर घेऊन गेला. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर बंदोबस्त शहरचा वगैरे करून वाड्यांत राहिले. श्रीमंत पुण्यास आल्यावर शहरची मंडळी, उदमी व सावकार व गृहस्थ व मुत्सद्दी व भिक्षुक वगैरे झाडून सरदार असे सर्व पुण्यांत येऊन दाखल झाले. सरकारच्या बावन्न पागा होत्या,

---

३८. सत्रंज=सतलज.

३९. तह सर जॉर्ज बार्लो यांणीं केला. होळकराचा पिच्छा पुरवून त्यास जेरीस ज्याणें आणिलें तो जनरल लेक होय. 'बसली' नव्हे.

त्यांपैकीं सहाशे घोडे सरकारांत पागे यांणीं दाखल केले. बाकी पागा बरबाद झाल्या. अशी व्यवस्था सारे दौलतीची झाली.

इंग्रज होळकराच्या मुलखांतून माघारे दक्षिणेंत आले. त्यांणीं घोडनदीं येथें दोन छावण्या केल्या. परंतु इंग्रजांस होळकराची दहशत मोठी बसली त्यामुळें इंग्रजांस स्वस्थ वाटत नाहीं. असें होत असतां इंग्रज याणें होळकरावर प्रयोग करून यशवंतरावास वेड लाविलें. त्या वेडांत यशवंतराव अगदीं बेफाम झाले. असे दोन तीन वर्षेपर्यंत रामपुऱ्याचे छावणींत यशवंतराव होळकर वेड लागून पडले होते. शेवटीं होळकर त्या वेडांत मृत्यू पावले. मल्हारराव होळकर, यांचे चिरंजीव खंडेराव होळकर. तो यशवंतराव फौजेसुद्धां फिरत असतां तेव्हां तो खंडेराव मृत्यू पावला होता. दौलतीचा खावंद वारस होता. पुढें यशवंतराव यांचा वंश चालला. यशवंतराव हे औरस नव्हत. तुकोजी होळकर यांचे नाटकशाळेचे पुत्र. याप्रमाणें मजकूर होळकरांचा झाला. पुढें सरदारीचीं वस्त्रें श्रीमंत यांणीं दिलीं नाहींत.

इंग्रज यांणीं श्रीमंतांस दोन चार वेळां उपदेश केला. आम्ही "तुमचें राज्य घ्यावयास आलों आहों तर तुम्ही ५०।६० हजार फौज पुणें मुक्कामीं आपलेजवळ बाळगावी, म्हणजे तुमचें राज्य काईम राहून आमचा रोजगार चालेल." असा [४३]हितोपदेश कर्नल साहेब वसली साहेब यांणीं केला असतां ती गोष्ट श्रीमंतांच्या ध्यानांत न येतां आपल्या पदरचीं माणसें सरदार मोडीत चालले. मुलखांतील किल्ले, कोट वगैरे यांचे दारें तोडिले. अवघे मामले मक्त्यानें लाविले. रयतेची दाद नाहीं. अशी व्यवस्था राज्य करण्याची झाली. नंतर कर्नल वसली साहेब यांची बदली झाली. त्या बदलीवर दुसरे साहेब लोक आले. ते दिवसें दिवस राज्य व्यापीत चालले. अली बहादर याणें कोट रुपयांचा मुलुख नवा सोडवून त्या मुलखाचें राज्य ते करीत असतां त्या मुलखाच्या रानदा बाजीराव साहेब यांनीं इंग्रजांस करून दिल्या. तेव्हां तें संस्थान इंग्रजांनीं घेतलें. अमृतराव साहेब हे हिंदुस्थानांत गेले त्या समयीं त्याजला इंग्रज खर्चायास देऊं लागले. त्यांचे खर्चांत गुजराथचे महाल श्रीमंतांपासून १४ महालांपैकीं सात महाल नेमून घेतले. असें राज्य निर्बळपणाचें बाजीरावसाहेब यांनीं केलें. सारा हुकुम इंग्रजांचा चालू जाहला. श्रीमंतांस कोठें स्वारीस जाणें झाल्यास इंग्रजांचा हुकुम होईल तेव्हां कोठें बाहेर कोपरगांव व नासिक, गुहागर व पंढरपूर येथें जावें. असा इंग्रजांचा हुकूम चालता झाला. पुण्यामध्यें राज्याचा कारभार चिंतो[illegible]

---

४०. बरबाद=खराब, रिकाम्या.

४१. यशवंतरावास वेड लाविलें—कोणतेही गोष्टीचें कारण नीटपणें समजलें नाहीं म्हणजे ती कांहीं तरी अमानुष प्रकारानें घडून आली असें म्हणण्याचा साधारण पुरुषांच्या मतिवादांचें हें एक उदाहरण होय. मागें पृष्ठ १५० पहा.

४२. नाटकशाळा=वेश्या, रांड.

४३. या हितोपदेशास इंग्रजी ग्रंथांचा आधार नाहीं.

देशमुख करीत होते. कारभार मिळून महाल सांगावयाच्या घालमेली करावयाच्या मसलती. कारभार सदाशिव माणकेश्वर करीत होते. इंग्रज यांजकडून सरकारांत बोलण्यास खुर्शेरशी शेट मोदी हे होते. असा कारभार होत असतां दोन चार बदल्या साहेब लोक यांच्या झाल्या. शेवटली बदली झाली तेव्हां अलपिष्टण साहेब त्या कामावर आले. त्यांजकडे बोलण्यास नेहमीं जाण्या येण्यास चिमणाजी नारायण व रामचंद्र भिकाजी करंदीकर हे दोन शामील ठेविले. हुजऱ्यांमध्यें लिंबकजी डेंगळे यांस बेटांत जावयास बोलण्याची सरकारची आज्ञा जाहली. तेही जाऊं लागले.

असा कारभार करीत असतां अलपिष्टण साहेब आल्यावर राज्याची चौकशी व कागदपत्र पहावयास फारच बारीक पाहूं लागले. त्या समयीं चिंतोपंत देशमुख यांस मजकूर समजाविण्याची व बेटांत जाऊन कागदपत्र दाखविण्याची आज्ञा जाहली. त्याप्रमाणें जाऊन मजकूर समजावूं लागले. असा आपला[४५] हुकूम चालूं लागला, या समयीं गंगाधर शास्त्री पटवर्धन हे बडोद्यास इंग्रजांकडून गायकवाड यांचे राज्यांत होते, त्यांणीं गायकवाडाचे राज्याचा बंदोबस्त करून इंग्रजांस काय मुलूख द्यावयाचा तो देऊन, गायकवाडाचा व इंग्रजांचा तह करून, बंदोबस्त केला; तसा पेशवे यांचे राज्याचा बंदोबस्त करावा या उद्देशें शास्त्री पटवर्धन पुण्यास आले. पुण्यांत श्रीमंतांच्या भेटी होऊन राज्य प्रकरणीं बोलणीं बहुत जाहलीं परंतु तें कांहीं श्रीमंतांचे खात्रीस न येई. या प्रभूला कोणाचा विश्वास नाहीं व वचनाची खंबीरता[४६] नाहीं. वसईहून आल्यावर असा कारभार सारा जाहला. इंग्रेज यांनीं पेशवे यांचें वजन ओळखून ठेविलें त्यामुळें ते जसें म्हणत गेले तसें त्यांचें ऐकून हेही तसेच वर्तूं लागले. जेथपावेतों मोदी शेटजी कारभार वकिलीचे बोलण्यांत होते तेथपर्यंत त्यांनीं दोन्हीं पारडीं समान राखिलीं होतीं. इकडची जरब तिकडे व तिकडची जरब इकडे अशी ठेवून काम चालविलें होतें. परंतु अलपिष्टन साहेब वकिलीचे कामावर आले त्या दिवसापासून मोदी यांचें तेज कमी पडत चाललें. अलपिष्टपण शाहणा उत्कृष्ठ, त्याच्या शहाणपणापुढें मोदी वगैरे कोणाचें शहाणपण चाललें नाहीं. गंगाधर शास्त्री पुण्यांत आल्यावर सारा मजकूर मोदी यांचा उघडा पडला. त्या समयीं मोदी कैद करावा अशी मसलत केली. तेव्हां हा सारा मजकूर मोदी यांस समजला. नंतर मोदी यानें श्रीमंतांस सांगितलें "मला इंग्रजांकडे पाठवूं नये. त्यांचें मागणें तुम्हांकडे आलें असतां आपण त्यांस सांगावें कीं, 'आमचे मामले

४४. हा पारसी होता. पारसी लोक मराठ्यांच्या अमलांत इतके दिवस असतां त्यांच्या सर्व इतिहासांत पारसी लोकांच्या नांवाचा उल्लेख ह्या मोदीच्या संबंधानेंच काय तो एकदां आलेला दृष्टीस पडतो.

४५. आपला—इंग्रजांचा. ह्या सर्वनामाचा संबंध पुढें आहे.

४६. 'खरेपणा' इंदूर प्रत.

मोदीकडे आहेत त्यांचा हिशेब आम्ही समजून घेऊन आमचा हिशेबाचा उलगडा झाला म्हणजे मोदीस तुमचे हवालीं करूं.' अशी तुम्हीं गोष्ट सांगून मास पक्ष लोटावा तों या साहेबाची बदली विलायतेहून करून आणवितों. दुसरा साहेब या कामावर आला म्हणजे पहिल्याप्रमाणेंच चालेल." असा मोदी यानें घाट घातला असतां तसें बोलणें जेरबंचें श्रीमंतांच्यांनीं सांगवेना. व यांचें अवसान रगडून बोलावयाचें नाहीं असें समजून, मोदी यांनीं दुसरे दिवशीं हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

तेव्हांपासून पुढें गंगाधर शास्त्री बोलण्यांत पडले. परंतु बाजीराव साहेब यांचा मानस गंगाधर शास्त्री या कामांत नसावे. असा मनांत हेतू परंतु बोलून दाखवितां येत नाहीं. कारण श्रीमंतांमध्यें तितकी हिंमत नाहीं. असें असून पंढरीस आषाढी एकादशीस स्वारी जाण्याचा बेत झाला, त्या समयीं पटवर्धन शास्त्री यांस श्रीमंतांनीं सांगितलें कीं, "तुम्ही स्वारीबरोबर चलावें." त्यासमयीं शास्त्री जात नव्हते. परंतु श्रीमंतांचा मोठा आग्रह पाहून येतों म्हणून बोलले आणि आषाढीचे यात्रेला स्वारी समागमें गेले. पंढरपुरास पोहोंचल्यानंतर आषाढी एकादशी झाल्यावर श्रीमंतांचा मुक्काम तेथें आठ चार दिवस होता. तेव्हां रात्रीचे ठिकाणीं देवास स्वारी गेली त्या समयीं गंगाधर शास्त्री समागमें होते. देवदर्शन होऊन प्रदक्षणा घालावयास गेले. यात्रेची दाटी, रात्रीचा समय, त्या गर्दीत गंगाधर शास्त्री यांजवर मारेकरी जाऊन प्रदक्षणेच्या वाटेंत अगोदर मशाली गर्दांमध्यें विझविल्यानंतर शास्त्रीबोवा यांजवर वार केले. ते लागलेच ठार जाहले. जेव्हां मोठा गलबला झाला त्या समयीं शास्त्री यांजकडील लोक, माणसें व कारकून वगैरे मशाली लावून धांवले. तसेच सरकारी लोकही धांवले. पहातात तों गंगाधर शास्त्री ठार झाले. असा मजकूर पंढरपुरास झाला. ती बातमी पुण्यांत इंग्रजांस तिसरे दिवशीं लागली. गंगाधर शास्त्री यांसाठीं इंग्रज यांची मर्जी फार जात राहिली.

पुढें श्रीमंतांची स्वारी पुण्यांत आल्यावर इंग्रज त्या शोधांत होते. त्यांनीं गुप्त मारल्याचा शाबीत केला. तो त्रिंबकजी डेंगळे यांनीं मारिलें असा निश्चय झाल्यावर इंग्रजांनीं बोलणें श्रीमंतांस लागलें कीं, "त्रिंबकजीस आमचे स्वाधीन करावा." असें बोलणें आठ चार दिवस लागलें असतां इंग्रजांची निकड श्रीमंतांस लागली व अटकही बसली. त्या समयीं त्रिंबकजीस इंग्रजांचे हवालीं केला. त्यांनीं लागलेंच तेथून काढून ठाण्याच्या किल्ल्यांत त्रिंबकजीस पोहोंचविला. पहारे मोठे कडेबिकडेचे ठेविले. तेव्हांपासून इंग्रज यांचें व श्रीमंतांची परस्परें मनामध्यें दहल येऊन वांकडें पडलें. नंतर इंग्रज त्यापेक्षां [illegible] आपला सरंजाम मिळवूं लागले. त्रिंबकजी कैदेंत पडल्यावर त्रिंबकजी सात आठ महिने कैदेंत

---

४७. 'जबरीनें' किंवा 'जहरीनें' पु. म. । ४८. शब्द ? शिवुक ?

होता. इकडे पुण्यामध्यें दोहोचोहों दिवशीं देशमुख यांस श्रीमंतांची आज्ञा झाली, "तुम्हीं बेटांत जाऊन मजकूर राज्यप्रकरणीं अलपिष्टन साहेबांस समजावीत जावा."

असा पाठ इकडे चालला असतां त्रिंबकजी डेंगळे साष्टीच्या किल्ल्यांत कैदेंत असतां तेथें त्यांनीं फितूर करून इंग्रजांकडील पहारे होते त्यांसुद्धां[४९] किल्ल्यांतून पळाला तो खाडी उतरून आलीकडे आला. तो देशांत येऊन त्यानें बंड केलें. कोंकणपट्टी लुटूं लागले. पेंढारी म्हणून बाहेर आवाई, परंतु सारें बंड त्रिंबकजी डेंगळे याचें. त्यास खर्चास पैका श्रीमंतांकडून पोंचूं लागला, अशी शाविती इंग्रज यानें श्रीमंतांकडे लाविली. व त्रिंबकजीचें बंड मोडण्याविषयीं कंपनी सरकारचीं पलटणें फिरूं लागलीं. इतक्यांत शके १७३८ फाल्गुन शुद्ध चतुर्दशी त्यादिवशीं चिंतोपंत देशमुख यांस नवज्वराची भावना होऊन देवाज्ञा झाली.

देशमुख मृत्यू पावल्यावर इंग्रजांचा व सरकारचा विघाड झाला. शके १७३९ चे वैशाखांत इंग्रजांचा वेढा शहराभोंवता बसला. त्यांनीं बोलणें सरकारांत लाविलें कीं, "आमचा पूर्वींचा करार ६ आणे आपले राज्यांत मुलूख देण्याचा, तो मुलूख आमचा आम्हांस द्यावा. नाहीं तर लढाईस उभें रहावें." असें म्हणून घेरा शहराभोंवता बसवून तोफा शहरावर फिरविल्या. त्या समयीं सदाशिव[५०] माणकेश्वर हे इंग्रजांचे बोलण्यांत होते. तेव्हां त्यांनीं बोलण्यांत समेट घातला आणि घेरा उठविला. त्या समयीं लोहगड व पुरंदर व सिंहगड असे तीन किल्ले इंग्रजांचे ओलीस दिले. कारण "तुमचा मुलूख सहा आणे याचा द्यावयाचा तो देऊं आणि आम्ही आपले किल्ले माघारे घेऊं." असा तह ठरवून घेरा उठविला. तेव्हां इंग्रजांनीं गोष्ट कबूल करून स्वस्थ राहिले.

---

४९. त्यांसुद्धां=त्यांस न जुमानतां किंवा त्यांसही आपणाबरोबर घेऊन.

५०. मागें पृष्ठ १७६ टीप २५ पहा. "रामजोशांच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषेंकरून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत; एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी; आणि दुसरे बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यांपैकीं दुसऱ्या विषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्याच आहेत [निबंधमाला अंक ७ पृष्ठ २७–२८.] ग्रांट डफ साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेसें वृत्त टिपेंत लिहिलें आहे. तिजवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय त्यांनीं पुष्कळ कवनेंही केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून ती जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. त्या शिफारसीप्रमाणें कांहीं झाल्याचें आजपर्यंत कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणिलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणीं विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेसें आश्चर्यही वाटावयास नको! असो वरील शिफारस आम्ही आमच्या वाचकांसही करितों. ती वरच्यासारखी फुकट न जावो म्हणजे झालें." निबंधमाला अंक २० पृष्ठ १९ पहा.

परंतु ते त्रिंबकजी डेंगळे याच्या धरण्याच्या उद्योगांत होतेच. तेव्हांपासून श्रीमंतांचा विघाड झाला. त्या समयीं मोरदीक्षित[५१] मराठे वसईकर हे श्रीमंतांनीं इंग्रजांचे बोलण्यांत घातले. तेव्हांपासून सदाशिवपंत भाऊ यांचें तेज कमी पडलें व श्रीमंतही फौज ठेवूं लागले. अवघे बोलावून पुण्यास आणिले. नवे फौजेची कलमजारी केली. आला स्वार, पायदळ, याची हजिरी घेऊन चाकरीस ठेविले. १०,००० आरब चाकरीस ठेविले व ३,००० गोसावी नंगे असे चाकर ठेविले. तेव्हां इंग्रजांचा नेट भारी होत चालला. त्यांनींही पलटणांची तयारी केली. श्रीमंतांची लाख फौजेजी हजेरी झाली. तोफखाना पानशे यांजकडून करवीत चालले. नवे बाण करण्याचा आरंभ केला. दारुगोळा याचाही सरंजाम चालविला. असें चालत असतां इंग्रजांची जरब बहुत पडली. त्या समयीं उत्तर कोंकण हा मुलूख तहत रायगडापावेतों रेवदंडा व तळा, घोंसाळा वगैरे अवचितगड, बिरवाडीपावेतों झाडून मुलखाच्या सनदा इंग्रजांस करून दिल्या. त्याचा अंमल ज्येष्ठ मासापासून चालता झाला.

श्रीमंतांनीं लढाईची तयारी केली. परंतु मसलतदार कोणी नाहीं. अवघें मंडळ नवेंच. त्यांत इंग्रजांचा फितूर सगळ्या सरदारांत जहालेला. कोणी इंग्रजांचा पैका खाल्ल्याशिवाय राहिला असें नाहीं. याचा बंदोबस्त माल कोणाचा सरकाराच्यानें जहाला नाहीं. एक बापू गोखले खेरीज करून बाकी सगळें मंडळ इंग्रजानें भारून ठेविलें. अलपिष्टन साहेब अक्कलवान मोठा असें असतां पेशवे यांचे येथें अक्कलवान कोणी नाहीं. त्या समयीं गोविंदराव काळे हे जुन्यांपैकीं होते, ते घरीं बसले होते, त्यांजला बारामतीहून पुण्यास आणिलें. तेव्हां साग मजकूर काळे यांस समजाविला. त्या समयीं गोविंदराव काळे यांणीं मसलत सांगितली कीं, "तूर्त इंग्रजांशीं लढाईचा प्रसंग घालूं नये. तुमचा सरंजाम अवघा नवा. काल चाकर ठेवलेला आज लढून मरतो असें घडत नाहीं. वर्षे दोन वर्षे फौज अशी बाळगावी व इंग्रजाशीं सख्यत्व आहे तेंच चालवावें. दुसरें, लढाईचा प्रसंग शहराशीं करूं नये. एखादी मोहीम परराज्यांत सरकारची बाहेर काढावी आणि इंग्रजास समागमें घेऊन जावें व तिकडे गेल्यानंतर लढाईचा प्रसंग करावयाचा [तो] करतां येईल. शहरांत लढाई उभी केली असतां इंग्रज म्हणजे हटला जातो असें घडत नाहीं." अशी मसलत काळे यांची जाहली. परंतु ते कोणाचे ध्यानीस न येई. त्यांस लढाईचा मोठा रग बापू गोखले यांचा. त्यामुळें कोणाचें सांगितलें चालत नव्हतें. सारे सरदार फितुरले, इंग्रजांचा पैका खाल्ला, तेव्हां हा फौज इंग्रज यांशीं म्हणजे लढते असें घडत नाहीं.

इकडे लढाईचा प्रसंग ठरला त्याप्रमाणें अवघ्यांनीं होळकर व शिंदे [व] भोंसले व गाइकवाड इत्यादिकांस सरकारचीं पत्रें गेलीं कीं, "आम्ही लढाई इंग्रजांशीं करितों, त्यांनीं हि पशीं तुम्हीं इंग्रजांशीं लढावें." अशीं पत्रें चोहींकडे गेलीं. पुण्यांत समान सरदार [illegible]

५१. मागें पृष्ठ १५२ टीप १० पहा. | ५२. [illegible]

झाले. निपाणकर, अक्कलकोटवाले भोसले, निंबाळकर, घोरपडे, जाधव, विंचुरकर, पटवर्धन, बापू गोखले. राजे बहादर, भोइटे, पुरंदरे, किरकोळ सरंजामी असे मिळून [व] नवीन ठेविलेली फौज मिळून लाख सव्वालाख घोडे मिळाले. खेरीज पायदळ आरब, रोहिले, पठाण, सिद्दी, गोसावी शिवाय रजपूत, रांगडे, मुसलमान असे ५०,००० पायींचे लोक नवे चाकर ठेवलेले असा सरजाम तयार जाहला. या विघाडाचे पूर्वी दोन वर्षे अगोदर पोर्ट[५३] साहेब इंग्रज यांस, श्रीमंतांनीं चाकर ठेवून दोन पलटणें नवीं शिकविलीं. त्यास दोन चार लक्ष रुपये खर्च पलटण तयार व्हावयास लागला. त्या कामावर गोपाळपंत रानडे [व] परशुरामपंत सांवरकर नेमिले होते. शेवटीं तीं पलटणें लढाईच्या उपयोगीं श्रीमंच्या पडलीं नाहींत. तीं इंग्रजांस मिळाली. लढाईचे पूर्वी अलपिष्टन साहेब पुण्यांत मोरदीक्षित मराठे यांजकडे विश्रामबागेंत १०० गोऱ्यांनिशीं २०० घण तुरुक समागमें, सोजीर यांचीं पलटणें [घेऊन आले.] ते दिवशीं बैठक विश्रामबागेच्या वाड्यांत झाली. परंतु कांहीं बोलणें जमले नाहीं. अलपिष्टन साहेब तोंडांत खाऊन उठून गेले. पुढें भाद्रपद मासीं वद्य पक्षांत सदाशिव माणकेश्वर यांचे शरिरास विकृती होऊन ते मृत्यू पावले. त्यांचे दिवस होऊन, त्यांस दत्तक देऊन, त्यांचें संस्थान चालविलें.

दसरा झाल्यावर फारच गोष्ट विघडली. तेव्हां आश्विन वद्यपक्षीं बापू गोखले सप्तमी अष्टमी या दिवसांत फौजेची तयारी करून संगमाचे वेटावर चढाई करून गेले. ती बातमी अलपिष्टन साहेबांस नव्हती. एकाएकींच बापू गोखले चालून गेले तेव्हां अलपिष्टन साहेब मेण्यांत बसून निघाले. [नंतर] सरकारच्या फौजेनें वेट लुटिलें व जाळिलें. त्या वेळेस नदीच्या पलीकडून विंचुरकर यांचे फौजेचा फरा उभा होता. साहेब मेण्यांत बसून त्या फऱ्यावरून चालला. एकटा असून त्यास कोणीं आडविलें नाहीं. असा फितूर[५४] फौजेचा. एक बापू गोखले मात्र लढाईचे उद्योगांत. तेव्हां एकट्याचा निभाव कसा लागतो? बडे साहेब निघाले ते गणेशखिंडीवर गेले. सरकारची फौज वेट जाळून माघारी आली. गारपीरही उधळिलें. असा मजकूर त्या दिवशीं झाला.

तेथून आश्विन वद्य ११ त्या दिवशीं बापू गोखले श्रीमंतांची स्वारी फौजेची तयारी करून पर्वतीस गेले. त्या समयीं श्रीमंत पर्वतीस राहिले. बापू गोखले व मोरदीक्षित मराठे, चिंतामणराव आपा पटवर्धन व तासगांवकर व मिरजकर झाडून पटवर्धन, आपाजी पाटणकर, घोरपडे, पुरंदरे, राजेबहादर, अक्कलकोटवाले झाडून फौजेसुद्धां तयार होऊन गणेशखिंडीवर इंग्रज जेथें उतरला होता तेथें जाऊन इंग्रजांस घेरा दिला. ते वेळेस इंग्रज यांजपाशीं लढवाई थोडे होते, परंतु लढाईस उभे राहिले. दोन तीन

५३. पोर्ट साहेब=क्यापटन् फोर्ड ह्याची छावणी दापोलीस होती.

५४. मागे पृष्ठ १८६ टीप ५२ पहा.

हजार माणूस जखमी व ठार झाले. खेरीज घोडीं. अशी लढाई मोठी कठिण झाली. इंग्रजांच्या लोकांपाशीं दोन तीन तोटे राहिले. त्या लढाईत मोरदीक्षित नाना गोळी लागून ठार झाले. दुसरे गणेशपंत सहस्रबुद्धे पटवर्धन यांजकडील, तेही ठार झाले. त्या समयीं इंग्रज यांचें बोलणें श्रीमंतांकडे आलें. अलफिष्टन साहेब फार घाबरले. त्या समयीं श्रीमंत यांचीं बोलावणीं बापू गोखले यांस गेलीं. परंतु बापू गोखले माघारे न फिरत. इंग्रज कोंडला [असता] व इंग्रज यांचे लोकांस खावयास कांहीं नाहीं तशी निकड बसली असती म्हणजे इंग्रज कौलांत आले असते. परंतु बापू गोखले यांना लढाईचा आग्रह मोठा. खावंदाचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाहीं. तेव्हां बोलावण्यावर बोलावणीं बापू गोखले यांस श्रीमंतांचीं गेलीं. शेवटीं निदान श्रीमंतांनीं सांगून पाठविलें तेव्हां बापू गोखले शह सोडून माघारे आले.

त्या दिवसापासून आठ दिवसपर्यंत लढाईची ढील झाली. त्या अवकाशांत इंग्रज यानें आपले पलटणांची तयारी केली. ५५ बोडनदीहून जरनेल ५६ ईस्मित हा सरदार मोठा लढवाई दोन चार पलटणें दारूगोळ्यासुद्धां तयारी करून पुण्यावर आला. इंग्रजांची तयारी लढाईची झाली. इकडे श्रीमंत दिवाळी होऊन बाहेर पडले ते वेन्यास येऊन दाखल झाले. तेथें अवघी फौज जमा जाहली. तोफखानाही तयार होऊन तेथें आला. अशी तयारी होऊन कार्तिक शुद्ध ८, तिसरे प्रहरी, लढाईस प्रारंभ झाला. तेव्हां इंग्रज येऊन येरवड्यावर तयार होऊन उभा राहिला. इकडे बापू गोखले फौजेची तयारी करून लढाईच्या उद्देशानें निघाले. ते येरवड्यावर गेले. तेथें गेल्यानंतर टेकडी येरवड्यानजीक आहे ती श्रीमंतांचे फौजेनें आटोपली. त्या टेकडीवर आरब, गोसावी चढले. असें होत असतां दिवेलावणीच्या संधींत लढाई सुरू झाली. कांहीं लढाई होत आहे. महाकाळ तोफ पुरंदरास होती, ती अगोदर पुण्यास आणली होती. तीन तोफ तोफखान्यांतून ओढून लढाईस नेली.

आरब, गोसावी लढत होते. दारूगोळ्याचा पुरावा व खाण्यापिण्याचा कांहीं पाठीमागून जाहला नाहीं. इंग्रजांचे तोफेची मारागिरी मोठी होऊं लागली, त्या समयीं रात्र दहा बारा घटका जाहली. त्या वेळेस श्रीमंत [यांणीं] स्वारी तयार करून, सगळा आपला असबाब आटोपून, दिव्याचे घाटाचा रस्ता धरिला. घाटांत स्वारी गेली ते [illegible] हजारों मशाली लाविल्या. असे पळाले. हें बापू गोखले यांनी पाहून तेही त्याच रस्त्याने [illegible]. सारी फौज उधळली. तो उजेड इंग्रज याणें पाहिला. तेव्हां त्याने [illegible]

---

५५. ही खडकीची लढाई. येथे [illegible] व फोर्ड साहेब यांणीं मराठ्यांचा पराजय केला. ता० ५ नवंबर १८१७.

५६. जरनेल [illegible] स्मिथ. * "[illegible] इंग्रजांचे [illegible]" [illegible] का.

केला. आरब, गोसांवी लढत होते त्यांजवळ दारूगोळा नाहींसा झाला. त्यांत बहुतेक माणसें ठार झालीं. आरब, गोसांव्यांनीं पळ काढिला. टेकडी इंग्रजांनीं सही[57] केली आणि तेथून पुढें चाल केली.

श्रीमंत पळतात हें पाहून इंग्रजांचीं पलटणें पाठीमागें लागलीं. तों पहांटेचा समय व्हावयास आला. इंग्रज श्रीमंतांचे तळावर येऊन पोहोंचला. येऊन पहातो तों डेरे, राहुट्या रिकाम्या उभ्या आहेत. त्या गर्दीत दौलत कित्येकांचे हातीं लागली, ते आभर झाले. अलपिष्टन साहेबांनीं श्रीमंतांचे तळाचा बंदोबस्त करून, श्रीमंतांचे पाठीमागें पलटणें रवाना करून आपण माघारे फिरले, ते गारपिरावर येऊन शहरचा बंदोबस्त करावा म्हणून हलकारे पुण्यांत चकत्या[58] देऊन पाठविले. एक शनवारच्या वाड्यांत व एक शुक्रवारच्या वाड्यांत व एक विश्रामबागच्या वाड्यांत व एक बुधवारच्या वाड्यांत व एक बापू गोखले यांचे वाड्यांत [अशा] पाठविल्या. त्यांत हांशील मिळून वाड्याची तसनस न व्हावी. दोन प्रहरच्या समयास; कार्तिक शुद्ध नवमी, शके १७३९, त्या दिवशीं अलपिष्टन साहेब पुण्यांत येऊन कंपनी सरकारचा बावटा शनवारचे वाड्यावर लावला. तसेंच शहरांत चावडी चावडीनें झेंडे सरकारचे होते. त्या झेंड्याप्रत इंग्रजी बांवटे[59] लाविले. आणि शहरांत द्वाही फिरविली कीं, "बाजीराव साहेब यांची द्वाही कंपनी सरकारचा हुकूम" अशी द्वाही फिरवून चारी वाड्यांत[60] चौकीदार व पहारेकरी, ब्राह्मण मंडळी, आचारी व खटपटे, कुळंबिणी, कामाठी वगैरे श्रीमंतांकडील होते तितकेही चोहों वाड्यांतून काढून इंग्रजी पाहरे वाड्यांत ठेविले. शहरच्या बंदोबस्तास नवी शिबंदी इंग्रजानें ठेविली. पेठोपेठीं चावडीवर कारकून ठेविले. शहरच्या चौक्या जागजागीं जशा होत्या तशा बसविल्या. असा बंदोबस्त करून चावडी चावडीनें संत्री लोकांचे पहारे ठेविले. वाड्यांतही संत्री यांचे पहारे ठेविले. शहरचे कामावर राबीसन साहेब ह्यांस ठेविले.

असा शहरचा बंदोबस्त करून दुसरे दिवशीं बडे साहेब आपले लष्कराचा कूच करून श्रीमंत पळत होते त्यांच्या पाठीवर गेले. श्रीमंतांची फौज पुढें पळते पाठीमागें इंग्र-

---

५७. सही केली=ताब्यांत घेतली.

५८. चकत्या=तिकिटें; चिठ्ठे.

५९. कोतवालचावडी जवळील झेंड्यास व शनवारचे वाड्यावरील झेंड्यास निशाणें नेऊन लावण्याचें काम उरकण्याचा साहेब लोकांचा हिय्या होईना तेव्हां तें काम मार्जी बाळाजीपंत नातू यांणीं पतकरून मोठ्या धैर्यानें सिद्धीस नेलें असें म्हणतात.

६०. चारी वाडे–पैकीं शनवारचा व शुक्रवारचा असे दोन वाडे पूर्वींच जळून गेले. बाकी राहिलेले दोन–विश्रामबागचा व बुधवारचा हे थोडे वर्षांपूर्वी पुण्यांतील दोन पेठांस शोभवीत होते, तेही ता० १३ माहे मे सन १८७९ या रोजीं आपल्या दुसऱ्या दोन बंधूप्रमाणें विलक्षण रितीनें एक समयींच अग्निमुखीं पडून सर्व लोकांस हळहळविते झाले !

जांचीं पलटणें लागलीं. मध्यें वाटेंत एक दोन लढाया झाल्या. परंतु श्रीमंत लढाईस पळूं लागले ते ब्राह्मण-वाड्याच्या घाटापावेतों पळाले. तेथें घाटावर मुक्काम झाला. त्या ठिकाणीं बापू गोखले यांचे चिरंजीव मृत्यू पावले. त्यांची बायको सती गेली. म्हणून दहा बारा दिवस मुक्काम तेथेंच होऊन इंग्रजसुद्धां मुक्काम होता. बापू गोखले यांचे [मुलाचे] दिवस झाल्यावर कूच होऊन, श्रीमंत माघारे फिरले ते मागती पुण्याचे रोखानें आले. तें भीमा उतरून कोरेगांव येथें श्रीमंतांचा मुक्काम झाला. तेथें कोरेगांवास श्रीमंतांची व इंग्रजांची मोठी लढाई झाली. श्रीमंतांच्या फौजेपैकीं दहा पांच हजार फौज नारो विष्णू आपटे घेऊन वाघोलीपावेतों आले. तेव्हां पुण्यामध्यें इंग्रज यांची पळण्याची तयारी झाली.[६१] कोरेगांवीं इंग्रज लढत होता तेथें लढाई मोठी आरबांनीं व पायदळांनीं दिली. त्या समयीं इंग्रज कच खाऊन गांवामध्यें शिरला. तेव्हां श्रीमंतांकडील लोक गांवांत शिरले. तेथेंही लढाई मोठी मातबर झाली. दोन चारशें लोक इंग्रजांचे राहिले. ते कोरेगांवांत वांकडे यांचे वाड्यांत शिरले. त्या वाड्यास श्रीमंतांकडील लोकांनीं घेरा देऊन लढत होते. परंतु खावंद बेहिमती, तेथून कूच करून साताऱ्याकडे फिरले. इंग्रज पाठीमागें लागला आहे. तसे पळत जाऊन साताऱ्यास राजे यांस घेऊन निघाले. पुनः मागती पळावयास प्रारंभ केला. तों सोलापूरपावेतों पळाले. तितक्या वाटेंत पळतांना राजे पळतनासे झाले. श्रीमंत पुढें गेल्यावर पाठीमागून इंग्रज आला. त्यानें राजे यांचा बंदोबस्त केला. पुढें इंग्रज श्रीमंतांच्या फौजेच्या पाठीमागें लागले. त्या वेळेस फौजेच्या दोन टोळ्या केल्या. बापू गोखले पांच पन्नास हजार फौज घेऊन इंग्रजांचे गोटावर उभे रा हिले. पाठीमागें श्रीमंत पळूं लागले. तोफखाना वगैरे सोलापुरावरच राहिला. श्रीमंत सडे झाले. बापू गोखले पाठीमागून निघाले ते सोलापुराहून सदाशिव माणकेश्वर यांज कडील कारकून सोलापुरावर होते ते [घेऊन] बापू गोखले यांनीं टेंभुर्णीपावेतों आऊन सदाशिव माणकेश्वर यांचा वाडा लुटला. पावणेबावीस रुपये काढिले. ते कोट कोट रुपये [भरले.] अशी कोट रुपयांची दौलत काढून, फौजेस वांटून मागती तेथून बापू गोखले उलटले. श्रीमंत नागपूरपावेतों पळाले. तेव्हां गोरपगारी श्रीमंतांपाशीं येऊन भेटले. श्रीमंतांस म्हणत होते, " आम्हांस कांहीं रुपये द्याल तर इंग्रजांचे लष्करावर गारांचा पाऊस पाडून लष्कर उधळितों." तेव्हां श्रीमंतांनीं तें न ऐकलें. तसेच गोरपगारी इंग्रजांकडे गेले. तेथें जाऊन इंग्रजांस असाच मजकूर सांगितला. तेव्हां साहेब लोकांनीं गोष्ट कबूल करून, गारांचा पाऊस श्रीमंतांचे लष्करावर पाडिला. त्यानें लष्करांतील इतके दाण होऊन लष्कर उधळलें. तेथून सारे लष्करांतील, फौजेची धावाधाव झाली. ते

---

६१. यास इंग्रजी ग्रंथांत [illegible]

६२. राजे अष्ट्याची लढाई झाल्यानंतर इंग्रजांचे हातीं लागले. ग्रांट डफ.

६३. [illegible] त्यांचे आणि आई [illegible]

बापू गोखले सोलापुराकडे फिरले. श्रीमंत वऱ्हाणपुराकडे फिरले. ज्या समयीं लढाईचा बेत ठरला त्या वेळेस चौघां सरदारांस लढाईविशीं पत्रें गेलीं होतीं. त्यांत होळकर व भोंसले मात्र इंग्रजांशीं लढले[६४]. बाकी शिंदे, गायकवाड कांहीं लढले नाहींत. होळकर, भोंसले लढले त्यांचा मोड होऊन दोन्हीं [संस्थानें] इंग्रजांनीं घेतलीं. परंतु त्या दोघांनीं इंग्रजांशीं तह करून, कांहीं मुलूख इंग्रजांस देऊन, आपलीं संस्थानें काईम राखून जागेवर राहिले. त्यांचा बंदोबस्त करून मालकम साहेब इकडे आले. बापू गोखले मेठे शर्तीनें इंग्रजांशीं लढले[६५]. शेवटीं त्यांचे पार्णपत[६६] जाहले. तेव्हां इंग्रज याणें तेथून बापू गोखले यांशीं लढल्यावर बापू गोखले यांचें ठिकाण नाहीं असें झालें. फौज सारी उधळली. जशी ज्याला वाट फुटली तसे तिकडे ते गेले. सोलापुरावर तोफखाना सरकारचा होता त्याची अवस्था अशी जाहली. तेव्हां इंग्रज माघारे फिरले.

बाजीराव साहेब पळतां पळतां आशेरीवर येऊन मुक्काम केला. तेथें मालकम साहेबही तिकडून आले. त्यांचाही मुक्काम तेथेंच जाहला. त्या मुक्कामीं श्रीमंत असतां त्या समयांत मालेगांव येथें आरब होते त्यांची लढाई इंग्रजांशीं झाली. मालेगांव मात्र एक मास लढलें. शेवटीं किल्ला पाडला. तेव्हां मालेगांव हस्तगत झालें. इंग्रजांनीं बापू गोखले नाहींसे झाल्यावर राज्याचा बंदोबस्त केला. त्रिंबकजी डेंगळा यास वैजापूरच्या मैदानांत धरला, तो लागलाच चांडाळगडास नेऊन ठेविला. श्रीमंत जातीनें बेहिमती, शिपाईगिरी आंगीं नाहीं व लढाईचेंही सामर्थ्य नाहीं; तेव्हां राज्याचा बेदावा लिहून देऊन ब्रह्मवर्ताकडे गेले. चिमाजीअप्पा हे इकडे पुण्याकडे आले. त्या वेळेस कल्याणपावेतों अप्पासाहेब येऊन मांघारे फिरले. त्या समयीं अलपिष्टन साहेब यांनीं त्यांस सांगितलें कीं, दहा वीस लक्षांचा मुलूख तुम्हांस देतों. तुम्हीं पुण्याचें संस्थान संभाळून रहावें." तें चिमाजीअप्पा यांणीं ऐकिलें नाहीं. तेव्हां त्यांस नेऊन वसईस ठेविलें. तेव्हां चिमाजी अप्पा यांचें बोलणें पडलें कीं, "आम्ही काशीस जातों." त्यांची रवानगी काशीस केली. बाजीराव साहेब ब्रह्मवर्तास गेले. तेव्हां सातारे याचे राजांचा बंदोबस्त अलपिष्टन साहेब यांणीं केला. चौदा लक्षांचा मुलूख त्यांस देऊन त्यांचें संस्थान चालविलें. रायगड किल्ला श्रीमंतांकडे होता. त्या किल्ल्यावर वाराणशीबाई[६७] होती. त्या किल्ल्यावर इंग्रज चढाई करून जाऊन किल्ला लढाई करून

---

६४. आप्पासाहेब भोंसल्यानें नागपुरास सिताबळदीवरील रेसिडेन्सीवर हल्ला केला व होळकराचें सैन्य दक्षिणेंत बाजीरावाकडे येत असतां महीदपूर येथें सर टॉमस हिस्लाप याणें गांठिलें. दोन्ही ठिकाणींही इंग्रजांचाच जय झाला.

६५. अष्टे येथें. यांजबरोबरच गोविंदराव घोरपडे व आनंदराव बाबर हेही पडले.

६६. पाणपत जाहलें=पाणिपतास भाऊंची जी अवस्था झाली तीच येथें बापूंची झाली.

६७. ही बाजीरावाच्या अनेक स्त्रियांपैकीं एक होय.

घेतला. वाराणशीबाई यांचें बोलणें पडलें कीं, "आम्हांस हिंदुस्थानांत पाठवावें." त्याप्रमाणें बाईची रवानगी केली. रायगड किल्ल्यावर दौलत मुबलक सांपडली. अशी श्रीमंतांची दौलत इंग्रजांचे हातीं पुष्कळ लागली.

असा राज्याचा बंदोबस्त इंग्रज यांणीं केला. राज्याचा खावंद पेशवे यांचे वंशांत बाजीराव साहेब यांसारखा बेहिमती, दुसऱ्याचा विश्वास नाहीं, शहाणे मनुष्य जवळ ठेवायाचें नाहीं, आंगीं शिपाईगिरीही नाहीं, त्याची वर्णना काय करावी ? कलियुगीं ब्राम्हण कुळांत प्रभू होऊन शंभर वर्षें पृथ्वीचें राज्य करील असा वर ईश्वराचा होता. पुराणांतरी व्यासवचनही असेंच आहे. त्याप्रमाणें झालें. शके १६३५ [या वर्षी] पेशवाई त्यांस झाली. ती शके १७३९ यांत [हातची जाऊन] राज्य गेलें. त्यांत सवाई माधवरावपावेतों राज्य मोठें जुरतीचें. सारे शत्रू हात जोडून पादाक्रांत [होत्साते] पेशवे यांजपुढें उभे होते. त्यांच्या मागें बाजीराव रघुनाथ राज्यावर बसल्यापासून कोठें स्वारी, शिकारी किंवा मोहीम झालीच नाहीं व प्रभूस फौजेची गरज लागली नाहीं त्यामुळें अशी अवस्था झाली. येथून बखर समाप्त झाली.

'पेशव्यांची वंशावळ' या नांवाचा स्वतंत्र निराळा लेख आम्हांस अद्याप कोठें उपलब्ध झाला नाहीं. खालीं दिलेली वंशावळ ग्रांट डफ यांचा ग्रंथ, कांहीं जुन्या बखरी, व पुणें येथील एका वृद्ध गृहस्थाकडून मिळालेली माहिती, यांजवरून तयार केली आहे. दांपत्यसंबंधदर्शक × असें चिन्ह केलें आहे. विशेष माहितीच्या टिपांचे आंकडे कौंसांत दिले आहेत.

जनार्दनपंत भट.

- १ विश्वनाथपंत.
  - १. कृष्णाजीपंत.
  - २. जनार्दनपंत ऊर्फ जानोजी (२)
  - ३. रुद्राजीपंत.
  - ४. (३) बाळाजीपंत. × राधाबाई. (४)
    - १. बाजीराव (५) × (६) काशीबाई; मस्तानी
      - (काशीबाईपासून) १. बाळाजीपंत (जन्मकाल मार्गं० व० १३ शके १६४२.)
      - २. रामचंद्र.
      - ३. रघुनाथराव दादा (ज० का० श्रा० शुद्ध ३ शके १६४५.)
      - ४. जनार्दनबावा × सगुणाबाई
      - (मस्तानीपासून) (११) समशेरबहादर
    - २. चिमाजी आपा (७) × १. रखमाबाई २. अन्नपूर्णा ऊर्फ अनुबाई (८)
      - १. सदाशिवरावभाऊ (१२) × पार्वतीबाई
      - २. बयाबाई × गंगाधरपंत ओमकार (ओक)
    - ३. भिऊबाई × आबाजी नाईक बारामतीकर (९)
    - ४. अनूबाई × व्यंकटराव नारायण घोरपडे, इचलकरंजीकर (१०)
- २ दुसरा एक (१).

पेशव्यांची वंशावळ.

- बाजीराव बल्लाळ.
  - बाळाजीपंत ऊर्फ नानासाहेब (१३) × गोपिकाबाई. लग्न शके १६५१. (१४) २. राधाबाई लग्न शके १६८२. (१५)
    - १ विश्वासराव (१६) जन्म शके १६६४. × लक्ष्मीबाई लग्न शके १६७१. (१७)
    - २ माधवराव (१८) जन्म शके १६६७. × रमाबाई लग्न शके १६७५. (१९)
    - ३ नारायणराव (२०) × गंगाबाई (२१)
      - सवाई माधवराव (२२) × १ रमाबाई (२३) २ यशोदाबाई (२४)
    - ४ यशवंतराव
  - रघुनाथराव ऊर्फ दादासाहेब (२५) × १ जानकीबाई लग्न शके १६५३. (२६) २ आनंदीबाई लग्न शके १६७७. (२७)
    - १ भास्करराव (२८) जन्म शके १६९४.
    - अमृतराव दत्तक (२९) शके १६९०.
      - विनायकराव
    - २ बाजीराव (३०) जन्मदिन पौष शु॥ ६ शके १६९६.
    - ३ चिमाजी (३१) × द्वारकाबाई
    - ४ दुर्गाबाई × पांडुरंग बापूराव आरासलकर
  - समशेर बहादर (३२)
    - अलीबहादर (३३)
      - समशेरबहादर

) हे राजमाचीकरांचे पूर्वज असें ऐकि-
ाहे. (२) ह्यांस हवशी यांनीं समुद्रांत
. (३) हे सासवडी आश्विनमासीं मृ-
ाले. शके १६४१. (४) ही मल्हार
ा डुबेरकर बर्वे यांची बहीण. (५) बा-
विश्वनाथाच्या अपत्यांत बाजीराव ज्येष्ठ;
यांचा क्रम माहीत नाहीं. (६) यांचा
शके १६६२ वै० शुद्ध १३ नर्मदातीरीं
कलमडें परगणें रावेर येथें. यांची स्त्री
बाई ही कृष्णराव चासकर यांची वहीण,
म्हणतात. (७) आपांस तिसरी एक स्त्री
ती कृष्णराव महादेव चासकर यांची
आपांचा काळ छ ८ सवाल, पौप, शके
२ सालीं झाला. (८) अनूबाई सती
असें म्हणतात. रखमाबाई ही त्रिंबकराव
यांची बहीण. (९) हे बाबूजी नाईक जो-
ारामतीकर यांचे बंधू. (१०) हे फिरंग्या-
कोंकणांत लढत होते. (११) जन्म शके
४९. मृत्यू शके १६६८. सगुणाबाई ही
यांची कन्या. हिचा मृत्यू शके १७०६.
१) जन्म शके १६५५. मृत्यू शके १६८२.
ौष शुद्ध ८) स्त्रिया दोन (१) उमाबाई व
) पार्वतीबाई, लक्ष्मणराव कोल्हटकर पेण-
यांची बहीण. पार्वतीबाई शके १७०६
यू पावली. भाऊंस कृष्णराव वगैरे पुत्र
ले ते अल्पायुषी झाले. (१३) यांनीं तीन
ं केलीं व तिसरी स्त्री कऱ्हाडे ब्राह्मणाची मु-
ाी होती असें म्हणतात. मृत्यू पर्वतीवर शके
८३, ज्येष्ठ वद्य १. (१४) भिकाजी ना-
रास्ते (गोखले) यांची कन्या. मृत्यू शके
७११. (१५) ही नारोबा नाईक वाखरे
ठणकर देशस्थ ब्राह्मण यांची कन्या. मृत्यू श-
१६९३. (१६) मृत्यू पाणिपत येथें पौष
ुद्ध ८ शके १६८२. (१७) सदाशिव महा-
व दीक्षित पटवर्धन यांची कन्या. मृत्यू शके
१६८५. (१८) मृत्यू थेऊर येथें कार्तिक वद्य
: शके १६९४. (१९) शिवाजी बल्लाळ जो-
ाी सोलापूरकर पागे यांची कन्या. सती, का-
ाल्फ वद्य ८ शके १६९४. (२०) जन्म शके
१६७७ मृत्युकाळ भाद्रपद शुद्ध १३ शके
१६९५. (२१) कृष्णाजी हरी साठे यांची
कन्या. लग्न पुरंदरीं शके १६८२. मृत्यू १६९९.
(२२) जन्म अधिक वैशाख शुद्ध ७ शके
१६९६. मृत्यू आश्विन शुद्ध १४ शके १७१७.
(२३) केशव नाईक थत्ते यांची कन्या, लग्न
१७०४. मृत्यू शके १७१४ (२४) गणेशपंत
गोखले यांची कन्या. लग्न १७१४. (२५)
मृत्यू कचेश्वरीं, मार्गशीर्ष वद्य ३ शके १७०५.
(२६) ही गणेशभट बर्वे यांची कन्या. मृत्यू शके
१६७७. (२७) राघो महादेव ओक यांची कन्या.
हिचें लग्न कृष्णातीरीं स्वारींत झालें. मृत्यू आ-
नंदवल्लीस शके १७१५ फाल्गुन वद्य ११.
(२८) भास्करराव १ वर्षाचा असतां त्यास
दादांनीं प्रतिनिधी करून राजेबहादर यांस
त्याचे मुतालिक नेमलें होतें, पण भास्करराव
पुढें लवकरच मृत्यू पावला. (२९) हा भुस-
कुटे यांचा पुत्र. मृत्यू चित्रकूट येथें शके १७४५.
(३०) बाजीरावाचीं देशीं ६ व ब्रह्मावर्ती ५
मिळून ११ लग्नें झालीं. १ धोंडभट भागवत
यांची कन्या भागीरथीबाई. २ धोंडोपंत मंड-
लीक यांची कन्या सत्यभामाबाई. ३ चिंतामण-
राव हरी फडके यांची कन्या राधाबाई. ४
नाना रास्ते ऊर्फ फाटक यांची कन्या वाराणशी-
बाई. ५ हरी रामचंद्र देवधर ऊर्फ ठगढेरे
यांची कन्या वेणूबाई. ६ बळवंतराव पेंटसे यां-
ची कन्या सरस्वतीबाई. ७ मुखरीकर अभ्यंकर
यांची कन्या सत्यभामाबाई. ८ बळवंतराव आ-
ठवले यां० क०. ९।१०।११. चितळे, गोखले
व रिसबूड यांच्या कन्या. बाजीरावास वामन-
राव वगैरे अपत्यें झालीं तीं सर्व अल्पायुषी झा-
लीं. मृत्यू ब्रह्मावर्तीं पौष शु॥ १२ शके १७७२.
(३१) ज० चै० शु॥ ९ १७०६. मृत्यू का-
शींत ज्येष्ठ वद्य ३० शके १७५२. (३२) पा-
णिपतास जवर जखमा लागून नंतर लौकरच
हा जाटाचे मुलखांत मृत्यू पावला. (
लाजकडे देऽ ० होतें हा [illegible]
सालीं